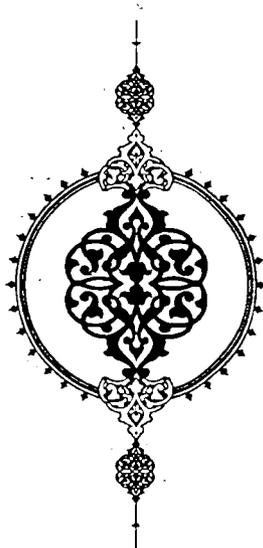




Кайковус

Қобуснома



ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2016

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 74.9

К – 17

Кайковус

Қобуснома/Кайковус. Нашрга тайёрловчилар: Субутой Долимов, Улуғбек Долимов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 224 б.

ISBN 978-9943-27-699-4

«Қобуснома» Шарқ халқлари орасида маълум ва машҳур. Шул боис, бу дурдона асар кўп мартаба нашр этилган. Олдинги нашрларда парвардигори оламни танимоқ, Ҳақ Таолонинг шукргузарлиги, неъматларга шукр қилмоқ қамда пайғамбарлар хилқатига бағишланган боблар тушириб қолдирилган эди.

Азиз китобхон! «Қобуснома» (XI) асари таржимаси табдилининг тўлдирилган мазкур нашри ўзбек тилида эълон қилинган ва биз китобхонларимизнинг талаб-истакларини инобатга олаб, уни қайтадан нашрга тайёрладик. Китоб сизу бизни ўз тақдиримиз устида жиддий ўйлашга ундайди.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 74.9

**Нашрга тайёрловчилар:
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби **Субутой Долимов** ва
филология фанлари номзоди, доцент
Улуғбек Долимов**

Нашр учун масъул: **Х. Назиров**

ISBN 978-9943-27-699-4

© Кайковус, «Қобуснома». «Янги аср авлоди», 2016 йил.

МУҚАДДИМА

Буюк мутафаккирлар фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериб келганлар. Шарқда «Калила ва Димна» номи ила машҳур бўлган ҳиндларнинг «Панчатантра» («Беш ҳикмат»), «Тўтинома» номи ила шуҳрат қозонган «Шукасаптата» («Тўтининг етмиш беш ҳикояси»), Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Бахт-саодатга йўлловчи билим»), Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») ва ўнлаб дурдона асарлар асрлар мобайнида фарзандлар тарбиясида дастур вазифасини ўтаб келмоқда. Бу ганжина китоблар неча-неча авлодга поклик, ростгўйлик, жувонмардлик фазилатларини сингдириб боргани сир эмас. Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари Шарқ халқлари орасида маълум ва машҳур. Мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар китобнинг янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

Шарқ алломалари ахлоқий-тарбиявий асарларининг асосини Қуръони шариф суралари, Муҳаммад пайғамбар фаолияти ва кўрсатмаларини ифодаловчи ҳадислар, ҳикматли ҳикоялар ташкил қилади. «Қобуснома» ҳам бундан мустасно эмас: китоб «Парвардигори оламни танимоқ зикрида», «Пайғамбарларнинг хилқати зикрида» боблари билан бошланади.

XI асрнинг 82-83 йилларида Ғарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб «Насиҳатнома»сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атайди.

«Қобуснома» асрлар мобайнида Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборларини ўзига жалб этиб келган: 1702–1705 йилларда турк тилига, 1786–1787 йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан уйғур тилига, 1881 йилда Қаюм Носирий томонидан татар тилига ҳамда XIX асрдаёқ инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинди. 1935 йилда Техрон дорилфунунининг профессори, атоқли адиб Саид Нафисий «Қобуснома»ни Техронда босмадан чиқарди.

1860 йилда «Қобуснома» ўзбек тилига биринчи марта буюк шоир ва мутафаккир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржимасининг қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида ва Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номли кутубхонада ўзбек тилига таржима қилинганда ўша даврда ҳали 16 ёшли шаҳзода бўлган Муҳаммад Раҳмон Феруз (1844–1910)нинг хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Огаҳийнинг ўзи ёш йигитча Муҳаммад Раҳим ҳақида гапириб, ҳар қандай ўйин-кулгини йигиштириб қўйиб, «китобхонликқа, маънидонликқа, машғул бўлганини ушбу «Насиҳатнома»ни шаҳзоданинг топшириғи билан таржима қилганини мамнуният билан изҳор қилади: «...ул шаҳзодан озоданинг назари анвори мутолаасига етишди ва мусаффо хотирига уни Туркий тил била таржима қилдирмоқ

таманноси тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо Огаҳий бир куни ул жаноб мажлисиға бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур «Насиҳатнома»ни илкимга бериб дедики: «Бул нуххани туркий тил била таржима қил, токи турк тавоифининг авоми ҳам бу паннлардан баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозиға-ча замон авроқида боқий ва ёдгор қолғай».

Буюк мутафаккир Муслиҳиддин Саъдий Носириддин Рабғузий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар жамият тараққиётида, мамлакат ободончилигию халқ фаровонлигида айрим шахслар, айниқса, подшоҳлар фаолиятига катта баҳо берадилар. Жомий ўзининг «Баҳористон» асарида подшоҳ адолатини порлаб турган қуёшга ўхшатади:

*Агар чиқса адолатнинг қуёши,
Таралғай ҳар томон нури зиёси.
Агар зулм этса золим, бу ситамдин
Жаҳон бўлғай қаро, йўқ интиқоси.*

Кайковус ҳам подшоҳ адолатини қуёшга тенглаштиради: қуёш ҳаммага, ҳамма ерга тенг, баробар нур сочгани каби, подшоҳ ҳам ҳаммага баробар адолат нуруни сочмоғи лозим дейди: «Эй фарзанд, раиятга ҳам шундоғ меҳрибонлик кўргузғил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким, подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгурмас... Асло зулмни кўнглингда келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким адл ободон-

лик нишонасидур ва зулм вайроналик аломатидур. Хукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон харобалигининг тўфонидур».

Абдурахмон Жомийнинг ахлоқий қарашлари кўп ўринларда «Қобуснома»даги пандларга ҳамоҳангдир. Жомий ўз фарзанди Зиёвуддин Юсуфга насиҳат қилар экан, отаси фақат машҳур киши бўлгани учун унинг номи, обрўси билан мақтанмасликни, балки унинг номига муносиб фарзанд бўлиб етишишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам Жомий ўз ўғлига шундай ибратмуз шеър билан мурожаат қилади:

*Нодонлардек отангнинг кимлигини пеш қилма,
Ўзингга сен ҳунардан ўзгани ота билма.
Тутун гарчи оташнинг фарзанди бўлса ҳам, бас
Не фойдаки тутунга, оташ зиёси юқмас!?*

Жомийнинг бу мисраси «Қобуснома»нинг ушбу сўзларини эслатади: «Агар киши ҳар қанча олий насаб ва асл бўлса-ю, аммо ҳунари бўлмаса, у халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Улуғлик ақл ва билим биладур; насл-насаб била эмас. Отни сенга ота ва онанг қўймишлар, сен унга фарра бўлмағил... Бу от фақат бир нишондин бошқа нарса эмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлғил».

Булардан ташқари, Огаҳий форс тилидан ўндан ортиқ илмий-тарихий, маърифий ҳамда бадий асарларни ўзбекчалаштирган.

Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида ўринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965, 1973 ва 1986 йилларда адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг катта саъй-ҳаракат-

лари билан уч марта нашрдан чиқарилган эди. «Қобуснома» Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон ўзбек адабий тилига табдил қилиниб, катта сўз боши, тарихий ва филологик шарҳ ҳамда изоҳли луғат билан ўқувчиларга тақдим қилинган эди.

Шу ўринда ўзбек китобхоналарини «Қобуснома» билан таништирган марҳум олим Субутой Долимов ҳақида маълумот беришни лозим топдик.

Субутой Долимов (Усмонбек Долимов) ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган заҳматкаш олимдир. У 1907 милодий йилининг савр ойида Тошкент шаҳрида зиёли оилада таваллуд топди: унинг тоғалари Мирмулла, Мирмуҳсин, Мирмуслим Шермуҳамедовлар аср бошларида маърифатимиз дарғалари сифатида ўлка сиёсий-маданий ва адабий ҳаётида муҳим роль ўйнадилар. Усмонбек илк маълумотни Сағбон маҳалласидаги Кабир домланинг мактабида олди. 20 йилларнинг бошида Хадрадаги «Намуна» мактабида ўқишни давом эттирди. Бу мактабда унинг дастлабки шеърлари, ҳикоялари мактаб деворий газетаси «Тонг юлдузи»да чиқиб турди. Деворий газетанинг муҳаррири буюк ёзувчи Ойбек эди. Мазкур «Намуна» мактаби Ойбек, Искандар Икромов, Мирқарим Осим, Ҳомил Ёқубов, Аъзам Аюб, Мурод Шамс, Имомхон Ҳусанхўжаев каби ўнлаб илм-фан, адабиёт ва санъат, маданият арбобларини тарбиялаб етиштирди.

Субутой Долимов мустақил иш фаолиятини 1926 йилда «Шамсул-ирфон» мактабида она тили ва адабиёти ўқитувчиси сифатида бошлади. Адабиётга бўлган муҳаббат 1934 йилда С. Долимовни Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика

университетининг тил ва адабиёт факультетига етаклади, 1939 йилда у институтни имтиёзли диплом билан тамомлади.

Олим 1943–1957 йилларда Ўзбекистон республикаси Педагогика фанлари илмий-текшириш институтида ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси сектори мудир лавозимида ишлади, айни пайтда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида адабиёт ўқитиш методикаси фанидан талабаларга дарс берди. Олим 1957 йилдан то умрининг охиригача Тошкент давлат дорилфунуни (ҳозирги ЎЗМУ)нинг ўзбек филологияси факультетида ўзбек адабиёти тарихи ва адабиёт ўқитиш методикаси фанларидан талабаларга сабоқ берди.

Биз Субутой Долимов ижодий фаолиятига разм солар эканмиз, унинг икки соҳада: адабиёт ўқитиш методикаси ҳамда ўзбек адабиёти тарихи соҳасида мукаммал, бетакрор асарлар яратганлигининг гувоҳи бўламиз. Олим бу икки соҳанинг бирини иккинчисидан кам ёки ортиқ кўрмади. Методист олим сифатида ўзбек адабиёти бўйича мактаблар, педагогика билим юртлари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари учун қатор дастурлар тузди, ўқув кўланмалари, дарсликлар яратди.

Субутой Долимов Ўрта Осиёда маориф тараққиёти тарихи, мадрасаларнинг ташкил топиши ва уларда ўқитиш усуллари алоҳида ўрганди. У Абдулла Авлоний, Саидрасул Саидазизов, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний каби маърифатпарвар ижодкорлар фаолияти, ўқитиш усуллари ҳақидаги қарашларни тадқиқ қилувчи кўплаб илмий асарлар яратди.

Ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасига доир дастлабки илмий-методик асар-

лар ҳам Субутой Долимов қаламига мансубдир. Олим 1952 йилда «Адабиёт ўқитиш методикаси», 1955 йилда «5-синф «Ватан адабиёти» учун методик қўлланма», 1960 йилда «Таълимий баён ва иншо», 1967 йилда институт ва университетлар филология факультетлари талабалари учун «Адабиёт ўқитиш методикаси» дарслиги», 1968 йилда «8-синф «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги учун методик қўлланма» асарларини яратди.

Субутой Долимовнинг ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва тадқиқ қилиш соҳасидаги фаолияти ҳам анча мароқли. Олим Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонини, Огаҳийнинг «Танланган асарлар»ини, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарини, Мулла Фазлуллоҳ Алмаийнинг «Танланган асарлар»ини, «Калила ва Димна» асарларини нашрга тайёрлади. Халқ оғзаки ижодининг катта билимдони ва тарғиботчиси сифатида Шотурсун Шомақсудов билан ҳамкорликда халқ ибораларини тўплади, уларнинг этимологиясини шарҳлади ва «Кенг уйнинг келинчаги» номи остида икки марта босмадан чиқарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Субутой Долимов Хоразм шоирлари Мунис Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз), Муҳаммад Юсуф Рожий, Комил Хоразмий, хусусан, Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уларнинг асарларини нашр қилиш ишига 40 йиллик ҳаётини бағишлади. 1962 йилда «Огаҳийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва ижодининг маҳсулдорлиги ҳамда асарларининг бадийий гўзаллиги нуқтаи назаридан Огаҳий ўзбек адабиётининг буюк Алишер Навоийдан кейинги энг забардаст вакили деган илмий хулосага келди.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш ва нашрга тайёрлашда энг масъулиятли иш асар матни устида ишлашдир. Бу иш тадқиқотчидан кенг қўламдаги билимни, эски ўзбек тилини чуқур билишни, араб форс тилларидан катта билимга эга бўлишликни талаб қилади. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирда ҳам ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқотчилари орасида матншунослар йўқ даражада. 1970 йилда С. Долимов филология фанлари доктори, профессор Фулом Каримов билан ҳамкорликда Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг 6 жилдлик асарлар мажмуасини нашрга тайёрлашга киришди. Мажмуанинг 1, 2-жилдлари Огаҳийнинг лирик девони «Таъвизул-ошиқин»ни, 3, 4-жилдлари шоирнинг таржима асарларини, 5, 6-жилдлари Огаҳийнинг муаррих-олим сифатида яратган илмий-тарихий асарларини ўз ичига олади. Бу машаққатли ва масъулиятли ишни Субутой Долимов ҳамда Фулом Каримовлар ўн йил (1970–1980) ичида муваффақиятли ҳал этдилар.

Субутой Долимов бутун умрини ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси фанини ривожлантиришга, малакали филологлар тарбиялаш ишига бағишлади. Ўзбекистон республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Субутой Долимов 1991 йил 24 майда вафот этди.

Азиз китобхон! Сиз адабиётшунос олим Субутой Долимов томонидан нашрга тайёрланган Кайковуснинг «Қобуснома» асари таржимаси содда табдили билан танишасиз. Шунинг афсус билан таъкидлаш керакки, давр тақозоси туфайли олдинги нашрларда айрим боблар каттагина қисқартиришга учраган, айрим боблар умуман

киритилмаган эди. Бу, албатта, китобнинг қим-
матини анча тушириб юборган.

Сўнги йилларда «Қобуснома»га бўлган эҳтиёж сезиларли кучайди. Газета ва журналлар саҳи-
фаларида «Қобуснома»нинг тўлдирилган нашри-
ни тайёрлашга даъват этувчи кўплаб мақолалар
эълон қилинди.

Асарнинг ушбу нашри «Қобуснома»нинг муқад-
дима ва ҳамма қирқ тўрт бобини ўз ичига олган.
Нашрга Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқ-
шунослик институтининг қўлёзмалар фондида
сақланувчи (инв. № 1274/11) Огаҳий таржимаси
қўлёзмаси асос қилиб олинди, шу билан бирга,
профессор Е.Э.Бертельснинг русча таржимаси
ва Эрон профессори Саид Нафисий томонидан
тайёрланган Техрон нашридан фойдаланилди.

«Қобуснома»нинг ушбу нашри Сизнинг севим-
ли китобингизга айланишини чин кўнгилдан ти-
лаб қоламиз.

*Улугбек ДОЛИМОВ,
филология фанлари номзоди.*

МАВЪИЗАТНОМАИ КАЙКОВУС

(Кайковуснинг насиҳатномаси)

Ҳамду беҳад жавоҳирининг тухфалари ул ҳакими ала ал-итлоқнинг¹ даргоҳи олийсига лойиқдурким, инсон вужудининг таркибин ақду дониш зевари² била тузди ва дуруд³ беадад завоҳирининг⁴ ҳадиялари ул расули аҳли офоқнинг⁵ равзаси мутаолийсига мувофиқдурким, куфру исён бадияси ваҳшийларин мўъжизнишон пандлар била ром қилиб, дини ислом тариқига киргузди.

Аммо баъд бу мажмуаи мавъизангиз⁶ ва бу марқумай⁷ насиҳатомузни мутолаа қилғувчи дониш ва аҳли тамизни замири байзойи⁸ назийрларига маълум ва жойкир бўлсин. У салтанат буржининг муаллаҳ ахтари⁹ ул хилофат¹⁰ буржининг мусаффо гавҳари ва ул жоҳи жалол¹¹ осмонининг хуршид дурухшандаси¹² ва ул фазлу камол шабстонининг ферузандаси ва ул ақду беш

¹ Ҳакими ала ал-итлоқ – мутлақ ҳақим.

² Зевар – безак, зийнат.

³ Дуруд – дуо, олқиш, таҳсин.

⁴ Завоҳир – гуллар, чечаклар.

⁵ Офоқ – олам, уфқлар.

⁶ Мавъизангиз – насиҳатомуз.

⁷ Марқум – ёзилган.

⁸ Замири байзо – оқ кўнги.

⁹ Ахтар – юлдуз, юз, байроқ.

¹⁰ Хилофат – халифлик, ўринбосарлик.

¹¹ Жоҳи жалол – улуғ обрў.

¹² Дурухшанда – порлоқ, нури, равшан.

асҳобининг¹ меҳрибони, зиллу субҳон² халифат алраҳмон боъис ал-амн вал-амон³ хазрат Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ибн хоқони кишваристони Саййид Муҳаммад Баҳодирхон фирдавсмакон⁴ зийда умруху ва иқболуху ва давлатуху⁵ ким бовужуд йигитлик айёми ва айшу тараб ҳангомида ҳеч бир лавҳу луъбга⁶ мойил бўлмай, аксар авқот беш вақт намоз лавозимининг адоси фаройизу сунан⁷ шуғуланинг интиҳосидин сўнг китобхонлиққа, маъийдонлик ишига машғул бўлиб, ҳар турлук китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдин ани аъло ва афзал билур эрди. Байт:

*Шабоб айёмида бу улуг одат,
Валилик рутбасиндур⁸ аломат.*

Хусусан, ҳар китоб мазмуниким, мавоиза⁹ насойихга¹⁰ муштамил¹¹ бўлса, они бағоят севар эрди ва они ўзга китоблардин илгари тутар эрди. Андоққим, бу муборақ овонда¹² амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Вушмагирнинг ўз ўғли Гилоншоҳ учун жам қилгон насиҳат-

¹ Асҳоб – дўст, суҳбатдош, уфат.

² Зиллу субҳон – субҳоннинг сояси.

³ Халифат ал-раҳмон боъис ал-амн вал-амон – тинчлик ва хотиржамлик таратувчи.

⁴ Фирдавсмакон – жаннатмакон.

⁵ Зийда умруху ва иқболуху ва давлатуху – умри, иқболи ва давлати узун бўлсин.

⁶ Лавҳу луъб – ўйин-кулги, тарала бедодлик.

⁷ Фаройизу сунан – Алоҳ томонидан юборилган ибодатлар.

⁸ Рутба – мартаба, унвон, даража.

⁹ Мавоиз – пандлар, насиҳатлар, ваъзлар.

¹⁰ Насойих – насиҳатлар, пандлар.

¹¹ Муштамил – қопловчи, ўз ичига олган.

¹² Овон – вақтлар.

номаси ул шаҳзодаи озоданинг назари анвари мутолаасига етишди ва мусаффо хотирига уни («Қобуснома»ни) туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси¹ тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий, бир куни ул жаноб(нинг) (Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон) мажлисига бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур «Насихатномаи»ни илкимга бериб дедики: «Бу нухани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифи (гуруҳлари)нинг авоми² ҳам бу пандлардин баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозиғача замон авроқида³ боқий ва ёдгор қолғай».

Фақирким, ул жанобдин бундог марҳаматларни кўрдим. Қуллуқ қилиб, таъзим русумин бажо келтурдим. Хушҳолик била ул беҳиштнишон мажлисдан чиқиб, ўзимнинг вайрона қулбамга келиб, бир гўшада ўлтурдим ва ихлос қаламин эътиқод авроқиға сурдим ва қудратим боричча саъю кўшиш⁴ умурин⁵ зуҳурға⁶ еткурдим. Энди ҳазрат каримға умидим шулки, бу хизмат ибтидоси⁷ ихтитом⁸ сарҳадига⁹ етушғай ва шаҳзодаи озоданинг ҳумоюн¹⁰ хотириға мақбул ва марғуб¹¹ тушғай, токим фақир ул жанобнинг лутф ва

¹ Таманно – орзу.

² Авом – халойиқ.

³ Авроқ – саҳифалар.

⁴ Кўшиш – қаракат.

⁵ Умур – ишлар, воқеалар.

⁶ Зухур – пайдо бўлмоқ.

⁷ Ибтидо – бошлаш.

⁸ Ихтитом – тамом бўлиш.

⁹ Сарҳад – чегара.

¹⁰ Ҳумоюн – муборак.

¹¹ Марғуб – севимли.

марҳамати бодасидан¹ сархуш ва сероб бўлғаймен ва ул сархушлик воситаси била бу ранжи ғамнинг оғир юкидинким неча йилдин бери бўй-нумға тушубдур, тезроқ қутулғаймен. Ёрдам ҳам ундандур ва суяниш ҳам унгадур.

Энди бу «Насихатнома» жомеининг сўзи булдурким, туркий иборати била мастур² бўлур.

Бу пандни жам этгувчи амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагир ўзини(нг) фарзанди Гилоншоҳга дедики: «Эй фарзанд, мен қарибман ва ожизлик менга ғолиб бўлубдур, ўлим вақти яқин келибдур, азалининг³ ёрлиғи бир китобдурки, уни ҳеч чора кўрувчининг қўли ҳийлагарлик била йўқ қила олмағусидур.

Бас, эй фарзанд, мен ўзимни ўлумға бағоят ёвуқ топдим ва шундоқ маслаҳат кўрдимки, менга тирикликдан жудо бўлмоқлик ёрниғи етушмасидин бурун ҳар мушкул ишнинг тузилиши ва яхши от қолдирмоқ кўшиши бобида бир неча сўз баён қилғайман, токи сен ундан баҳра олғайсан ва мен оталик меҳри шартини бажо келтурғайман.

Эй фарзанд, сенга замона ситамининг қўли етмасдан бурун ҳушинг қулоқи била менинг сўзимни эшитғил ва пандлар била икки жаҳонда ном чиқарғил. Менинг сўзимни эшитмоқдин ибо қилмағил. Агар менинг сўзимни қабул қилиб, ундан баҳра олсанг, ўзгалар доғим (янада) қабул қилурлар ва унга яраша иш шундоқдурки, ҳеч фарзанд отасининг пандин қабул этмағусидир, нединким йигитлар ғафлат юзидин ўз ботинида⁴ ўзларини бирдан-бир дониш фаҳм қилурлар ва ўз донишларини қариларнинг донишидин афзал билурлар. Гарчи бу сўз менга маълумдур, лекин

¹ Бода – май, шароб.

² Мастур – ёзилган, кўчирилган.

³ Аза – узоқлаштириш.

⁴ Ботин – ички дунё, кўнғил.

оталик меҳри мени хомуш бўлурға қўймади. Шула
вожиб бир қанча пандларни ўзим яратдим ва
уни қирқ тўрт бобга жам қилдим, ҳар бобида бир
неча сўз зикр этдим.

Эй фарзанд, умид шулки, сен бу пандларни қа-
бул қилгайсан ва мен оталик шартин бажо қилмиш
бўлгаймен. Билғилки, жаҳон халқининг расми
шулдурки, тақуғй¹ ва жустужўй қилиб дунёда би-
рор нарса ҳосил этарлар ва уни ўзларининг яхши
кўрғон кишисига қўйиб кетарлар. Мен дунёда
ушбу сўзларни ҳосил қилмишман ва менинг яхши
кўрғон кишим сендурсан. Менга риҳлат² вақти
ёвуқ³ етди, дунёдин ҳар нимаки ҳосил қилдим, се-
нинг олдинга қўйдим, токим худоком⁴ бўлмагай-
сан ва бериҳлик⁵ йўлига қадам қўймагайсан.

Эй фарзанд, икки тарафдин ҳам сенинг ас-
линг ва насабинг покдур ва улуғдур. Бобонг
Малик Шамсулмаолий Қобус бинни Вушма-
гир Аъшақ Фарҳодоннинг набирасидур, Аъшақ
Фарҳодон Кайхусравнинг замонида Гилон мул-
кининг подшоҳи бўлғон ва Гилон мамлақати се-
нинг авлод-аждодингга ундин ёдгор бўлиб қолди.
Менинг онамнинг момоси «Марзбоннома» отлиқ
китобнинг мусаннифи маликзодаи Алмарзбон
бинни Рустам бинни Шарвининг қизидур. Унинг
ўн учинчи отаси Ануширавон Одилнинг бирода-
ри Қубоднинг ўғли Кайковусдур. Сенинг онанг
султон Маҳмуд Ғозий бинни Насриддин Сабук-
тагинни(нг) фарзанди ва менинг момом Дайли-
мийлар подшоҳи Ҳасан Ферузоннинг қизидур.

Бас, эй фарзанд, аслингнинг қадрү қимматин
бил ва асли кам одамлардин бўлмағил. Ҳар не-

¹ Тақуғй – югуриш, елиш.

² Риҳлат – жўнаш.

³ Ёвуқ – яқин.

⁴ Худоком – қайсар.

⁵ Бериҳ – йўлсиз, адашган.

чаким мен сенда яхшилик нишонасин фаҳм қилурман ва лекин сўз такрорин ўзимга вожиб билурман. Эй фарзанд, огоҳ бўлки, менинг охират сари кетмоғим ёвуқдур, сен ҳам менинг изимдан тез етгунгдур. Нединким, бу дунё орият жойидур ва охират асли саройдур ва ул саройнинг йўли оз ва қийин. Бу жойда жамъ қилмоқ керакдур.

Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни ўрасан ва ҳар на сўз десанг, шунинг жавобин эшитурсан. Деғилким, дунё жойи фоний ва охират саройи боқийдур. Бу жойда иффатли, парҳезкорларнинг ҳиммати шерларнинг ҳимматидекдур, бадкирдорларнинг ҳиммати итларнинг ҳимматидекдур. Ит ҳар сайдниким олса, ўша жойда ер, шер сайдники олса, бошқа жойда ер. Бу орият саройи сенинг сайдгоҳингдур ва Тангри таолонинг ибодати сенинг сайдингдур. Агар дунё саройида тоат сайдини инкор қилсанг оқибатининг мужиби бўлур.

Эй фарзанд, худони таниғил, ҳамиша они ибодатин пеша қилғил. Жалла жалалуху ва аммо навануху¹. Бобларнинг феҳристи будурким, марқум бўлур. Аввалги боб – Худо таолони танимоқ зикридадур. Иккинчи боб – пайғамбарларнинг хилқати зикридадур. Учинчи боб – Ҳақ таолонинг шукргузарлиги зикрида. Тўртинчи боб – неъматлар сипасдорлиги зикрида. Бешинчи боб – ота ва она ҳақини билмак зикрида. Олтинчи боб – ҳунар фузунлиқ била баланд қадр бўлмоқ зикрида. Еттинчи боб – сухандонлик билан баланд мартабали бўлмоқ зикрида. Саккизинчи боб – Ануширавоннинг пандин ёд олмоқ зикрида. Тўққизинчи боб – йигитлик ва қарилик сифати зикрида. Ўнинчи боб – тамкин ва таом тартиби зикрида. Ўн биринчи боб – шароб ичмак зикрида.

¹ Жалла жалалуху ва аммо навануху – улуғлиги улуғ бўлди, эҳсони умум бўлди.

Ўн иккинчи боб – меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида. Ўн учинчи боб – нард ва шатранж ўйнамоқ зикрида. Ўн тўрттинчи боб – ишқ варзиш қилмоқ зикрида. Ўн бешинчи боб – нафъ олмоқ зикрида. Ўн олтинчи боб – ҳаммомга бормоқ зикрида. Ўн еттинчи боб – ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида. Ўн саккизинчи боб – сайд этмак зикрида. Ўн тўққизинчи боб – гўй чавгон ўйнамоқ зикрида. Йигирманчи боб – уруш қилмоқ зикрида. Йигирма биринчи боб – мол жамъ этмоқ зикрида. Йигирма иккинчи боб – омонат сақламоқ зикрида. Йигирма учинчи боб – асир сотғун олмоқ зикрида. Йигирма тўрттинчи боб – уй ва ер сотиб олмоқ зикрида. Йигирма бешинчи боб – чаҳорпой улоғ сотиб олмоқ зикрида. Йигирма олтинчи боб – хотун олмоқ зикрида. Йигирма еттинчи боб – фарзанд парвариш қилмоқ зикрида. Йигирма саккизинчи боб – дўст тутмоқ зикрида. Йигирма тўққизинчи боб – душмандан андиша қилмоқ зикрида. Ўттизинчи боб – афв ва уқубат этмак зикрида. Ўттиз биринчи боб – илм талаби ва қозигарлик зикрида. Ўттиз иккинчи боб – тижорат ва бозоргонлик расми зикрида. Ўттиз учинчи боб – тиб илми расми зикрида. Ўттиз тўрттинчи боб – нужум ва ҳандаса илми зикрида. Ўттиз бешинчи боб – шоирлик расми зикрида. Ўттиз олтинчи боб – ханягарлик, яъни созандалик зикрида. Ўттиз еттинчи боб – подшоҳ хизматининг шарт ва қондаси зикрида. Ўттиз саккизинчи боб – подшоҳ надимлигининг зикрида. Ўттиз тўққизинчи боб – дабирлик ва котиблик зикрида. Қирқинчи боб – вазириликнинг шарт ва расмлари зикрида. Қирқ биринчи боб – сипоҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида. Қирқ иккинчи боб – подшоҳлик шартлари ва расми зикрида. Қирқ учинчи боб – деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида. Қирқ тўрттинчи боб – саховат ва жувонмардлик зикрида.

ПАРВАРДИГОРИ ОЛАМНИ ТАНИМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, жаҳонда одамнинг билмаган ва танимаган ҳеч нимарсаси йўқдур. Магар Худойи таолоким онинг тарафига танимоқ била асло йўл топмағусидур. Чунки ондин ўзга барча нимарсани танидинг, аммо ҳар вақтким ўзингни танисанг, они танурсан. Танимоқ нақшдекдур, танилган нимарса манқуш¹декдур ва таниғучи наққошдекдур. Манқуш нақшни қабул қилмаса, ҳеч наққош онга нақш қилмағусидир. Кўрмасмусанким, чун мум нақшни тошдин яхшироқ қабул қилур. Бу жиҳатдин мумдин муҳр тузатурлар ва тошдин тузатмаслар. Бас, барча танилган нимарсада танимоқ қабули бордур ва сен ўзингга боққил, яратувчига боқмағил ва созга қараб созандани таниғил. Ҳақ таолонинг ҳамиша неъматлариға андиша қилғил. Аммо унинг зотиға андиша қилмағил. Чунки жаҳонда йўлдан адашадурғон ул кишидирким, йўлсиз жойдин йўл талаб қилгай. Андоқким пайғамбар алайҳиссалом дебдурлар, Аллоҳнинг нозу неъматлари ҳақида фикр қил, ўзи ҳақида фикр қилма.

Агар Худойи таоло шарият соҳибининг тили бирла бандаларга ўзин танимоқ густоҳлиғига йўл бермаса эрди, ҳеч ким Худони танимоқда бир сўз айтурға ҳаргиз далирлик² қила олмас эрди. Чун ҳар тил, ҳар сифат билаким Худойи таолони айтурсан, ўзингни ажзу бечоралиғингдан бил. Йўқ эрса, Худони(нг) зотиға лойиқ ситойиш³ қилолмас-

¹ Манқуш – безалган, нақшланган.

² Далир – ботир, довиюрак.

³ Ситойиш – мақтов.

сан. Вақтиким, анинг зотин ситойиш қила олмасанг, они таний олмасан. Ва чун ҳар киши бизни ҳақиқат била билди, ширк¹ чуркидин қутилади.

Бир ҳақиқатда Худодур. Андин ўзга ҳамма иккидур. Ҳар нарсаким, сифатда икки бўлса, то таркибда ҳам икки бўлур. Андоқким, жисм ё тафриқада² икки бўлур. Андоқким, адад ё жамъда икки бўлур. Андоқким, сифат ё суратда икки бўлур. Андоқким, мабсутотда³ икки бўлур, жавоҳир ё тавалудда икки бўлур. Андоқким, асл фаръ ё маконда икки бўлур, арз ё ваҳмда икки бўлур. Андоқким, ақл ва нафса ё эътидолда⁴ икки бўлур. Андоқким, табъ ва сурат ё адад учун икки бўлур. Андоқким, ҳар нимарсанинг муқобаласида⁵ икки бўлур. Андоқким, мисл ва шабиҳ⁶ ё бир нимарсанинг сурати учун икки бўлур. Андоқким, унсур⁷ ё ҳаюло⁸, ё мадад юзасидан икки бўлур. Андоқким, мол ё худо учун икки бўлур. Андоқким, нишони⁹ камол¹⁰ ё бир нимарсанинг қабули учун икки бўлур. Андоқким, хосият ё бешким учун икки бўлур. Андоқким, борлиқ ва йўқлиқнинг тенглари учун Худойи таоло нишонининг қиёслари мундоқдур. Ушбу нимарсаларким, буларнинг нишони икки бўлур – Худодин бошқа бўлур ва тавҳид¹¹ ва ҳақиқати улдураким, билағил, ҳарна ким сенинг кўнғунгга келса, Худо

¹ Ширк – кофирлик, кўп худолик.

² Тафриқа – бўлиш, ажралиш.

³ Мабсутот – муфассаллик, батафсиллик.

⁴ Эътидол – мўътадиллик, ўрта даража.

⁵ Муқобала – рўпара бўлиш.

⁶ Шабиҳ – ўхшаш, монанд.

⁷ Унсур – асосий модда.

⁸ Ҳаюло – ҳар бир нарсанинг асли, моҳияти.

⁹ Нишон – белги, аломат.

¹⁰ Камол – тўлалик, етуклик.

¹¹ Тавҳид – ягоналик, худонинг бирлиги.

эрмасдур, балки Худо онинг холиқидурким¹, мисли ва шибҳи² мубарродур³: Унинг қудрати улғу бўлди, эҳсони ом бўлди.

ИККИНЧИ БОБ

ПАЙҒАМБАРЛАРНИНГ ХИЛҚАТИ⁴ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, Худойи таоло жаҳонни беҳуда ва бекор яратмади. Адл мужиби⁵ била яратди ва ҳикмат мужиби била оройиш берди. Чун билғилким, вужуд адамдин⁶ яхши ва кун фасоддин яхши ва хуб зийнатдин яхши. Бу икковиға ҳам тавоно ва доно эрди. Барча нимарсаларни билиб яратди, керак жойида яратди ва улчаким адл мужиби била мавжуд қилди. Ҳикмат мужиби била мувофиқ қилди ва чун қодир эрдиким, қуёшсиз оламни ёрутқай ва булутсиз ёмғур ёғдурғай ва ёмғур тарбиятисиз сабза кўқартурғай ва юлдуз таъсирисиз оламда яхши ва ёмонни зухурга⁷ еткурғай. Чунки иш ҳикмат мужиби била эрди. Ҳеч нимарсани воситасиз пайдо қилмади. Кун ва фасодга воситани сабаб қилди. Чун восита бўлмаса, ҳеч нимарсада шараф манзилат⁸ ва тарбият бўлмағусидур ва чун феъла низомсиз бўлмағусидур, воситасиз ҳам бўлмағусидур. Воситани ул жиҳатдин пайдо қилдиким, биров қоҳир⁹, биров

¹ Ҳолиқ – яратувчи, оллоҳ.

² Шубҳи – монанд, ўхшашлик.

³ Мубарро – озод, холи.

⁴ Хилқат – яратилиш, пайдо бўлиш.

⁵ Мужиб – сабаб, тарз.

⁶ Адам – йўқлик.

⁷ Зухур – пайдо бўлиш, кўриниш.

⁸ Манзилат – мартаба, даража, мақом.

⁹ Қоҳир – қаҳрли, ғазабнок.

мақхур¹, биров зўрхор ва биров зўри учун зор бўлғай ва бу иккови ҳам Худонинг бирлигига гувоҳдур. Бас, агар сен ҳар воситаниким кўрсанг, Худодин билғил. Агар ер ҳосил бермаса, гуноҳни ерга қўймағил ва агар юлдуз нафъ еткурмаса, юлдузга товон² қилмағил. Недин юлдуз нафъ еткурмак ва еткурмасликда ер янглиғдурким, чун ерга шакар тухумин эксанг, ер заҳар ҳосил берса-да, гуноҳ йўқдир. Юлдуз ҳам бу тариқадурким, яхшини ёмон ва ёмонни яхши қила олмағусидур. Чун Ҳақ таоло жаҳонни ҳикмат бирла ораста қилди, анга зийнат ва оро бермак лозим эрди. Бас, бу жаҳонни томоша қил. То набот³ ва ҳайвон ва хуруш ва пўшишлардин неча турлик зийнат ва хўблиқлар кўрасанким, Ҳақ таоло ҳикмат мужиб пайдо қилди. Андоқким, ўз каломида айтур: «Самоларни ва ерни ва улар орасидағиларни ўйнаб яратмадик». Ва чун билдингим, Ҳақ таоло икки жаҳонда ҳеч неъматни беҳуда қилмади ва беҳуда ул вақтда бўлғайким, рўзи⁴ ва неъматинг доди⁵ берилмай қолса. Рўзи ва неъматнинг доди улдурким, рўзини рўзихорга берилғай, то ул тановул қилғай ва неъматни(нг) доди учун барча улусни⁶ яратди ва жамаи неъматларни улар учун. Чунки улусга адл ва сиёсат ва тарбият қилмоқ лозим эрди. Аммо раҳнамосиз сиёсат қилмоқ хом эрди. Нединким, ҳар рўзихор адл ва тарбиятсиз, рўзи эса рўзи бергувчининг шукру сипосин билмаса, рўзи бергувчининг айби бўлғайким, они бедониш қўйди. Ондинким, ўз китобида айтур-

¹ Мақхур – қаҳрга лойиқ.

² Товон – жарима.

³ Набот – гиёҳ.

⁴ Рўзи – ризқ, насиба.

⁵ Дод – адолат.

⁶ Улус – халқ, эл, омма.

ким: «Мен инс ва жинси менга фақат ибодат қилишлари учун яратдим». Шунинг учун пайғамбарларни халойиқ орасига юборди. То аларга йўл кўргузгайлар ва рўзи емакнинг қоидаси ва рўзи бергувчига шукр қилмоқ расмин ўргатгайлар. То жаҳонни яратмоқ адл била тамом бўлгай ва рўзихор раҳнамо пайғамбарлар била тамом бўлгай, камолга етгай ва ҳақиқата рўзихорнинг неъмат ва рўзлига фазилати нечоғлиғ бўлса, раҳнамо пайғамбарларнинг рўзихорига фазилати ул чоғлиқдур ва рўзихорнинг неъмат ва рўзига хурмат ва орзуси на миқдор бўлса, ўз раҳнамосин ҳаққин билмакни ўзига ул миқдор вожиб айлантургай ва рўзи бергувчидан миннатдор бўлгай ва онинг юборган пайғамбарларин Одам алайҳиссаломдин то пайғамбарларимизгача барҳақ билиб, барчасин ростгўй ва раҳнамо эътиқод қилгай ва неъмат бергувчининг неъматини шукрида тақсир қилмагай. Ва дин фарзлари ҳаққин бажо келтургай, то некном¹ ва хўб фаржом² бўлгай.

УЧИНЧИ БОБ

ҲАҚ ТАОЛОНИНГ ШУКРГУЗАРЛИҒИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғил ва огоҳ бўлғиликим, Ҳақ таоло неъматининг шукри барча халқга фармон андозасича вожибдур³ ва истиҳқоқ⁴ андозасигача вожиб эмасдур. Нединким, агар киши барча вақтин шукрга сарф қилса, ҳануз мингдин бир неъмат ҳаққин бажо келтира олмағусидур.

¹ Некном – яхши ном чиқарган.

² Фаржом – оқибат, бахт.

³ Вожиб – бажарилиши мажбурий.

⁴ Истиҳқоқ – ҳақ, ҳақли бўлиш.

Агар фармон андозасича бўлса, шукр ҳаққин бажо қила олғусидур. Ва гар оз неъматнинг эгаси бўлгон киши кўп шукр тиласа, раво бўлур. Билғилким, тоат андозаси ислом динида бешдур. Икки хос мунъим¹лардин, учиси ом² халойиқдин ва бу учнинг бири тил била иқрор қилмоқ ва кўнгил бирла инонмоқдур. Яна бири беш вақт намоз ва рамазон ойининг рўзасидур. Намоз ва рўза Ҳақ таолонинг ҳақдигига иқрор этмакни рост ва маҳкам этмак учундур. Ва чун дерсанким, мен бандамен, бандаликда собит³ бўлмоқ керакдур ва чун дерсанким, Ҳақ ҳақдур. Онинг ҳукми остида доим бўлмоқ керакдур. Агар тиласангим, ўз банданг сенга кўпроқ итоат ва хизмат қилғай: сен Худойи таолога кўпроқ тоат ва ибодат қилғил ва бетоат банда бўлмағил. Банда бетоат хожалик қилиб, кишига ҳукм сурмак тиласа, тезроқ беобрў ва ҳалок бўлур. Билғилким, намоз ва рўза Худонинг хосидур. Аларни бажо келтурмакда ҳаргиз тақсир⁴ қилмағилким, агар Худого хос бўлгон ишда тақсир қилсанг, барча авомунносдин⁵ паст бўлурсан. Билғилким, намозни шариат соҳиби барча милаат ва дин била баробар қилибдур. Ҳар кишиким намозни тарк этса, тарки дин этғусидур ва бедин кишининг бу дунёда жазоси қатл этмақдур ва Худойи таолонинг уқубатига гирифтор бўлғусидур.

Эй фарзанд, хабардор бўлғил, зинҳор демағил: намозда тақсир қилмоқ раводур. Агар дин юзидин андиша қилмасанг, ақл юзидин андиша қилким, намознинг фойдаси кўпдур. Аввал буким,

¹ Мунъим – ризқ берувчи.

² Ом – барча, омма.

³ Собит – барқарор.

⁴ Тақсир – сустлик.

⁵ Авомуннос – халқ, умум.

ҳар киши фарз¹ намозин бажо келтирса, ҳамиша бадани ва либоси пок бўлғусидур. Барча ҳолда палидликдан² поклик яхшидур. Яна улким, агар намоз ўқуса, гийбатлик айбидан пок бўлғусидур. Нединким, намознинг биноси тавозеъ³ биладур. Чун таъбини тавозеъликка одат қилдурсанг, баъдадаги табиатга мутобаат қилур. Яна улким, барча доноларга маълумдурким, ҳар киши ҳар жамоатга тобеъ бўлмоқ тиласа, ул жамоат била суҳбат қилмоқ керакдур. Чун ҳар киши бадбахт ва шақий⁴ бўлмоқ тиласа, ёмонларнинг суҳбатин ихтиёр қилур ва ҳар киши бахт ва давлатманд бўлмоқ тиласа, яхшиларга тобеъ бўлмоқни ғанимат билур ва ҳушманд⁵ жамоа суҳбатин ихтиёр қилур. Бас, эй фарзанд, ҳамиша давлатлиғ ва неъматлиғ ва роҳатлиғ бўлмоқ тиласанг, солиҳ⁶ одамлар била ҳамсуҳбат бўғил. Зинҳор намозни энгил тутмағил, рукуъ ва сужудни бажо келтирғил ва намозни энгил тутмоқ дин ва дунёни бермақдур.

Эй фарзанд, биғликим, рўза андоқ тоатдурким, бир йилда бир ой бўлур. Они тутмоқда тақсир қилмағил, ниҳоятсиз ярамаслик ва беҳшлиқдур. Хирадмандлар⁷ мундоқ тақсирни ўзлариға раво кўрмаслар ва яна ҳаргиз таассуб⁸ қилмағил, яъни жаҳл юзидин бир-икки кун бурун тутмоқға ё бир-икки кун сўнг очмоқға майл кўргузмағил. Нединким, рўзани тутмоқда ва очмоқда таассубсиз бўлмағусидур. Ҳар вақтким, шаҳарнинг

¹ Фарз – бажарилиши шарт.

² Палид – ифлос, ярамас.

³ Тавозеъ – одоблилик, ҳокисорлик.

⁴ Шақий – гуноҳкор, бахтсиз.

⁵ Ҳушманд – ақлли, зийрак, ҳушёр.

⁶ Солиҳ – салоҳиятли киши.

⁷ Хирадманд – ақлли, донишманд.

⁸ Таассуб – кўр-кўрона эргашиш.

қозиси ва муфтиси рўза тутсалар, алар била тутғил ва очсалар, алар била очғил ва жаҳл сўзига кўнғил бермағил ва огоҳ бўлғилким, Худойи таоло сенинг очлиқ-тўқлиғингдин мустағнийдур¹ ва билғилким, рўза бир муҳрдурким, Худойи таоло ўз мулкиға босмоқ учун муҳайё қилибдур ва бу муҳрни баъзи аъзо учун тузатмамушдур, балки жами бадан-чун тузалмушдурким, андоғ қўл ва оёғ ва қорин ва қулоқ ва кўз ва аврат-чун бу андомларни муҳрлиқ тутсанг, фиску фужурдин омон сақдасанг, рўза муҳрини(нг) додин бермиш бўлғай. Билғилким, рўзада яхшироқ иш улдурким, ўзинг кечлик таомиға қаноат этиб, кундуз нонин очларға ва ожизларға бергайсен. То рўзада чеккан ранжингни(нг) фойдаси зоҳир бўлғай ва ул фойдадин ул вақтда баҳра топқайсанким, ранжингни(нг) манфаати бир мустаҳиққа етғай. Ушбу уч тоатдаким, барча жаҳон аҳлиға оmdур. Асло тақсирни раво кўрмағил. Нединким, бу уч тоатнинг тақсирига ҳеч узри йўқтур. Аммо ул икки тоатким, мунъим ва тавонгарларға² махсусдур. Анда тақсир боузр раво бўлур. Аммо бу бобда сўз кўбдур, лекин улчаким лобуддидур³, баён қилдим.

ТЎРТИНЧИ БОБ

НЕЪМАТЛАРҒА ШУКР ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, Худойи таоло молдору муҳташамлар ва хос бандалар учун икки тарийқ⁴ пайдо қилди: ул ҳаж ва закотдур ва буюрди, то

¹ Мустағний – эҳтиёжсиз, бениёз.

² Тавонгар – қудратли, бадавлат.

³ Лобуд – фақат, бор-йўғи.

⁴ Тарийқ – йўл-йўриқ, йўсин.

ҳар кишининг қудрати етса, они(нг) уйин, яъни Каъбани зиёрат қилғай ва қудрати етмаган кишига буюрмади. Андоқким, дунёда подшоҳлар даргаҳи муомаласин ҳам қудратлиғ одамлар қила олурлар, ожизлар қила олмаслар ва яна сафарга эътимод даркордур ва қудрати етмай сафар қилмоқ доноларнинг иши эрмасдур. Нединким, истеъдодсиз¹ сафар қилмоқ ўзин ҳалок биймига² солмоқдур ва чун қудратинг етиб, сафар қилмасанг лаззат ва неъматни камо ҳақ қуху тамом қилмиш бўлғайсан. Лаззат ва неъматни камолга етмаги ул ишда муяссар бўлурким, кўрмай кўрарсан ва емай егайсан ва топғайсан. Бу ишлар сафардин ўзга ерда муяссар бўлмағусидур. Нединким, сафар қилғон, яхши ва ёмонни имтиҳон этган кишилар зийрак ва доно бўлурлар. Бас, Худойи таоло қудрат ва неъматлиғ одамларга сафар қилмоқни буюрди, то қудрат ва неъматнинг додин берғайлар ва неъмат лаззатидин баҳра олғайлар ва Худонинг фармонин ўзлариға фарз билғайлар ва онинг уйин зиёрат қилғайлар. Асбоб ва озуқаларга қудрати етмаган дарвешларга буюрмади. Бас, дарвеш агар ҳаж ирода қилса, ўзин ҳалокат даштида саргардон қилмиш бўлғай, бир бемордекким тандурустларнинг ишиға қўл урғай. Онинг достони икки ҳожиға ўхшарким, бири дарвеш, бири тавонгар эрди.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир вақтда Бухоро шаҳрининг раиси Макка сафарин ирода қилди, зиёда давлатманд киши эрди ва ул қофила орасида ондин давлатманд киши йўқ эрдиким, юздин кўпроқ тева онинг асбоб ва юкин кўтарур эрди ва ўзи бир кажаванинг устида ўлтуруб, хуррам ва шодмон саҳро-ю биёбонни қатъ қилур эрди ва

¹ Истеъдод – қобилият.

² Бийм – хавф-хатар, таҳлика.

Ўзига тавонгардин кўб киши онга ҳамроҳ эрдилар. Атрофга ёвуқ етган вақтда бир дарвешким оч ва ташна ва оёқяланг келур эрди. Раисга кўзи тушдиким, гурур ва ноз ва тан осонаик била борадур. Анга қараб деди:

– Сен онча неъмат била борурсан ва мен мунча шиддат била борурман. Икковимизнинг ҳам амалимизнинг жазоси бирдек бўлғусидур.

Раис деди:

– Ҳошоки¹, менинг жазом била сенинг жазонг баробар бўлғай, агар мен билсам эрдиким, менинг савобим била сенинг савобинг тенг бўлғай, ҳаргиз бу йўлга қадам қўймағай эрдим.

Дарвеш деди:

– Нечун?

Раис деди:

– Ул жиҳатдинким, мен Худонинг буйруғи била келурман ва сен Худонинг амри хилофин қилмишсан ва мени чақирмишлар. Мен асли меҳмондурмен ва сен туфайлий²дурсан. Туфайлийнинг иззати меҳмоннинг иззатича бўлмас ва Худойи таоло ҳаж қилмоқни тавонгарларга буюрди ва дарвешларга деди: «Ўз қўлларингни ҳалокатга ташламанг». Сен буюрмаган ишни қасд этиб, оч ва оёқяланг келдинг ва ўзингни таҳликага солдинг ва Худонинг амри била қилмадинг. Анинг била ҳам фармонбардорлар³ била баробар бўлмоқ тиларсан. Ҳар кишиким қадрини етиб ҳаж қилса, Худонинг неъмат ва фармони додин бермиш бўлғай.

Эй фарзанд, агар қудрат ва дастгоҳинг бўлса, ҳаж қилмоқда асло тақсир қилмағил ва ҳажнинг

¹ Ҳошо – ҳеч қачон.

² Туфайлий – чақирилмаган, аммо чақирилганларга эргашиб борувчи.

³ Фармонбардор – буйруққа итоат қилувчи, бўйсунувчи.

асбоби бешдур: Муҳлат ва муддат ва неъмат ва роҳат ва ният. Булардин баҳра топгандин сўнг тоатни камолға еткур, жаҳд қил ва билғилким, қудратинг етса, ҳаж доимий тоатдур, агар ниятни сўнги йилға қўйсанг ҳам раво бўлур ва лекин закот бир тоатдурким, агар давлатинг бўлса, анинг ҳеч ваҳъ била узри йўқдур ва Худойи таоло закот бергувчиларни ўзининг муқаррабларин¹ санабдур ва закот бергувчилар била бошқа жамоанинг мисоли раият орасида подшоҳ мисолидекдурким, подшоҳ неъмат берувчи ва ўзгалар неъмат егучидурлар. Худойи таоло бир жамоани дарвеш ва бир жамоани тавонгар яратибдур. Агарчи барчани тавонгар қилмоққа қодирдур, лекин ул жиҳатдин икки гуруҳ қилдиким, баланд мартаба баландларнинг шараф ва манзилати пастлардан имтиёз топғай, андоқким, подшоҳ ҳар кишини бир шаҳарға ҳоким қилса, у киши ҳукумат суруб топган неъматни ўзи еб, подшоҳға ҳеч нимарса бермаса, подшоҳ қаҳридин эмин бўлмағусидур. Бу тариқа дават ва неъматлиғ киши закот бермаса, Худонинг ғазабидин омонлиғ топмағай ва закот санға ҳар йилда бир мартаба фарздур ва садақа гарчи фарз эмасдур, аммо мурувват ва шафқат юзидин қудратинг етгунча берғил ва тақсир қилмағил. Нединким, садақа бергувчилар ҳамиша Худойи таолонинг оминиде бўлғайлар ва Худойи таолодин эмин бўлмоқни ғанимат билғайлар.

Эй фарзанд, зинҳор ҳаж ва закот борасида кўнглунгға шак келтирмағил ва тилингға беҳуда сўз сурмағил ва демағил: Ҳаж ҳангомида² юрмағил ва надинким, баданни яланғоч қилмоқ,

¹ Муқарраб – яқин турувчи, ҳамсуҳбат.

² Ҳангом – фурсат, вақт.

тирноқ олмоқ, надинким, закот деб йигирма динордин ярим динорни не учун берулар ва тева-қўйлардин не учун закот олулар ва не учун қурбон қилурлар? Бу жумлада кўнгулгга гумонга йўл бермағил ва Худонинг амри ҳарна бўлса, они қилғил ва отанг-онанг ҳақини яхши билғил.

БЕШИНЧИ БОБ

ОТА ВА ОНА ҲАҚИНИ БИЛМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ақл юзасидин фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнгулингга келтурмағил, билғилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдин холи бўлмағусидур. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлғай ва ҳам фармон бўлғай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул важдин ота-онангни сағал ҳам ранжитмағил.

Айтишларича, амиралмўъминин Алидан сўрадиларки, «Фарзандда ота-онанинг ҳақи қанчадур?» Ҳазрат Али деди: «Ҳақ таоло бу адабни Расулнинг ота-онаси ўлумида кўргузди. Нединким, бу ҳазрат ота-онасининг ҳаётлик айёмин топса эрди, уларни ўзидан илгари тутмоқ, уларнинг ҳақини билмоқ ва уларга фарзандлик юзидан тавозеъ кўргузмоқ вожиб булур эрди».

Бас, ота-онанинг ҳақиға дин нуқтаи назаридан риюя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан риюя қил ва кўрғил: ота-она аслида сени

жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким ҳар киши аслани яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмағусидур. Ўз фарзандини сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким сен ота-онангга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дарахтга ўхшайдур. Дарахтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимин тиламағилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламағил, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким ризқ мақсумдур¹ ва у ҳар йўл била восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймағил, рўзий ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмағусидур.

Ҳоли-аҳволи сендан яхшироқ бўлгон кишиларга қарамағил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ бўлгон кишиларга қарағил.

Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа сайъ кўргузғилки, мол била бой бўлгондан, ақл била бой бўлгон яхшироқдур, нединким ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас.

Бас, агар ақлинг бўлса ҳунар ўрганғил, нединким ҳунарсиз ақл – бошсиз тан, суратсиз бадандекдир. Ундоқким дебдурлар: ал-адаб – суратил-ақл.

¹ Мақсум – тақсимланган, бўлинган.

**ҲУНАР АФЗУНЛИГИ¹ БИЛА БАЛАНД ҚАДР ВА
ОЛИЙ ТАБЪ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА**

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ еткурмас. Билурсанки, хори муғилон²нинг тани бордур, аммо сояси йўқдур. Ҳунарсиз киши ҳам хори муғилон янглиғ на ўзига ва на ўзгага фойда берур.

Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Агар кишида ҳам насаб гавҳари ва ҳам ҳунар зевари³ бўлмаса, ундан баттарроқдур. Жаҳд қилғил, агар гавҳаринг ҳар нечаким асл бўлса, унга ғарра бўлмағил, нединким тан гавҳари ҳунар зевари била музайян⁴ бўлмаса, у ҳеч нарсага арзимағусидур. Андоқким дебдурлар: «Улуғлик ақл ва донишлик биладур, гавҳар ва насаб била бўлмас».

Отни ота ва онанг қўймишлар, сен унга ғарра бўлмағил, нединким, ул от маҳзи⁵ бир нишондин ўзга нарса эрмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлғил. Ўзингни «Жаъфар», «Муҳаммад», «Аҳмад», «устод», «хўжа», «фозил» оти била атаб, аммо унга лойиқ бўлмасанг, у от эрмасдур. Агар кишида насаб гавҳари бўлса, аммо ҳунар зевари бўлмаса, у ҳеч кишининг суҳбатига лойиқ бўлмағусидур. Гарчи бу икки гавҳар ҳосил қилғон кишини топсанг, этагини маҳкам тутғил ва ундин илкингни чекмағил, билки у барча кишиларнинг мушқулин осон қилағай.

¹ Афзуналик – ортиқлик.

² Хори муғилон – тиканли бута.

³ Зевар – безак, зийнат.

⁴ Музайян – зийнатланган.

⁵ Маҳз – холис.

Барча ҳунардин сўз ҳунари яхшироқдур, нединким, ҳамма махлуқотдин одам яхшироқ яралди ва ўзга жониворлардин одам ўн даража зиёдадур ва бу ўн даража одамнинг баданида ҳамиша бордур. Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур. Ул пинҳон нарсалар: бири бир нарсани ёд олмоқ; бири ҳамиша эсда сақламоқ; бири тахайюл¹; бири таҳаввур², бири такаллум³. Аммо ул бештаким ташида зоҳирдур; бу завқ, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, ҳид билмоқ, тотмоқ, сийпаламоқ, яъни сезув. Булар гарчи бошқа жониворларда бўлса ҳам, одамда бўлгондек эмасдурлар. Бу сабабдан одамзот ўзга жониворларга подшоҳ манзаласидандур.

Шуларни билгонингдан кейин тилингни яхши ҳунар била ўргатғил ва мулойим сўздин бошқа нарсани одат қилмағил. Нединким, тилга ҳар нечук сўзни ўргатсанг, шуни айтур, сўзни ўз жойида ишлатғил, сўз агар яхши бўлса, аммо ноўрин ишлатилса, гарчанд у ҳар нечук яхши сўз бўлса ҳам ёмон, нобоп эшитилур. Шунинг учун беҳуда сўзламағилки, фойдасиздур. Бундай бефойда сўз зиён келтирур ва ҳар сўзки ундан ҳунар иси келмаса, бундай сўзни гапирмаслик лозим. Ҳақимлар дебдурлар: «Сўз бир нашъадур, ундан хумор пайдо бўлур».

Аммо сўралмагон сўзни айтмағил ва беҳуда сўздан парҳез қилғил, ҳар бир сўзни сўрасалар, рост айтғил. Сендан талаб қилмаса, кишига насиҳат қилмағил, панд бермағил, хусусан, сени тингламагон кишига ҳеч сўз дема, чунки бундай кишилар пандни эшитмағайлар. Кўп кишиларнинг орасида бир кишига панд-насиҳат қилмағил.

¹ Тахайюл – хаёлга келтирмоқ.

² Таҳаввур – шиддат билан ҳужум этиш.

³ Такаллум – сўзлаш.

Агар бирор киши кажликка¹ одат қилгон бўлса, унинг ёнига бормағилки, у ҳаргиз рост сўзламамас. Нединким, бир дарахт эгри бўлса, то уни чошиб йўнмагунча у тўғри бўлмас.

Мулоим сўзга бахил бўлмағил, халқ мулоим сўз эшитмаса, мол ва дунёга мағрур бўлур. Қаттиқ сўз демағил, токи яхши сўз эшитғайсан. Шўристонға тухум сочмағилким ҳосил бермағай, меҳнатинг беҳуда бўлғай, яъни яхшилиқни билмағон кишига яхшилиқ қилмоқ шўристон ерга тухум сочмоқдур. Аммо яхшилиқка лойиқ кишидан яхшилиқни дариф тутмағил ва унга ҳам яхшилиқни ўргатғил.

Эй фарзанд, яхшилиқ қил ва қилгон яхшилиқдин ҳаргиз пушаймон бўлмағил. Бир кишиға бир яхшилиқ қилсанг, кўрғилки, яхшилиқ қилгон вақтда у кишига нақадар роҳат етгон бўлса, сенинг кўнглинға ҳам ундан зиёдроқ шодлик ва хуррамлик етишур. Агар бир кишига ёмонлик қилсанг, унга нақадар ранж етса, сенинг кўнглинға ҳам ул миқдор танглик етишур. Демак, бу жаҳонда яхшилиқ ва ёмонлик мукофоти, албатта, етгусидур. Менинг бу сўзимға мункир бўлмағилки, ҳар киши бутун умрида бир кишига яхшилиқ ё ёмонлик қилгон бўлса, бу ҳақда андиша қилсин, менинг бу сўзим ростдур. Бас, агар қила олсанг ҳеч кишидан яхшилиқни дариф тутмағил, яхшилиқнинг фойдаси бир куни рўёбға чиқар.

Ҳикоят. Андоқ эшитибманки, Мутаваккил^{1*} у айёмда Бағдод халифаси эрди. Унинг Фатҳ отлиғ бир бандаси бор эрди, у ғоятда донишманд, гўзал сиймоли, адаблиғ ва таваккалчи эрди. Ҳамма илм ва санъатни ўрганганди. Мутавак-

¹ Кажлик – қинғирлик, ёлғончилик.

^{1*} Юлдузчали сўзларнинг изоҳи китобнинг охирида берилган.

кил Фатҳни фарзанд атаб, ўз фарзандларидан ҳам азизроқ тутарди. Бир куни Фатҳ сувда юзмокни ўрганмоқ тилади ва кемачилар келиб, унга Дажла дарёсида сувда юзишни ўргатдилар. Аммо Фатҳ ёш бола эрди, сувда юзишни ҳали у қадарли яхши билмасди, шунга қарамай: «Мен энди юзишни яхши ўрғондим», деб кемачиларга айтмай, танҳо ўзи Дажла дарёси қирғоғига бориб, ўзини сувга ташлади. Сув тез оқарди. Фатҳни оқизиб кетди. Фатҳ юзмокдин ожиз эрди ва сувнинг юзида қалқиб борарди. Ниҳоят, тўлқин зарбидан қирғоққа чиқиб қолди. Бир айланмада дарё қирғоғида сув мавжининг қилғон ўнгирликлари бор эрди. Фатҳ шу ўнгирликларнинг бирига тушиб ўтирди ва «Жонимни ҳалокат гирдобидан қутқардим, энди Худойи таоло ҳар не хоҳласа, уни кўргумдур», деб етти кун муддати мазкур ўнгурда ўтирди. Бир неча кундан кейин: «Фатҳ сувга ташлаб фарқ бўлди ва сувнинг юзида қалқиб қолди. Билмадик, қирғоққа чиқдиму ё чиқмадиму», деб Мутаваккилга хабар еткурдилар. Мутаваккил кемачиларни чақириб деди: «Ҳар киши Фатҳнинг ўлугин ё тиригин келтурса, унга минг динар берурман» ва ўзи «То Фатҳни кўрмагунимча таом емағайман», деб онт ичди. Кемачилар ўзларин дарёга ташлаб шўнғиб ва юзиб, ҳар тарафга бориб Фатҳни ахтарур эрдилар. Еттинчи куни иттифоқо бир кемачи ул ўнгурга етиб, Фатҳни кўриб шод бўлди ва унга деди: «Ушбу ерда турғил, то мен бир қайиқ келтуруб, сени халифанинг қошига олиб кетай» ва тезда Мутаваккил халифанинг олдига қайтиб келиб деди: «Эй, амиралмўминин, агар мен Фатҳни сенинг олдинга тирик олиб келсам, менга нима берурсан?». Мутаваккил деди: «Беш минг динар

берурман». Кемачи қайтиб бориб Фатҳни тирик келтурди. Халифа унга ваъда қилгон динорни берди ва вазирга деди: «Хазинага борғил, қанча мол бўлса, ярмини дарвешларга берғил». Ондин сўнг деди: «Таом келтуринг, Фатҳ етти кундан бери очдур». Фатҳ деди: «Мен тўқдурман». Халифа деди: «Дажла дарёси суви билан тўйғондурсан?». Фатҳ деди: «Йўқ, етти кун муддатида ҳар кун бир табақ¹ ичида йигирма чоғлик нон сувнинг юзида оқиб келур эрди ва мен чуслик² била ундан икки-уч нон олиб ер эдим. Менинг тириклигимга сабаб ул эрди».

Ҳар нонга бундоқ хат ёзилмиш эрди: «Мен ким, Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф, яъни бу нонларни дарёга ташлаган киши Ҳусайн кафшдўзнинг ўғли Муҳаммаддур».

Мутаваккил: «Ҳар куни Дажла дарёсига нон ташлагон кимдур? Амиралмўъминин уни қадрлайди ва бахтиёр қилади, ўзин маълум қилсун» деб шаҳарга жар солдирди. Сўнгги кун бир киши келиб: «Мен эрдим», – деди. Халифа: «Нишонинг борму?» – деб сўради. Ул: «Нишоним улдурки, ҳар ноннинг юзида «Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф» деб ёзилгон хат бор», – деб жавоб берди. Халифа: «Нишонинг дурустдур, аммо неча муддатдин бери дарёга нон ташларсан?» – деб сўради. Ул: «Бир йил бўлди», – деб жавоб берди. Халифа: «Бундан муддаонг нима эрди?» – деб сўради. Ул одам: «Бундоқ эшитиб эрдимким, яхшилик қилиб дарёга нон ташлагил, то бир кун сенга фойдаси етгай», аммо менинг қўлимдан бошқа яхшилик келмас эрди ва қудратим етғони ушбу нон эрдикки, дарёга ташлаб, ундин менга қандай

¹ Табақ – лаган.

² Чуст – чаққон.

фойда етушгай? – деб кўз тутар эдим», – деди. Халифа деди: «Ҳар нимани эшитдинг – қилдинг, ҳар нимаким қилдинг – унинг фойдасини топдинг».

Дарҳол унга Бағдодда кўп мулк ва асбоб берди ва у оз вақт ичида муҳтарам ва муҳташам бўлди. Унинг авлоди ва ихфоди¹ ҳануз Бағдодда бордур. Мен ал-Қойимби-амрийллоҳи замонида ҳажга бормиш эрдим. Байтуллоҳни зиёрат қилиб Бағдодга келдим ва Бағдодда ҳам у кишининг фарзандларини кўрдим ва бу ҳикоятни ҳам шу тариқа эшитдим.

Эй фарзанд, ҳаргиз яхшилик қилмоқни тарк этмағил, ҳамиша яхшиликни халойиққа кўргузғил ва асло унинг аксин кўргузмағил, бошқа тил била сўзламағил. Бошқа кўнғил била фикр этмағил, бугдойни кўргузиб арпани сотмағил ва барча ерда ўзингдин дод берғил. Ҳар кишиким ўзидин дод берса, доди мустағни бўлур. Агар ғаминг бўлса, ғам ва шодлиғи бор кишининг ёнида айтғил ва шодликни ношод кишиларнинг қошида зоҳир қилмағил, ҳар турлук иш учун диланг бўлмағилким, бу иш ёш ўғлоннинг ишидур.

Билғилки, донишмандлар охири ғам бўлгон шодликни шодлик биамаслар ва охири шодлик бўлгон ғамни ғам ҳисоб қилмаслар. Ноумидлик вақтида умидворроқ бўл ва ноумидликка боғлиқ қилмағил. Ҳеч кишининг меҳнатини зоеъ қилмағил ва ҳар кишининг ҳолиға лойиқ ҳақини бажо келтурғил. Хусусан, ўзингнинг яқин қариндошларингга имкон борича яхшилик қил ва ўзингнинг қабила ва уруғинг қариларини иззат, ҳурмат қил, лекин уларга буткул муҳлис бўлмағил. Уларнинг ҳунарини кўрсанг, айбларига ҳам қарағил. Агар бегонадан хавфсиз бўлсанг, мазкур хавфсизлик даврни ўзинг сақла, хавфсизликни

¹ Ихфоди – насл.

хавфлилик гумон қилмағил. Гумон қилиб заҳар ичиш нодонликдан ёмонроқдур.

Халқнинг оз ҳунарини кўп кўрғил, ҳаққин яхши билғил. Беҳунарликдан, бехирадликдан яхши от ва яхши таом қўлага келтура олсанг, беҳунар, бехирад бўлғил, йўқ эрса ҳунар ўрганғил. Ўрганмак, эшитмақдин номус қилмағил, то хижолат ва пушаймонлиғдин қутулғайсан.

Халойиқнинг айби ва ҳунарига боққил, уларнинг наф ва зарари на чоғлиқдур. Бунинг фойда ва зиёнлари қайси ерга қадар борур, ундан сўнг ўз манфаатингни талаб қил. Кўрғил, қайси нарса халқни манфаатга яқин қилур. Ўзинг ана шундоғ ақл ва ҳунарни ўрганмоқ била баландликка кўтарилаурсан. Бу иш сенга икки нарса била ҳосил бўлаур: ё билғон ҳунарга яраша иш қилмоқ била ё билмағон ҳунарни ўрганмоқ била. Сукрот^{2*} ҳақим айтурки: «Ҳунардин яхшироқ нарса йўқтур ва донишдан улуғроқ нарса йўқтур, шармдин яхшироқ зевар йўқтур ва бадхўйликдин ёмонроқ душман йўқтур». Ҳунарни ул вақтда ўрганурсанки, агар бир соатни ҳам бекор ўтказмасанг. Агар ул вақтда доно киши ҳозир бўлмаса, нодондин ўрганғил, чунки ҳунарни нодондин яхшироқ ўрганса бўлаур. Бу шул жиҳатдинки, ҳар вақт кўнгул кўзи ва ақл назари била нодонга боқсанг унинг нописандида ишларин кўруб, ундин парҳез қилурсан. Искандар деди: «Барча дўстлардин худ манфаат топарман, аммо душманлардин ундин кўпроқ манфаат топарман. Сабаби менинг ёмон феълимни дўстлар манфаат юзидин пинҳон тутарлар ва мен уни билмай қолурман. Душманлар душманлик жиҳатидин ул феъли менга айтурлар ва мен ул феълини ўзимдин йироқ тутарман».

Эй фарзанд, сен ҳам ҳунарни донодин ўрганмасанг, нодондин ўрганғил. Барча катта, кичик-

ка хунар ўргатмак вожибдур, нединким киши хунар ўрганмоқ била ўз ҳамроҳларидин баланд мартабада бўлур. Чунки ўзингда хунар кўриб ўз тенгларингда ул фазилатни кўрмасанг, ўзингни улардин баланд кўрарсан ва улар яна сени ўзларидин баланд мартабада билурлар. Хунарманд киши улдуким, фазли ва хунар сабаби била қадр ва мартабаси ўзгалардин баланд бўлгон эканин билиб фазл ва хунарга аввалгидин зиёдроқ ҳаракат қилғай ва бурунғидин зиёдроқ фозил ва хунарманд бўлғай. Ҳар кишики бундоқ қилса тезда хаалқнинг орасида азиз ва улуғ бўлғай. Бас, буни билгон киши фазл ва хунардин қўл тортса, бу ақсизлик нишонасидур. Хунар ўрганмоқда меҳнат қилмоқ, баданни яқовалик, яъни бекорчиликдин қутқармоқ фойдалидур, нединким бекорчилик баданнинг фасод ва беморлигига сабаб бўлур. Агар баданга ранж бериб, уни ўзингга мутеъ қилмасанг, қаҳр била мартабали бўла олмассан. Нединким, бадан қоҳилликни¹ ва роҳатни дўст тутғони жиҳатидин ҳам ўз ихтиёри била сенга фармонбардор бўлмас. Ул сабаб билаким, баданда асли ҳаракат йўқтур. У ҳаракатни фармон била қилур, ўз муроди била қилмас ва то сен буюрмағунча баданнинг ҳеч ишга рағбати бўлмас.

Бас, эй фарзанд, баданни ўзингга мутеъ қил ва уни қаҳр била итоатга буюрғил.

Ҳар киши ўз баданин ўзига мутеъ қилса, ўзгаларнинг баданин ҳам мутеъ қила олур, чунки ҳар киши ўз баданин ўзига фармонбардор қилса, фазл ва хунар ўрганмак била икки жаҳоннинг саломат ва шарофатин ҳосил қилур.

Барча дониш ва хунарнинг сармояси: адаб, тавозе, ҳаё, покдиллик, парҳезкорлик, беозор-

¹ Қоҳил – суст, бўш.

лик, сабр ва матонатликдур. Лекин кўп вақтлар бўлурки, шарм кишига зиён еткарур. Шундай шармли бўлмағилки, бу ишингга халал еткармасин, нединким кўп вақтлар бўлурки, бешармлик била мақсуд ҳосил бўлур. Агар қила олсанг фаҳш, ёлғон ва ножувонмардликдин шарм қилмағил, салоҳиятлик сўз ва манфаатлик ишдин шармни кўйғил. Кўп кишилар бўлурки, шарм қилиб ўзларининг барча мақсудларидин айрилурулар. Сен ул миқдор шарм қилғилки, бу имон субути ҳосилига сабаб бўлсин. Ўзингга зарар ва зиён етказур даражада шарм қилмағил.

Сенга шарм жойин ва бешарм жойин билмак лозимдур, токим қайси яхшироқ бўлса уни қилғайсан. Дебдурлар: «Яхшилик муқаддимаси шармдур, ёмонлик муқаддимаси бепарҳезкорлик ва бешармликдур».

Нодон била ҳамсуҳбат бўлмағил, хусусан, сени доно гумон этгон била.

Ўз жаҳлингга хурсанд бўлмағил ва некном¹ кишилар била суҳбат тутғил, некномлар суҳбати шарофатидин некном бўлғунг ва ҳамиша саъй ва кўшиш қилғилки, олимлар маҳбуби бўлғайсан ва жоҳиллар марғуби² бўлмағайсан. Ундоқким, бир ҳикоятда эшитгонман:

Ҳикоят. Бир кун Афлотун³ ўлтурмиш эрди, шаҳар халқининг улуғларидин бир киши унинг саломига келиб ўлтурди ва ҳар турлук сўз айтиб туриб, сўз орасида деди:

– Эй ҳаким, бугун фалон одамни кўрдим. Ул сени таъриф этиб, ҳаққингга кўп дуолар қилди ва мен унинг шукрин сенга еткурмакдаман.

Афлотун ҳайрон бўлди. Ул киши деди:

¹ Некном – яхши.

² Марғуб – севимли, ёқимли.

– Эй, менинг бу сўзимдин ҳайрон ва диланг бўлдингму?

– Афлотун деди:

– Йўқ, хўжа, менга сенинг сўзингдин ҳеч ранж ва танглик етушмади. Лекин менинг фикримда улуғ мусибат мавжуд бўлди. Нединким, мени бир жоҳил таъриф қилмиш ва менинг ишим унга мақбул тушмиш. Гўё мен бир жоҳилона иш қилмиш эрманки, мени бир жоҳил тавсиф этгай. Мен шул важдин ғамгинманки, жоҳилларнинг марғуби бўлмишман. Нединким, жоҳилнинг марғуби жоҳил бўлғусидур.

Яна бу маънода бир ҳикоят ёдимга тушди.

Ҳикоят. Эшитибманки, Муҳаммад Закариёйи Розий^{4*} ўзининг шогирдларидин бир жамоа била ўлтурмиш эрди, бир девона уларнинг олди-га келди ва ҳеч кишига қарамади. Аммо бир кун Муҳаммад Закариёйининг юзига қараб кулди. Ундан сўнг Муҳаммад Закариёйи бир яхши таом буюриб, пиширтириб еди.

Шогирдлари сўради:

– Эй ҳақим, бу таомни бурун емас эдингиз, ҳозир нечук ерсиз?

Ҳақим деди:

– Ул девона менинг юзимга қараб кулғони учун ерман, нединким ул то бу вақтгача менга илтифот қилмас эрди ва юзимга қараб кулмас эрди. Энди билдимки, ул мени ўз аҳлидин ҳисоб қилди. Андоқким дебдурлар:

«Кабутар бо кабутар, гоз бо гоз,

Кунад ҳамжинс бо ҳамжинс парвоз»

Тундлик ва тезликни одат қилмағил. Лекин ул миқдор ҳам мулоғим бўлмағилки, сени одамлар

ёмон кўрмасунлар ва дурушт¹ бўлмағилки, сендин қочмасунлар. Дўст ва душманга мувофақат қилмоқдин мурод ҳосил қилса бўлура деб барча била мувофиқ бўлмағил.

Ҳеч кимга ёмонлик ўргатмағил, ўргатмак ҳам ёмонликнинг биридур. Агар бир киши сенга ҳеч гуноҳсиз озор берса, сен унга бермағил, одамнинг асили кам озорлиқдур.

Агар одам эрсанг, кам озор бўл, халойиққа хулқингни яхши қил. Одамга дийдор керакдур, нединким ойинага қарагон агар дийдори яхши бўлса, кирдорини ҳам дийдоридек қилғай. Чунки яхшидин ёмонликнинг чиқмоғи яхши эмасдур, яъни буғдойдин арпа кўкармоғи номуносибдур. Агар киши ойинага қарагонда юзи ёмон кўринса ҳам яхшилиқ қилсун, йўқ эрса ёмонлиқ устига ёмонлиқни зиёда қилмиш бўлғай ва икки ёмоннинг бир ерда жамъ бўлмоғи ниҳоятда ёмондур.

Мушфиқларни қабул этғил ва улар била ҳар вақт хилватда суҳбат қилғил, нединким улардин кўпроқ фойда сенга хилват вақтда етар. Бу сўзларни мен сенга баён қилдим, агар уқиб, билиб фазл ва ҳунарлар ҳосил қилсанг, унда ҳам фазл ва ҳунарингга фарра² бўлмағил ва ўзингни нодон санамағил. Доно ул вақтда бўлура санким, нодонлиқдин хабардур бўлсанг.

Ҳикоят. Эшитибманким, Хисрав Парвезнинг^{5*} подшоҳлиғи замонида ва Абузуржмеҳр^{6*}нинг вазирлиғи вақтида Румдин бир элчи келди. Хисрав уни олдиға чақириб Абузуржмеҳрнинг донолиғини унга маълум этмак истади ва элчининг қошида Абузуржмеҳрға деди: «Эй фалони, ҳар нарасаки оламда бордур, сен унинг барчасин

¹ Дурушт – кўпол, дағал.

² Фарра – мағрур.

билурсан». Хисравнинг бу сўздан муддаоши: «Абузуржмеҳр биламан, деб ҳозир жавоб беради», деб ўйларди. Аммо Абузуржмеҳр: «Билмасман», деб жавоб берди. Хисрав бу жавобдин танг бўлуб, элчининг қошида кўп хижолат чекди ва яна сўради: «Унда ҳамма нарсани ким билур?». Абузуржмеҳр: «Ҳамма нарсани ҳамма билур, аммо ҳамма нарса ҳануз онадин туғилмамишдур», – деди.

Эй фарзанд, сен ҳар нечаки доно бўлсанг, ўзингни халқдин донороқ билмағил, нединким ўзингни нодон билдинг – доно бўлдинг. Рост, доно ул кишидурким, қачон ўзин нодон ва ожиз ҳисоблар. Чунки Суқрот ҳаким айтурки: «Агар бир киши десаки, Суқрот ҳаким донишманддур ва жаҳон донишининг даъвосин қилур. Дарҳол айтур эрдимки, мен ожизман ва ҳеч нарсани билмасман. Лекин бу сўзни ҳам айта олмағумдур, нединким, бу сўз мен томондин айтилғон улғу даъводур».

Демак, эй фарзанд, донишлиғингга ғарра бўлмағил. Киши донишлиғига ғарра бўлса, албатта, ул ҳамиша пушаймон бўлур.

Ҳар ишда машварат¹ қил, нединким машварат қилмоқни айб билмағил, оқил ва мушфиқ дўстларга машварат қил, ҳар ишда ўз ёрларингга машварат қил...

Билғилким, бир кишининг раъйи икки кишининг раъйи чоғлиқ бўлмағусидур ва бир кўз икки кўз янглиғ кўра олмағусидур. Кўрмасмусанким, бир табиб бемор бўлса, ўз муолажасига эътимод қилмағусидир. Бошқа бир табибни келтуриб, унинг машварати била даво қилғусидир.

Агар ўз ҳамжинсингдин бирининг сенга иши тушса, унинг ишини битқуарга жонинг била ҳаракат қилғил. Агар ул душман бўлса ҳам мол ҳар-

¹ Машварат – кенгаш, маслаҳат.

жин ва таъ мушқулин осон қилғонингни билса, бул жиҳатдин унинг душманлиғи дўстликка айланур.

Сухандон кишилар сенинг саломингга келсалар, уларни ҳурмат қил ва эҳсон кўргазғил. Шунда сендин улар хушқол ва миннатдор бўлғайлар ва ҳамиша саломингга келғайлар. Жаҳонда нокасроқ киши ул кишидурким, ҳеч ким унинг саломига келмағай.

Сухандон кишилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва қандай қилиб сўзлаш кераклиғи шартларин ҳам билғил.

ЕТТИНЧИ БОБ

СУХАНДОНЛИК БИЛА БАЛАНД МАРТАБАЛИ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Киши сухандон, сухангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон сўз десанг қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдин парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур бинни Абу ал-Фазлнинг^{7*} орасиндағи воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳикоят. Билғил, мен амиралмўъмининин замонда бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарор тутдим.

Ҳиндистонга кўп ғазот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйлардим. Абу Сувор Ганжада улуғ подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманд,

одил, сахий ва фозил киши эрди. Бир кун мени кўруб кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушуб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендин ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасига менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон^{8*} қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб-фаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: «Гургонда Сиёваск деғон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлга эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким, ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтарғон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўтарғон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалағон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўтурди ва бир неча кун менга бурунгидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир кун Фирузон Дайлабий^{9*} бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон

киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларға айтгудек ёлгон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруғ сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиги ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар.

Бу хат тўрт ой муддатида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздим. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: «Мен худ¹ таҳқиқ² билурманким, сенингдек кишидин ёлгон сўз зоҳир бўлмағусидур, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиги била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билгонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмагонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдурким, билур ва билгонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдурким, билмас ва билмагонин ҳам билмас, у жоҳидур, ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт наводур: бири – билинмайтургон ва айтилмайтургон; иккинчиси – айтилатургон ва билинатургон; учинчиси – ҳам билинатургон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатургон; тўртинчиси – билинатургон ва

¹ Худ – ўз-ўзим.

² Таҳқиқ – бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.

айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмайтурғон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздурким, бир мухташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармлиқдур. Чунки айтсанг ул мухташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур ёхуд ўз бошингга улуғ шўриш ва гавго пайдо қилурсан. Шул важдин ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтилатурғон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалигингни билсунлар. Нединким, кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитғон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитғон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун ар-Рашид^{10*} бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўқуамиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?» Муаббир² деди: «Эй амиралмўъминин, сенинг олдингда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлғусидур. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши

¹ Тира – қоронғи.

² Муаббир – тушни таъбир қилувчи.

қолмағусидур». Бу сўзни эшитгон Хорун ар-Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиғ ва андуҳлиғ сўз-ни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиғ рўзғор сурарман?» – деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир¹ қилди. Муаббир деди: «Эй ами-ралмўъминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур». Хорун ар-Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўлдур». Буюрди, сўнгги муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риюя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била деғил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўз-нинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсан-ки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўз-нинг маъносин билмас.

Сухангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқи-лар қаторига кирғай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлгон бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники бил-санг жойини ўткармай айтғил, вақтни зое қил-мағил, йўқ эрса донишға ситам қилгон бўлғай-сан. Ҳар сўз десанг рост деғил ва бемаъниликни даъво қилғувчи бўлмағил.

Билмағон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг бўлса, билғон илм ва ҳунардин ҳосил бўлур. Билмағон ҳунар

¹ Таҳрир – мақсадни оғзаки англатиш.

даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳикоят. Бундоғ айтурларки, Ануширавон^{11*} Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билғон сўз учун ерман, аммо билмағон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман, подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билғон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзга кишига айтмағил, агар айтсанг сўнгра уни роз демағил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз деғилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмағил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз⁴ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермағил.

Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтғон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан.

¹ Ифрот – ҳаддан ошиш.

² Сангин – оғир.

³ Роз – сир.

⁴ Эҳтироз – сақланиш, эҳтиётланиш.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишинга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзинга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт¹ бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Агар ҳар қанча доно бўлсанг ҳам ўзингни нодон тутғил, токи сенга ҳунар ўргатиш эшиги ҳамиша очик бўлғай. Гар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмағил, тўғри таъриф қилғил ва уни бир рангда айтғил: хосга хос сўз, омийга омий сўз деғил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсун ва эшитгон кишига оғир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар. Ундин сўнг уларнинг ризосига қараб сўзлағил, то саломат бўлғайсан.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким сухандон бўлсанг, ўзингни билгондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бевурд бўлиб қолмағайсан. Кўп билиб, оз сўзлағил ва кам билиб кўп сўз демағил. Нима учунки ақсиз шундоғ киши бўладур – у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлагучи оқил киши бўлса ҳам авом уни ақсиз дерлар. Ақсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Ҳар неча пок, порсо², равиш³ бўлсанг ҳам ўзингни таъриф қилмағилки, ҳеч киши сенинг гувоҳлигингни эшитмас. Кўшиш қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз деғилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун.

Ҳикоят. Бир донишманд киши бор эди. У Зинжон вилоятининг шайхи ҳамда музаккар⁴

¹ Фавт – йўқотиш, улим; фавт бўлмоқ – ўлмоқ.

² Посро – художўй.

³ Равиш – йўл, йўсин, қоида.

⁴ Музаккар – покиза, тоза.

ва музакки¹ эрди ва бир алавий йигит бор эрди. У ҳам музаккарлик қилур эрди. Ҳамиша бу иккови бир-бири била мукошафа² қилур эрдилар. Бир кун бу алавий курсининг устида ул шайхни «кофир» деди. Бу хабар шайхга етиб, бир кун ул ҳам курсининг устида деди: «Агар мен кофир бўлсам, бу алавий ҳаромзодадур». Бу хабар алавийнинг қулоғига етди. Алавий дарҳол ўрнидан сапчиб туриб, суръат била Рай шахрига бориб, ул шахарнинг ҳақими Соҳиби Аббоднинг^{12*} олди-га борди ҳам ул шайхдин шикоят қилиб йиғлади ва деди: «Равомудурким, сизнинг айёмингизда ул шайх Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дегай». Бу сўздин Соҳиби Аббоднинг қаҳри келиб, дарҳол киши буюруб, ул шайхни Рай шахрига келтурди ва ўзи Райнинг барча сайидлари ва фикҳлари билан музолим³ девонида ўлтуруб, ул шайхни қам бу ерга ҳозир қилиб, деди: «Эй шайх, сен имон Шофиъий асҳобининг⁴ имомларидандурсан. Ўзинг бағоят олим, қари ва гўрнинг лабига ёвуқ етгон кишидурсан. Не учун Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дерсан? Энди айтгон сўзингни дуруст қил. Йўқ эрса сенга шундоқ уқубат⁵ қилурманки, барча халойиқ сендин иборат олғайлар ва бундин буён ҳеч киши бундоқ беадаблиғ қилмағайлар».

Шайх деди: «Бу ишда адл қилғилким, менинг гувоҳим алавийнинг ўзидур ва унинг ўзига ўзидан яхши гувоҳ талаб қилмағил. Аммо менинг сўзим била у ҳалолзодадур». Соҳиби Аббод деди: «Қайси ваҳж била?». Шайх деди: «Халқнинг бар-

¹ Музакка – нотик.

² Мукошафа – фош қилиш.

³ Музолим – зулм қўрган, мазлум.

⁴ Асҳоб – суҳбатдошлар.

⁵ Уқубат – жазо.

часи билурларки, унинг онасининг никоҳин мен қилмишман. Ул курсининг устида ўтириб, мени «Кофир» дебдур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтгон бўлса, унда кофирнинг никоҳи дуруст бўлмағусидур ва ул сўзи билан бешак ҳаромзода бўлғусидур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтмагон бўлса, ул ёлғончидур. Ҳеч шак йўқдурким, бу иккиннинг бири бўлур. Энди унга шарият ҳукми била сиз на қилсангиз қилинг». Бу сўздин сўнг алавий ниҳоятда хижолатманд бўлуб, ҳеч жавоб қила олмади ва андишасиз айтгон сўзи ўзига шунча зарар етқурди.

Эй фарзанд, демак, ёлғон ва беҳуда сўз айтмак девоналикнинг бир қисмидур. Ҳар кишига сўз айтур бўлсанг қарағил, ул сенинг сўзингга харидорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса, ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз деғилким, унга хуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин. Лекин инсон била инсон бўлғил, одамий била одам бўлғил, нединким инсон бошқа, одамий бошқадур. Ҳар кишиким ғафлат уйқусидин бедор бўлса, халойиқ била қандоқ зиндагонлиғ¹ қиларин мен баён қилдим.

Эй фарзанд, токи қила олсанг, сўз эшитмақдин қочмағилким, киши сўз эшитмак била сухангўйлик ҳосил қилур. Аввало буни шундоқ далиллаш мумкин, агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуғ бўлғонда лол² бўлур. Кўрмасмусанким, барча лоллар қар бўлурлар.

¹ Зиндагонлиғ – ҳаёт кечириш.

² Лол – соқов.

Бу сўзни қабул қилғил, хусусан, донишмандларнинг сўзин, нединким донишлар дебдурлар: «Дононинг панд-насиҳати кўнғил кўзин равшан қилур, нединким ул панд ақл ва ҳикмат кўзининг сурмаси ва тўтиёсидур». Бас бу тоифанинг сўзин хушқулоғи била эшитмак керақдур. Бу жамоанинг сўзида манфаат кўпдур. Бу вақтда Ануширавон Одилнинг бадеъ¹ ва нофеъ² сўзларидин бир неча сўз ёдимга келдики, уни бу китобда карам қилдим.

Эй фарзанд, сен дағи ўқигайсан, билғайсан, ёд қилғайсан ва унга қараб иш қилғайсан, нединким ул подшоҳнинг сўзларига ва пандларига амал қилмоқ сенга ўзга ишдин вожиб ва лозимдур. Огоҳ бўлким, мен ўтгон халифаларнинг қиссаларин ҳам ўқимишман. Бир кун Маъмун халифа Ануширавон Одилнинг турбатини³ кўрмоққа борди ва унинг даҳмасининг қиссаси бағоят узундур. Аммо мақсуд булдур: Маъмун унинг даҳмасига бориб очиб кўрдики, унинг аъзоси бир тахтнинг устида тупроқ бўлуб ётибдур. Унинг тахти устида даҳма деворига паҳлавий⁴ ибора била бир неча сўз зар била ёзилмишдур. Маъмун буюрди ва паҳлавий лафзин билатургон далирларни⁵ ҳозир қилдилар. Улар ёзилгон хатни ўқиб, арабий ибора ажам^{13*} халқининг орасида маъруф ва машҳур эрди. Унда шундай деб эрди: «То мен тирик ва подшоҳ эрдим, барча бандалар менинг адлимдин баҳраманд эрдилар. Менинг хизматимга ҳар кишиким келмиш эрди, менинг марҳаматимдин баҳравар бўлур эрди. Мана энди ожизлик вақти келди, бундин ўзга ҳеч чора топ-

¹ Бадеъ – ажойиб, нодир.

² Нофеъ – гўзал.

³ Турбат – қабр.

⁴ Паҳлавий – қадимги форс тил.

⁵ Далир – паҳлавон, ботир.

мадим ва бу сўзларни даҳма девориға ёздим: «Агар бирон киши менинг зиёратимға келса бу сўзларни ўқисин, билсин ва бу сўзларнинг фойдасидин маҳрум қолмасин, менинг бу пандларим у кишининг қадам ранжининг музди¹ бўлсин». Ануширавоннинг ул пандлари бу турур.

САККИЗИНЧИ БОБ

АНУШИРАВОН ПАНДЛАРИН ЁД ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, Ануширавон деди: «Модомики, кеча ва кундуз келадурлар ва кетадурлар, барча ҳолларнинг тағайюри² ва табаддулига³ таажжуб кўргузмағил».

Яна деди: «Халқ не важди бир бор пушаймон бўлгон ишдин яна пушаймон бўлур?»

Ва яна деди: «Хунарсиз киши била дўстлик қилмағил, нединким бундай киши дўстлик ва душманликка лойиқ эрмасдур».

Яна деди: «Ўзини доно санагон нодондин парҳез қилғил».

Яна деди: «Гарчанд ҳар қанча талх бўлса ҳам ҳақ дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Агар розимни душман билмасин десанг, дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Ҳар бандани⁴ сотарлар ва сотиб оларлар. Аммо ул банда нафс бандасидин оздроқ бўлғай».

Яна деди: «Ҳар кишининг (билими) бўлса-ю, аммо унга лойиқ ақли бўлмаса, бу билим унга зарар еткарғусидур».

¹ Музди – иш ҳақи.

² Тағайюр – ўзгариш.

³ Табаддул – алмашиниб туриш.

⁴ Банда – қул.

Яна деди: «Агар ҳар кишини турмуш устои доно этмаса, ҳеч бир доно унга сўз ўргатиш учун ранж чекмасун, ранжи зое бўлур».

Яна деди: «Нодондин барча нарсани сақламоқ осондур, худди нодондин ўз танин сақлағондек».

Яна деди: «Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айтарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтғил».

Яна деди: «Агар халқ ҳақидин чеккан ранжинг зое бўлмаслигин тиласанг, ўзинг ҳақингда халқ чеккан ранжин зое қилмағил».

Яна деди: «Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг, сергиналик бўлмағил».

Яна деди: «Агар ғамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳа-садлик бўлмағил».

Яна деди: «Осон зиндагонлиғ сурмоқ сенга му-яссар бўлса, ўз ютуғингни қўлдин бермағил».

Яна деди: «Агар ранжишдин узоқ бўлишни ис-тасанг, битмайдигон иш учун урунмағил».

Яна деди: «Агар сени девона демасунлар де-санг, топилмас нарсани ахтармағил».

Яна деди: «Агар беобрў бўлмайин десанг, ях-шилиқни касб қилғил».

Яна деди: «Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмағон ишни қилдим дема».

Яна деди: «Агар ўз сирингни очилишини иста-масанг, бировнинг сирини фош қилмағил».

Яна деди: «Агар юзимнинг пардаси йиртилма-син десанг, бировнинг юз пардасин йиртмағил».

Яна деди: «Агар изимдин кулмасунлар десанг, зардастлар¹га шафқатлиғ бўлғил».

Яна деди: «Узоқ пушаймонлиқдин холис бўл-моқ тиласанг, кўнғил ҳавоси била иш қилмағил».

Яна деди: «Агар зийрақлардин бўлмоқ тила-санг, юзингни халқнинг кўзгусида кўрғил».

¹ Зердаст – бировнинг қўли остида яшовчи

Яна деди: «Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрин билғил».

Яна деди: «Агар халқ сенинг сўзинг била иш қилмоғин тиласанг, сен ўз сўзинг била иш қилғил».

Яна деди: «Агар халойиқ орасида марғуб бўлмоқ тиласанг, пинҳон сўзингни ошқор қилмағил».

Яна деди: «Агар барча одамдин юқори бўлмоқ тиласанг, вафолиғ бўлғил».

Яна деди: «Агар айбсизлар қаторида бўлмоқликни тиласанг, тамани кўнгулга келтурмағил».

Яна деди: «Агар додгарлар¹ зумрасидин² бўлмоқ тиласанг, зердастларни итоатингда яхши тутғил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг ёмон сўзларидин йироқ бўлмоқ тиласанг, улардин зўрлиғ била ҳеч нарса олмағил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг севимлиси бўлмоқ тиласанг, улардан ҳеч нимани аямағил».

Яна деди: «Агар тилинг узун бўлмоқин тиласанг, кўлингни қисқа қилғил».

Эй фарзанд, Ануширавон Одилнинг сўзлари ва пандлари бу турур. Буларни ўқиғил ва уни хор тутмағил, нединким бу сўзлардин ҳам ҳикмат, ҳам салтанатнинг иси келур. Буларнинг барчасин йигитлик вақтида ўқиғил ва биғил. Аммо қарифондан сўнг пандни эшитмоққа хожат йўқдур, қарилар ҳар бобдан хабардор бўлулар ва улар панд эшитмоқдин ожиз бўлулар.

¹ Додгар – адолатли.

² Зумра – тўда, гуруҳ

ҚАРИЛИК ВА ЙИГИТЛИК
СИФАТИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нечун йигит бўлсанг ҳам, ақлинг қари бўлсун. Мен сенга: «Йигитлик қилмағил» демасман. Аммо йигитликни чидам била қилғил. Енгил йигитлардин бўлмағил, чунки йигитларга оғирлик муносибдур. Бу ҳақда Аристотелис¹⁴ доғниш шундай дебдур: «Йигитлик жунуннинг бир навидур». Жоҳил йигитлардин бўлмағил, жоҳиликдин бало пайдо бўлғусидур. Йигитлик замоғнида зиндагонлиғ қил, токим қаригон чоғда ўз ҳолингга йиғламағил. Ҳар қанча ёш бўлсанг ҳам ҳеч вақтда ўлимдин беҳабар бўлмағил, нединким ўлим на қарини ва на йигитни қўйғувсидур.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, бир шаҳарда бир пардозгир устанинг дўкони бор эрди ва қозуққа бир кўзани осиб қўймиш эрди. Унинг иши шул эрдиким, ҳар ўликни гўристонга кетирғонларида уста кўзанинг ичига бир тош ташлар эрди ва ҳар ойда ул тошларни санаб, неча киши ўлғонин билур эрди. Яна кўзани бўшатиб, уни мазкур қозуққа осиб қўяр эрди. Яна шул зайл бир ой муддатинда кўзага тош ташлар эрди. У неча вақтгача умрини шундай ўтказди. Қазо етиб ул пардозгир ўлди. Бир неча кундан сўнг бир киши уни йўқлаб келди: унинг ўлғонидин бу кишининг хабари йўқ эрди. Дўконнинг эшиги боғлиқ эрди: У устанинг ҳамсояси (қўшниси)дан: «Пардозгир дўконида йўқдур, қаерга кетғон?» – деб сўради. Ҳамсояси эрса: «Пардозгир ҳам кўзанинг ичига тушди», – дея жавоб берди.

Эй фарзанд, ҳушёр бўл, йигитликка фарра бўлмағил, афв тилағил ва ўлимдин қўрқғил, то ул

пардозгир янглиғ оғир юк ва гуноҳ била кўзанинг ичига тушмағайсан.

Барча вақт йигитлар била суҳбатда бўлмағил. қарилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва мажлисингни ҳам қарилар била, ҳам йигитлар суҳбати била музайян қил, нединким йигитлар билмағон кўп нарсани қарилар билурлар. Йигитларнинг одати андоқдурким, улар қариларни кўп тамасхур¹ қилиб ўйнарлар, улар қариларни йигитликка муҳтож билурлар. Ушбу сабаб била қариларни тамасхур қилиб, беҳурмат қилмоқлари яхши эмасдур. Чунки қарилар қанчалик йигитлик орзусида бўлсалар, йигитлар ҳам бешак қарилик орзусидадурлар. Лекин қарилар ул орзуга етибдурлар, аммо йигитларга маълум эрмаским, бул орзуга улар ё етгайлар, ё етмағайлар. Яхши назар қил, чунки қари ва йигит бир-бирларининг маҳсулидур.

Йигит ўзини ҳамма кишидан донороқ билур, аммо шул иши била у барчадин нодонроқдур. Бас, эй фарзанд, бундоқ йигитларнинг қаторидин бўлмағил, қариларни ҳурмат қилғил. Улар ҳақида беҳуда сўз демағил, уларнинг олдида одоб ва мискинлик била сўзларил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, юз йил яшағон ва қадди ёйдек ҳам бўлғон бир қари киши қўлига асо тутуб борур эрди. Бир йигит уни тамасхур қилиб деди: «Эй шайх, ушбу ёйни неча тангага олдинг? Айтғил, то мен ҳам олурман». Шайх деди: «Агар умр топсанг ва сабр қилсанг бу ёйни сенга текинга берурлар».

Эй фарзанд, қарилик ҳолига етсанг, йигитлардин йироқ бўлғил, нединким қарилиғда йигит феълин қилмоқ номуносибдур ва йигитликда қа-

¹ Тамасхур – масхаралаш

рилар феълин қилмоқ ҳам ёмон кўринур. Ўзига оро бергон қаридин қочғил, нединким зоҳирин безагон қари жоҳил йигитдин ёмонроқдур. Нопок қарилардин қочғил. Йигитлик замонин ғанимат бил ва унга муносиб иш қил, чунки сезгиларинг ишдин қолиб, эшитмоқ, қўрмоқ, ишламоқ, маза топмоқ, қаттиқ ва юмшоқни сийпалаб билмоқ лаззатидин жудо бўлсанг, ундоқ тирикликдин ўзинг ҳам шод бўла олмассан, ўзгани ҳам шод қила олмассан. Шунда одамларнинг бўйнига тушган офир юк бўлурсан, ундоқ тирикликдин эса ўлим яхшироқдур. Аммо қаригонда йигит хаёли ва мажолидин йироқ бўл, чунки қарилик ўлимга яқинроқдур».

Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машрикдур, қариларнинг қуёши мағрибдадур ва мағрибда бўлгон қуёш тез ботғусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур.

Эй фарзанд, ҳамиша қариларга тараҳҳум қил, қарилик бир беморликдур, ҳеч киши уни кўришга бормас. Қарилик илаатдурки, ўлимдан бошқа ҳеч киши унинг иложи борисин билмас. Қарилар то улгунча қарилик ранжидин асло қутулмаслар. Ундин бошқа ҳар илаат борки, ул илаатнинг ҳар кун яхшироқ бўлмоқ умиди бордур, аммо қарилик илати ҳар кун ёмонроқ бўлар ва яхшилиқ умиди йўқдур. Фақир (мен) китобда ўқимишманким, одамнинг қуввати то ўттиз тўрт йилгача ҳар кун зиёда бўлур. Ўттиз ёшдин сўнг қуёш осмоннинг ўртасига етгондек зиёда бўлмай ва нуқсон топмай турар. Ундин сўнг ботиш сайри оҳистароқ бўлғай. Қирқ ёшига етгондин сўнг то элик ёшгача ҳар йил ўзида нуқсон кўрғайким, бурунғи йилда кўрмамиш бўлғай. Элик ёшидин олтмиш

ёшгача ҳар он ўзида нуқсон кўрарким, аввалги ойда кўрмамиш бўлғай. Агар ёши олтмишдан ўтса, ҳар соатда дард ва ранж кўрғайким, ўтгон соатда кўрмамиш бўлғай. Умрнинг ҳадди қирқ йил бўлур. Мана, умр нурининг қирқинчи зинасига чиқдинг, энди юқорига йўл топмагунгдур, ундин сўнг даража ошмоғинг учун пастга тушиб, бурунги жойингга етмоғинг лозимдур.

Эй фарзанд, қариликнинг ҳикоятин сенинг олдингда шул жиҳатдин айтдимки, мен ундин гиламанддурман¹. Нединким, қарилик душмандур ва душмандин шикоят этмак ажаб эрмасдур. Сен менинг дўст кишимдурсан. Душманнинг шикоятин дўстнинг олдида айтурлар (илоҳим, сен ҳам фарзандларингга шундай шикоят қилғайсан), нединким қариларнинг дард ва ранжин қарилар яхши билурлар.

Отам ҳожиблар² жумласидин эрди ва уни ҳожиби комила дер эрдилар. Ул саксон ёшдин ўтгон қари киши эрди. Бир куни от олмоқ тилади. Унинг олдига бир от келтурдиларки, от ниҳоятда семиз ва хушранг эрди. Ул отни кўриб хоҳлади ва лабларин очиб, тишин кўрди. Бироқ от қари эркон, бул жиҳатдин уни олмади. Мен дедим: «Эй ота, ул отни фалони олди, сиз нечун олмадингиз?» Отам дедим: «У йигит кишидур, қарилик ранжидин хабари йўқдур. Ул отнинг ранг ва суратига маҳлиё бўлибдур. Бу ишда у маъзурдур. Мен қариликнинг ранж, офат ва заифликларидин хабардордурман. Қари от олсам маъзур бўлмагумдур».

Эй фарзанд, агар қарилик мақомига етсанг, бир жойда мутамаккин³ бўлғил. Айниқса, қа-

¹ Гиламанддурман – норозиман.

² Ҳожиб – пардадор.

³ Мутамаккин – бир жойда маҳкам турувчи.

рилиқда, хусусан, бенаволикда¹ сафар қилмоқ ақлдин йироқдур. Нединким, қарилик бир душмандур ва бенаволик ҳам бир душмандур. Бу икки душман била сафар қилмоқ доноликдин эрмасдур. Аммо агар бир иш бошингга тушса ва изтироб² била уйингдин чиқсанг ва агар сафарда яхшироқ роҳат олсанг, ҳаргиз уйингни орзу қилмағил, мол ва озуқталаб қилмағил. Ҳар жойдаким ишингга (тартиб) топсанг, унда мақом қил ва у жойни ўзингга яхши мол ва озуқ бил. Ўз ҳолингнинг фойдасига қарағил. Дебдурларким, некбахтлар³ ўз ҳолин яхши бўлишлагин орзу қилурлар, бадбахтлар эса озуқ ва мол жам этмакни яхши иш билурлар. Аммо сен ўзингда бир яхши ҳол кўрсанг ва бир фойдали ишни қўлга киритсанг, жаҳд қилиб ул ишингни собит ва маҳкам қил, то шу ишни мустаҳкам қилмагунча ундин баландроқ ишни талаб қилмағил, токи баландликни талаб қиланш била пастликка тушмағайсан. Дебдурларким, яхши нарсани қўйиб, ундин яхшироқ нарсани талаб қилмағил, бундай маҳалда тамаъ била ундин ҳам бебахра қолғайсан. Аммо ўз рўзгорингни ўткармакда бетартиб бўлмағил. Агар дўст ва душманнинг кўзига яхши кўринмоқ тиласанг, даража ва ҳунарингни халойиқнинг орасида зоҳир қил, беҳуда зиндагонлик қилмағил ва барча ишингни тартиб била қилғил.

¹ Бенаволик – қашшоқлик.

² Изтироб – бегоқатлик.

³ Некбахт – бахтиёр.

ТАМКИН¹ ШАРОФАТИ ВА ТАОМ ТАРТИБИНИНГ БАЁНИ

Эй фарзанд, билғилки, авом², ҳалойиқнинг барча ишларида вақт тартиби йўқдур. Улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Аммо ҳушманд³ кишилар ўзларининг ҳар бир ишларига аниқ вақтни тайин этибдурлар. Улар кеча ва кундузнинг йигирма тўрт соатни ўз ишларига тақсим қилибдурлар. Бир ишни яна бир ишдин фарқ этиб, унга вақт, ҳад⁴ ва андоза⁵ пайдо қилибдурлар, токи ишлари бир-бирига аралашмағай. Уларнинг хизматкашлари ҳам қайси вақтда қайси ишга машғул бўлури яхши билғайлар. Шунда уларнинг барча ишлари тартиб била бўлғай.

Даставвал таом емак сўзининг маъносин билғил. Бозор одамларининг одати шундоқдурки, уларнинг аксари қисми таомни оқшом ерлар, бу беҳад зиёндуру ва улар ҳамиша ўз жонларига бешак қасд қилғайлар.

Сипоҳпеша одамларнинг одати шундоқдурки, улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Вақт топсалар емакка машғул бўлғайлар. Бу одат ҳайвонларнинг одатидур, нединким улар ҳар вақт алаф⁶ топсалар, емак била машғул бўлулар. Аммо хос⁷ ва муҳташам⁸ одамларнинг одати улдурки, кеча ва кундузда бир мартаба таом ер-

¹ Тамкин – сабот, нафсни тийиш.

² Авом – кўпчилик.

³ Ҳушманд – ақлли.

⁴ Ҳад – чегара.

⁵ Андоза – ўлчов.

⁶ Алаф – ўт, кўкат.

⁷ Хос – эътиборли.

⁸ Муҳташам – мўътабар.

лар. Нафсни тийишнинг бу йўли бағоят яхшидур. Лекин бадан бағоят заиф бўлур. Бас, энди шу нарса яхшидурки, муҳташам одамлар тонг вақтида хилватда бирон нарса ерлар. Шундин сўнг ташқарига чиқиб, то пешин вақтигача ўзларининг ишларига машғул бўлғайлар. Ундин сўнг ҳар на таом бўлса, ҳозир қилғайлар ва атрофларида ким бўлса, уни ҳам чақириб бирга егайлар.

Эй фарзанд, агар таом бўлса, ҳамтовоқларингни чақирғил, то сенинг бирла таом есунлар, аммо таомни тез емағил ва оҳиста еғил. Таом емак вақтида одамлар била сўзлашғил, бу ислом шартидур, лекин бошингни қуйи солиб ўтур, ҳамтовоқларингнинг олғон луқмасига қарамағил.

Ҳикоят. Эшитибманки, бир вақти Соҳиби Исмоил бинни Соҳиби Аббос ўзининг қариндошлари ва надимлари била таом ер эрди. Бир киши табақдин бир луқма кўтарди. Унинг луқмасида бир мўй бор эрди. Соҳиби Исмоил уни кўруб деди: «Эй фалони, у мўйни луқмадин олғил». Ул киши луқмани ташлаб, мажлисдин чиқиб кетди. Соҳиб бир кишини буюрди. Ул киши чиқиб кетғон одамни қайтариб мажлисга келтурди. Соҳиб деди: «Эй фалони, нечун таом еб бўлмасдин бизнинг дастурхонимиздин чиқиб кетдинг?» Ул киши деди: «Бир луқмада бир мўйни кўрғон кишининг таомин емак менга лойиқ эмасдур». Соҳиб бул сўздин ниҳоятда хижолатманд бўлди.

Эй фарзанд, таом вақтида ўз-ўзингга машғул бўлғил, ундин сўнг табақ қўймоқ буюрғил. Муҳташам халқнинг расми икки нав бўлур: мажлисга турлук таом келтуруб, баъзиси ўзиға бурун табақ қўйдурур, ондин сўнг ўзгаларга қўйдурур; баъзилар олдин табақни бошқаларга қўйдириб, ундин сўнг ўзи олур. Сўнгғиси олижаноб, карам аҳли-

нинг тариқидур ва аввалғиси сиёсат аҳлининг тариқидур. Аммо турлик таом ва ранго-ранг табақ келтурмак ул сабабдинки, барча одамнинг қорни бирдек эмасдур. Пурхўр¹ ва камхўр – ҳамма бирдек тўйсинлар. Агар сенинг олдингдаги табақ ичида бир мазалиғ нарса турғон бўлса, ўзгаларнинг олдида мазалиғ нарса бўлмаса, мазкур таомдин ўзгаларга ҳам насиб берғил. Таом устида турушрўй² бўлмағил ва таомнинг фалони яхши, фалони ёмон демағилким, бу сўзлар таом устида яхши эрмасдур.

Мана таом емак тартибин билдинг, энди шароб ичмак тартибин ҳам билғил, нединким шароб ичмакнинг ҳам жойи ва расми бордур.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ШАРОБ ИЧМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, сенга шароб ич деб айтмасман, аммо ичма деб ҳам айтмасман, негаки ёш йигитлар қари кишининг сўзи била йигитлик вақтининг ишларин тарк этмаслар. Менга ҳам йигитлигимда кўп панд бердилар, мен ҳам қабул қилмадим, аммо эллик ёшимдан сўнг тавба – тавфиқни қабул этдим.

Эй фарзанд, агар шароб ичмасанг икки жаҳон фойдасини топғунгдур: Ҳақ таолонинг хушнудлигин ҳосил қилғунгдур ва халқнинг маломатидин қутулғунгдур, мен ҳам сени ўзимга ниҳоятсиз дўст тутғумдур. Лекин сен ёш йигитдурсан, ҳарифлар (улфатлар) сенга шароб ичирмай қўймас, мен буни аниқ билурман. Шундай бўлғоч, гарчи

¹ Пурхўр – кўп егувчи.

² Турушрўй – бадбуруш, қовоғи солиқ.

бир ҳол била шароб ичар бўлсанг, ичмак расмин билгил, нединким, агар билмай ичсанг заҳардур, уни билиб ичсанг позаҳардур. Ҳақиқатдан ҳам агар ҳар таом ва шаробни исроф била есанг ё ичсанг заҳардур. Бу жиҳатдин дебдурларким, агар кўп ичилмаса ва андозасидин чиқилмаса, заҳар позаҳардур.

Таомнинг изидин агар ташна бўлсанг, уч мартаба шароб ичгил ва агар ташна бўлмасанг, уч соат микдори таваққуф¹ қил, нединким агар меъда қавий² ва яхши бўлса, таомни ҳар қанча кўп ва исроф била есанг ҳазм қилур. Шундоқки, меъда уч соатда таомнинг қувватин олур ва жигарга еткарур, жигар эса уни барча ажсодга³ тақсим қилур, нединким жигартақсим қилғувчидур. Сўнггида неки ортиб қолса, барин ичак йўллар. Саккиз соатда меъда таомдин батамом холи бўлур. Агар меъданинг бу миқдор қуввати бўлмаса, у меъда эрмасдур, қовоқдур. Шунинг учун деб эрдиким, таом егандин уч соатдин сўнг набиз⁴ ичгил. Бу жиҳатдин дедимки, то меъдадан таом пишиб (ҳазм бўлиб), танангнинг тўрт табъи⁵ ундин ўзларининг насибин олсинлар. Ундин сўнг набиз ичгил, то ҳам шаробдин, ҳам таомдин баҳра олғайсан. Аммо шароб ичмакни намози дигарда ибтидо қил, то сен маст бўлгунча оқшом бўлган ва халойиқ мастлигингни кўрмагай. Мастликдин сақлан, яъни йиқилмағилки, йиқилиш ёмон бўлур. Шароб ичмак учун боққа ва саҳрога кўп бормағил. Агар борсанг, то уйга қайтиб келгунингча маст бўлмағил ва мастлик-

¹ Таваққуф – тўхташ.

² Қавий – кучли, қувватли.

³ Ажсод – жисмаар.

⁴ Набиз – хурмо ёки узумдан қилинган май.

⁵ Табъи – таркиби.

ни уйингда қилғил. Уй ичида қилғон ташқарида қилиб бўлмағусидур, нединким уй ичининг яширин ҳолати дарахт соясидин пўшидароқдур¹, нединким киши ўз уйида подшоҳ бўлса ҳам, дашт фазосида² ғарибдур Агар мунъим³ ва муҳташам кишилар ҳам ғурбатга⁴ тушсалар маълумдурки, қўли қисқа бўлур ва ҳеч нарсага қудрати етмас.

Набиз ичғил, аммо икки коса ва уч коса ичмағил. Иштаҳа бор вақтида ичмағил. Луқмаларни кўп емақдин, қадаҳларни кўп ичмақдин парҳез қилғил, нединким ҳар шароб ичишда тўймоқ ва маст бўлмоқ муносиб эрмасдур. Бир ютум шаробни камроқ ичғил, бир луқма таомни камроқ еғил. Демак, таом луқмасин камроқ еғил, шароб косасин камроқ ичғил, токи иккисин ҳам зараридин қутулғайсан.

Шаробхўрларнинг ҳосили икки нарсадур: ё беморлик ёки девоналик. Нединким, шаробхўр ё маст бўлур, ё махмур. Агар маст бўлса, девоналар жумласидин бўлур ва агар махмур бўлса, беморлар зумрасидин бўлур, надинким хумор⁵ беморликнинг бир навъидур. Демак, ундоқ ишга мойил бўлмоқ нолозимдур, чунки унинг ҳосили ё беморлик, ё девоналикдур.

Эй фарзанд, билурманким, сен бу сўзлар била шароб ичмақдин воз кечмассан. Аммо қила олсанг, сабуҳий⁶ ичмақни одат қилмағил ва агар иттифоқо сабуҳий ичсанг, вақти била ичким, хушмандлар сабуҳийни ёмон дебдурлар. Сабуҳийнинг дастлабки шумлиғи улдурки эрта

¹ Пўшида – яширин.

² Фазо – майдон, кенглик.

³ Мунъим – неъмат берувчи, ризқ берувчи.

⁴ Ғурбат – ғариблик, мусофирлик.

⁵ Хумор – ичкиликдан кейин бош оғриғи.

⁶ Сабуҳий – тонг пайтидаги ичкилик.

тонг намози фавт бўлур, яна кечагининг бухори¹ думоғидин ҳануз кетмасдин бурун кундузнинг бухори унинг устига юкланур ва молихулё² илаати шундин ҳосил бўлур. Чунки икки муфсиднинг³ фасоди бир муфсиднинг фасодидин кўпроқ бўлур. Яна шулким, ҳар вақт халқ уйқуга борса, сен ночор бедор бўлурсан, халқ бедор бўлганда сен уйқуда бўлурсан. Кундуз ухлаб, оқшом уйғоқ бўлсанг, сўнгги кун барча аъзонг хаста бўлур. Бундоғ улуғ гуноҳни қилиб, сўнгра пушаймонлиғ чекарсан.

Эй фарзанд, агар набиз ичмакни тарк эта олмасанг, жума кечаси ичмасликни одат қил... Ва яна жума кечаси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёда неқномлиғ ҳосил бўлур. Бир ҳафта шароб ичмакдин хоригон думоғинг, томирларинг, кўзинг, ақлинг, нафасинг ва руҳинг шул бир кечада осойиш топар ва осудалиғ ҳосил бўлур. Яна молингта тавфир⁴ бўлур ва халқ сен ҳақингда яхши сўзин айтурлар. Демак, бундоғ фойдали ишни одат қилмоқ, керакдур.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

МЕҲМОН ОЛМОҚ ВА МЕҲМОН БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, биағнаким, ҳар кун бегона одамларни меҳмон қилмағил, нединким ҳар кун меҳмон олсанг, меҳмонга лойиқ ишларни кўнгул муродича қила олмағунгдур. Кўрғилким, кўнглинг ҳар ойда неча мартаба меҳмон чақирмоқ тилай-

¹ Бухори – буғ, пар.

² Молихулё – савдойилик касали, бир хил руҳий касал.

³ Муфсид – фасодчи, бузувчи.

⁴ Тавфир – орттириш.

ди. Агар уч мартаба чақиршни тиласа, бир мартаба чақирғил, уч мартабада қиладигон харажатингни бир мартабада қилғил, то дастурхонинг айбсиз бўлғай ва айбжўй¹ларнинг тили боғлиқ бўлғай.

Ҳар вақт меҳмонларинг уйингга оёқ қўйсалар, сен барча одамларинг била уларнинг олдиларига чиққил ва яхши сўз била мулоқот² қил, то улар сенинг шукрингни айтсинлар.

Агар мева вақти бўлса, таом емасдин аввал мева келтурғил, то баҳузуридил есунлар.

Бир замон таваққуф қил, ундин сўнг барча одамларни ўлтурғуз ва ўзинг ўлтурмағил, токи барча меҳмонлар иттифоқ била есунлар. Меҳмонлар бир-икки сўрамагунча сен ўлтурма. Улар ўлтурғил ва бизларга мувофақат³ қил (бизлар розимиз) десалар, сен айтгилким. «Мени қўйинглар, то сизларга хизмат қилғумдур». Агар яна такрор таклиф қилсалар, ундан сўнг ўлтурғил ва уларга мувофақат кўргузгил, аммо ҳаммадин пастда ўлтирғил. ҳар соат: «Эй фалони, таомни яхши егил, ҳеч нима емадинг ва мен сенга лойиқ ҳеч иш қила олмадим. Иншоллоҳ, келгуси сафар бунинг узрин яхшироқ қилғумдир», – деб айтмағил. Бу улуғ ва муҳташамларнинг сўзи эрмасдур, балки бозорийларнинг ва авбошлар⁴нинг лафзидур. Бундоқ сўздин халқ хижолат ерлар, таом емаслар ва овқатга тўймасдин туриб кетарлар. Бизларнинг Гилонда яхши расмларимиз борки, агар меҳмон чақирсалар, дастурхон ёзиб, таомларни келтуруб қўярлар ва кўзаларда сув ҳам келтуруб, дастурхоннинг четларига қўярлар. Барча меҳмонларни таомнинг атрофига ўлтурғузиб, ўзлари

¹ Абжўй – айб ахтарувчи.

² Мулоқот – кўришув.

³ Мувофақат – келишиш, бировнинг розилигини олиш.

⁴ Авбош – бебош, саёқ.

чиқиб кетарлар. Бир киши табақ ва косаларнинг саранжоми учун қолур. Меҳмон таомдин кўнгли хоҳлагунча ер, ундин сўнг мезбон ўтиришга келур. Араб халқининг дастури ҳам шундайдур.

Меҳмонлар таом еб бўлуб, қўл ювгондин сўнг атир ва гулоб келтируб, мажлисни муаттар қилғил. Меҳмонларнинг чокар ва хизматкорларига ҳам яхши риоя қилғил, нединким кишининг яхши отин улар чиқарурлар. Мажлисга нуқла¹ни кўп келтурғил ва хушовоз мутрибларни² ҳам ҳозир қилғил. Набиз ҳам муҳайё қилғил, нединким меҳмонлар таомдин сўнг шароб ичиб, нағма ва наво эшитсалар хушқол бўлурлар. Агар коса ва таомингда бир айб ва тақсир воқе бўлса, бунинг била пўшида³ бўлур.

Шароб ичмак улуғ гуноҳдур. Агар гуноҳ қилиш тиламасанг, бемаза ва бетартиблик қилмағил. Бас, агар менинг бу сўзларимни айтгонимдек қилсанг, ўзингни меҳмонга ва меҳмоннинг ҳақин ўзингга вожиб билғил.

Ҳикоят. Эшитдимки, ибн Муқла Мансур^{15*} Тамимийнинг ўғли Насрга Басра ҳокими амалини берди. Сўнгги йилда уни чақириб кўп ситойиш⁴ қилди. Айтурларки, у давлатлиғ ва неъматлиғ киши эрди. Халифа ундин кўп мол тамаъ қиларди. Улар ҳисоб қилдилар, кўп мол унинг (Насрнинг) бўйнига юкланди. Ибн Муқла унга деди: «Ё бу молни берғил ёки зиндонга кирғил». Наср деди: «Эй мавлоно, менинг кўп молим бордур, аммо бу ерда ҳозир эмасдур. Менга бир ой муҳлат берғил ва бу миқдор мол учун мени зиндонга олмақ муносиб эрмасдур». Ибн Муқла бунинг: «Мол

¹ Нуқла – мева-чева.

² Мутриб – чолғувчи, созанда.

³ Пўшида – яширин, махфий.

⁴ Ситойиш – мақташ.

бермоққа тоқати йўқтур, бу сўзни кўнгил била айтмади», – деб гумон қилди. Ниҳоят унга деди: «Сени ўз жойингга юбориб бу молни олмоқ зарур. Аммо амиралмўъминининг фармони буки, менинг ҳовлимнинг бир ҳужрасида ўлтурғил ва бир ой менга меҳмон бўлғил». Наср қабул қилиб ибн Муқланинг уйида маҳбус бўлиб ўлтурди. Иттифоқо ул ой рамазон ойи эрди. Ибн Муқла ҳар куни Насрни ифторга чақириб, унинг била рўзасин очар эрди. Ийддин сўнг ибн Муқла Насрга киши юбориб, ўшал молни талаб қилди. Наср: «Мен ул зарни бердим», – деди. Ул киши: «Кимга бердинг?» – деди. «Ибн Муқлага бердим», – деди. Бу сўзни ибн Муқла эшитиб ҳайрон бўлди ва Насрни олдига чақириб: «Эй Наср, зарни менга қачон бердинг?», – деди. Наср деди: «Мен сенга зар берғоним йўқ, лекин бир неча муддат сенинг таомингни текин едим ва сенга меҳмон бўлиб, ҳар куни рўзани сенинг бирла очдим, энди ийд (байрам) келди, сенинг зар талаб қилишга ҳақинг қолмади». Ибн Муқла бу сўздин хушқол бўлди ва кулиб деди: «Зат (тилахат)ни олғил, хушвақт бўлиб кетғил, ул зарни сенга бағишладим». Наср бу сабаб била зар бермоқдин қутулди.

Бас, эй фарзанд, меҳмондил бўлғил ва меҳмонга таъна қилмағил, ҳар вақт очиқ юзлик бўлғил, токи ҳар кишиким меҳмонинг бўлса, шодлик била таомингни есин. Лекин ўзинг набизни кам ичғил, меҳмондин аввал маст бўлмағил ва ҳамиша очиқ юз, хуш хандон бўлғил. Аммо беҳуда кулмағил, кўп кулмак бир навъ девоналиғдур, оз кулмак бир навъ сиёсат ва бурдборлиғ¹дур, нединким дебдурлар, беҳуда ва бевақт кулгу ғам ва кабро² вақтида воқе бўлур.

¹ Бурдборлиғ – бардошли, сабр-тоқатли

² Кабро – азоб-уқубат.

Меҳмонлар маст бўлгондин сўнг кетмак тиласалар бир мартаба, икки мартаба тавозеъ била кетманг деб илтимос қил ва учинчи мартабада кетмак тиласалар, лутф кўргузуб рухсат берғил. Агар хизматкорларинг бир хато қилгон бўлсалар, меҳмоннинг қошида турушрўй бўлуб, уларни қоҳиш¹ қилмағил ва хатосин авф қилғил.

Агар меҳмон ҳар нечук қаттиқ сўз айтса, унга қаттиқ сўз демағил, балки ҳурматини сақлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, халифа Муътасим¹⁶ бир гуноҳкорни олдига келтуруб ўлдирмоқ тилади. Ул киши «Ой амирамўъминин.., мени бир коса сув била меҳмон қилким, мен бағоят ташнадурман, ундин сўнг ҳарна қилмоқ тиласанг буюрғил». Халифа Муътасим ҳам ул онтинг ҳурматин сақлаб буюрди, унга сув бердилар. Ул киши сувни ичгондин сўнг араб расми била: «Ҳайран касиран ё амирамўъминин, энди бир коса сув била сенинг меҳмонинг бўлдим. Агар мурувват тариқида меҳмонни ўлдирмоқ вожиб бўлса, буюрғилким, мени ўлдурсинлар. Агар авф қилсанг, мен сенинг олдингда барча журмимдин² тавба қилурман». Муътасим: «Рост айтурсан, меҳмон ҳақи улуғдур. Энди гуноҳингни авф қилдим ва сен ҳам тавба қилиб, бундин буёқ ҳеч бир хатога қадам қўймағил», – деди.

Демак, эй фарзанд, агар меҳмон бўлсанг, ҳар кишиникига меҳмон бўлуб боравермағил, чунки ҳашмат шавкатингга зиён еткарурсан. Агар меҳмон бўлуб бир ерга борсанг, кўп оч бўлуб бормағил ва тез юруб бормағилким, таом емакдин маъзур бўлуб ўлтурсанг, мезбон озор топар. Агар таомни кўп есанг, халқнинг кўзига ёмон кўри-

¹ Қоҳиш – камситиш.

² Журм – гуноҳ.

нур. Шунинг учун мезбоннинг уйига кирсанг, ўзингга муносиб жойда ўлтирғил. У гарчи ошно кишингнинг уйи бўлса ҳам таом ва набизнинг устида корфармо¹лик қилмағил, яъни мезбоннинг хизматкорларига: «Эй фалони, бу уй менинг ўз уйимдур ва табақни у ерга қўйғил, ўзгаларнинг таом ва косасига қўл урмағил», демағил. Ўз чокларингга зулолни² олиб бермағилким, дебдурлар, меҳмоннинг уйидин нарса олиш уят.

Шароб ичиб кўп маст бўлмағил, қайтар чоғда йўл асносида мастлик асари сендин зоҳир бўлмасун ва халқ ҳолингни билмасунлар. Ҳар неча мастлик тиласанг ўз уйингда бўлғил. Агар сен шароб ичғон вақтда тобеъларинг ҳар неча гуноҳ қилсалар ҳам уларга адаб ва гўшмо³ бермағил, нединким уни ҳеч киши адаб санамас ва дерларки, бадмастлик қиладур. Неки қилмоқ тиласанг, шароб ичмағон вақтда қилғил, ул бадмастлик эмасдур. Дебдурларким, девоналиф гуногун⁴ арбада⁵, яна гуногундурким, мастлик девоналикдандур. Бас, бу айтғон сўзлардин парҳез қил. Бегона одамнинг қошида ҳеч вақт маст ва хароб бўлмағил. Ўзингнинг аёл ва бандаларинг орасида бўлғон тақдирингда ҳам одоб била умр кечирғил.

¹ Корфармо – иш буюрувчи, ишбоши.

² Зулол – тиниқ сув.

³ Гўшмо – танбех.

⁴ Гуногун – ранг-баранг, хилма-хил.

⁵ Арбада – шовқин-сурон.

МАЗОҲ¹ ҚИЛМОҚ, ШАТРАНЖ² ВА
НАРД ЎЙНАМОҚ ОДОБИН
БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, кўп кишилар дебдурларким, мазоҳ – фасоднинг муқаддимасидур. Мазоҳ, яъни хонаки сўз била кишига даҳл этмақдин ҳазар қилғил. Агар мазоҳ қилсанг мастликда қилмағилки, кўпроқ шур ва шар³ мазоҳдин пайдо бўлур ва фаҳш⁴ ҳақида сўз очишдин шарм қилғил. Хусусан, нард ва шатранж ўйнағон вақтда икки кишининг орасида низо пайдо бўлур деб айтмағил. Нард ва шатранж ўйнамоқни кўп одат қилмағил. Агар ўйнасанг, гаров боғлаб ўйнамағилки, ул қиморбозлиғ бўлур. Танга кўймай ўйнамоқ адабдандур. Агар ўйнамоқни яхши билсанг ҳам қиморбозликда машхур бўлғон киши била ўйнамағил. Нард ва шатранж ўйнамоқда адаб улдурки, сен биринчи бўлиб муҳрага қўла урмағайсан, то ҳарифинг⁵ аввал на қилмоқ тиласа, шундоқ қилсун. Агар нард бўлса, аввал қаъбатайн⁶ни ҳарифингга берғил. Аммо мастлар, турк ва авбошлар била ҳаргиз гаров боғлаб ўйнамағил ва бир шўриш орттирмағил. Нардда қаъбатайннинг нақши учун ҳарифинг била урушмағил ва фалон ишни қилдинг деб онт ичмағил. Агар рост десанг ҳам уни барча киши ёлғон дерлар. Ҳосил улким, мазоҳ ва арбададин парҳез қилғил.

¹ Мазоҳ – ҳазил-мазах.

² Шатранж – шахмат.

³ Шур ва шар – фитна ва фасод.

⁴ Фаҳш – ярамас сўз, қабиҳлик.

⁵ Ҳариф – рақиб.

⁶ Қаъбатайн – нард ўйинидаги икки сўнак.

Гарчи мазоҳ қилмоқ айб эрмасдур, аммо ундин эҳтиёт бўл...

Эй фарзанд, агар мазоҳ қилсанг, ўзингдин пастроқ кишига қилғил, йўқ эрса қилмағил, то сенинг иззатинг кетмасун. Агар ночор айтсанг, ўзингга баробар одамларга айтғил, то агар бир жавоб берсалар айб бўлмағай.

Фаҳш айтмоқдин парҳез қилғил. Ҳаддан зиёда мазоҳ қилмағилким, ул одамни хор ва бемиқдор¹ қилғувчи мазоҳ бўлур. Нединким, ҳар сўз десанг, халқдин уни эшитурсан ва ҳар иш қилсанг, улусдин уни кўурсан. Аммо ҳеч киши била урушмағил, нединким урушмоқ оқил ва муҳташам кишиларнинг иши эрмасдур, ёш ўғлонларнинг ва хотинларнинг ишидур. Агар иттифоқо бир киши била урушсанг, оғзингга келгон дашном ва фаҳшларни айтмағил. Ул миқдор урушғилки, ярашмоққа жой қолсун. Бирдан бешармлик қилмағил, бу иш бозорий, авбошларнинг одатидур. Одатларнинг яхшироғи тавозеъли бўлмоқдур.

Шароб ичмак, мазоҳ қилмак ва ишқибозлик этмак йигитларнинг ишидур. Чунки ўз ишингга ҳаддан ташқари қадам урмасанг, халқнинг маломатидин қутулурсан.

Билғилки, энди ишқибозликдин ҳам билғонимча сўзлайдурман. Билмасманки, сен уни бажо келтура олурмусан ё келтура олмасмусан? Бир дилдорға ошиқ бўлмоқ бағоят душвордур².

¹ Бемиқдор – беқадр.

² Душвор – қийин.

ИШҚ ВА УНИНГ ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, то кишининг таъби латиф бўлмағунча ошиқ бўлмағусидур, нединким ишқ бешак таъби латифликдин пайдо бўлур. Ҳар нарсаки таъби латифликдин пайдо бўлса, ул бешак латиф бўлур. Шул важдинким латиф таъбидин латифлик туғулур.

Кўрмасмусан, йигитларнинг кўпи ошиқ бўлур. Ул жиҳатдин йигитларнинг таъби қариларнинг таъбидин латиф бўлур. Ғализ таъб ва ялқов киши ҳеч вақт ошиқ бўлмас. Нединким, бу бир иллатдурким, у руҳонийларга кўпроқ тушар. Аммо сен жаҳд қилиб ошиқ бўлмағилким, ошиқ бўлмоқ бағоят қаттиқ ишдур. Хусусан, қашшоқликда бир муфлис¹ киши ошиқ бўлса, унинг қарашлари, термулишлари қон била боғланади, қари кишининг эса олтинсиз муроди ҳосил бўлмағусидур. Бас, агар иттифоқо бир вақт сенга ошиқ бўлмоқ насиб қилса, зинҳор диатанг бўлмағил. Нединким, киши ошиқ бўлса, ё висолда, ё фироқда бўлур. Билғилки, бир йиллик висол роҳати бир кунлик фироқ меҳнатига арзигусидур. Нединким, ошиқлик сартосар ранж ва меҳнатдур. Агар фироқда бўлсанг, ҳамиша азобдур ва агар висолда бўлсанг, маъшуқанг сенинг кўнглинг ҳолидин хабари бўлмаса, унинг нозу бадхўйлиғидин² висолнинг роҳатин билмассан. Агар маъшуқанг фариштага муқарраб³ бўлса ҳам ҳеч вақт халқнинг маломатидин қутула олмассан, халқ ҳамиша сенинг маломатинг ва маъшуқанг шикоятда бўлаурлар, нединким халқнинг одати шундоқдур.

¹ Муфлис – камбағал, бечора.

² Бадхўйлик – ярамас қилиқ.

³ Муқарраб – яқин.

Бас, гар шундай экан, ўзингни сақлағил ва ошиқликдин парҳез қил, ошиқ бўлмоқ хирадманд¹ларнинг иши эрмасдур. Хирадмандлар ошиқликдин парҳез қилмишлар, нединким аввал бир зебо суратни кўргусидур, ундин сўнг кўнгулга писанд² тушгусидир. Кўнгулга писанд тушгондин сўнг табъинга мойил бўлур, кўнгул унинг суратини тақозо қилур. Агар сен шаҳватингни кўнглинг ихтиёрига қўйсанг, кўнглингни шаҳватга тобеъ қилурсан ва уни (маъшуқани) яна бир кўрмоқ тадбирида бўлурсан. Икки марта кўргондин сўнг кўнглинг ҳавоси голиб бўлур, ундин сўнг уч марта кўрмакка қасд қилурсан. Учинчи мартаба уни кўруб, ҳар сўз айтиб жавобин эшитсанг, ихтиёрни қўлингдин берурсан ва ундин сўнг ўзингни сақламоқ тиласанг ҳам сақлай олмассан. Иш илкингдин кетур. Ҳар кун ишқ зиёда бўлур, сўнгра кўнгулга ноилож тобеъ бўлурсан. Аммо агар биринчи кўрғонда ўзингни сақласанг, ақани кўнгулга муаккал³ қилсанг ва ўзингни ўзга нарсага машғул этсанг ва маъшуқангнинг дийдоридин кўз юмиб, ўзга ерда қарор тутсанг, бир ҳафта ранж чекарсан ва ул балодин ўзингни қутқарурсан.

Лекин бундоқ иш ҳар кишининг иши эрмасдур. Бу иллатнинг иложин қилмоққа бир хирадманд киши керакдур.

Ишқ иллатининг доруси ҳамиша офир юк чекмак, узоқ сафар қилмоқ ва доимо ўзини ранжга тутмоқ – бунга ўхшаш ишларни ихтиёр этмакдин ўзга нарса эмасдур.

Аммо шундоқ кишини дўст тутки, сенга унинг суҳбатидин ва хизматидин роҳат етишсин. Шун-

¹ Хирадмандлар – ақлли кишилар.

² Писанд – ёқтирилган.

³ Муаккал – вакил этилган, бирор иш топширилган киши.

да уни қабул қил, нединким ошиқлик бошқа ва дўстлик бошқадур. Дўстликда кишининг вақти гоҳо хуш бўлса, гоҳо нохуш бўлур, аммо ошиқликда мудом ранж ва балода бўлур. Агар киши йигитликда ошиқ бўлса узрдур, уни ҳар киши кўрса маъзур тутгай ва айтурким, йигитдур, айби йўқдур, лекин жаҳд қилким, қариликда ошиқ бўлмағил. Қарининг ҳеч узри йўқдур, агар авомуннос¹дин бўлсанг иш бир нав осондур, агар подшоҳлардин бўлсанг, зинҳор андиша қил ва ҳеч кишига кўнгул боғламаким, подшоҳга қариликда ишқбоз бўлмоқ бағоят қийиндир.

Ҳикоят. Андоқким, бобом Шамсулмаолий^{17*}-нинг замонида бундоқ хабар келтурдиларки, бир бозоргоннинг² бир зебо ғуломи бор эрди. У ғуломининг баҳосин икки минг динор дер эрди. Аҳмад Жағдий^{18*} амирнинг вазири эрди ва амир унга: «Шу ғуломни соғиб ол» – деб буюрди. Аҳмад Жағдий ул ғуломни икки минг динорга сотиб олди ва Гургонга келтуруб амирга кўргузди. Амир қабул қилиб, бул ғуломга таштдориг³ мансабин берди. Бир неча муддатдин сўнг амир қўлин ювиб ўлтурсон ҳолда ул ғуломга назар қилди. Ғулом кўзига бағоят яхши кўринди. Бир замон ўтгондин сўнг бу ҳолни ўзининг вазири Абул Аббосга баён қилиб деди: «Бу ғуломни озод қилдим ва фалон кентни унга бағишладим. Унинг отига ёрлиқ ёзғил, унга бир яхши қиз олиб берки, то соқоли чиққунча ўзининг уйида ўлтурсин, ҳаргиз ташқари чиқмасун». Абул Аббос деди: «Жон била қабул қилурмен, аммо бу банданинг муддаоси улдулки, бу ишдин мақсудингиз на эрканин билсам». Амир деди: «Бугун шундоғ ҳолга

¹ Авомуннос – оддий халқ.

² Бозоргон – савдогар.

³ Таштдориг – сочиқ тутувчи, яъни қўлга сув қуйиб турувчи хизматкор.

дучор бўлдим: саксон ёшга киргон подшоҳнинг ошиқ бўлмоғи бағоят қабихдур. Мени... бандалар ва лашкарларнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ, мамлакатнинг низомин тузмоқ учун подшоҳ қилибдур. Агар мен бугун ишққа машғул бўлсам, фуқаронинг аҳволи била шуғулланишни тарк этсам, халқнинг маломатидин на янглиғ қутулурман?»

Тўғри, агар йигит ошиқ бўлса, маъзурдур. Аммо одам ҳар нечаким йигит бўлса ҳам ошиқ бўлуб, бирдин ўзин олдурмасин, сиёсат, ваҳшат йўллари барҳам урмасун.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Ғазнин вилоятида ўн ғулом бор эрди. Уларнинг бирини Нуштегин дер эдилар. Султон Масъуд уни барча қулларидин дўст тутар эрди. Бир неча йил шу аҳволда ўтди. Султон ўн ғуломнинг орасида қайси бирига муҳаббат пайдо қилғонин, унинг маъшуқи қайси эканлигин ҳеч ким билмас эрди. Беш йил шундоқ юрди. Бир кун султон маст ҳолда буюрдиким: «Отам Аёзга улуфа¹, ер, пул бағишламиш эрди, уларни Нуштегин отига ёрлиғ ёзинглар». Халойиқ шундин сўнг султоннинг мақсуди Нуштегин эрканин билдилар.

Эй фарзанд, билғилки, мен сенга ҳаммасин айтдим, аммо билурманки гарчи бошингга ишқ савдоси тушса, менинг айтгон сўзим била иш қилмасан.

Бас, агар ошиқ бўлсанг шундоғ кишига бўлғилки, ул маъшуқалиққа лойиқ бўлсун, Батлимус¹⁹ (Птолемей) ва Афлотундек, Яъқубнинг ўғли Юсуфдек²⁰ сабоҳати (ҳусни) бўлмаса ҳам, бир оз малоҳати бўлсун. Шунда халойиқнинг тили таъна ва маломатдин боғлиқ бўлғай ва сенинг ишқингни

¹ Улуфа – аскар ва амалдорларга белгилаб қўйилган мош ва озиқ-овқатлар.

маъзур тутгайлар, нединким халқ бировнинг маломатин қилоқдин ва айбларин айтмоқдин бир лаҳза фориг эмасдур. Аммо бир жойга меҳмон бўлсанг, маъшуқангни ўзингга ҳамроҳ қилиб олиб бормағил. Агар олиб борсанг, бегоналар қошида унинг била машғул бўлмағил ва кўнглингни унга банд қилмағил, нединким уни ҳеч ким тилга олмайди ва ҳамма уни ўзингдек кўради деб хаёл қилмағил. Сенинг кўзингга у ҳар қанча яхши кўринса ҳам ўзгаларнинг кўзига шу миқдор ёмонроқ кўринур.

Ҳар замон унга мева беравермағил ва ёнингга чақириб қулоғига сўзламағилким, халқ ҳар хил гумон қилади.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

НАФЪ ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билмағилким, агар бир кишини дўст тутсанг, ҳамиша онинг била мастликда ва ҳушёрликда мужомаъат қилмағил. Агар ҳар нутфа ҳар кишининг жони пайдо бўлса ҳам мастликда мужомаъат қилмағилким, зиёни бағоят кўбдур. Аммо хумор вақтида қилсанг, яхшидур ва ҳар вақтким, ёдингга тушса, ул ишга машғул бўлмағилким, ул ҳайвонларнинг одатидур. Одамга вақт таъйин этмак керакдур, то ҳайвонлар била онинг орасида фарқ бўлғай. Аммо хотундин майлингни узмағил, то ундин баҳра топгайсен ва бу тоифа сенга душман бўлмасин. Сен агар мужомаъат қилсанг, иштаҳа била қилғил ва такаллуф била қилмағил, то зиёни камроқ бўлғай. Аммо хоҳ иштаҳа бўлсун, хоҳ бўлмасун, ёзнинг иссиқ вақтида ва қишнинг совуқ бўлгон замонида парҳез қилким, бу икки фаслда зиёни кўп

бўлур. Хусусан, қариларға зиёни кўб бўлур ва ҳамма вақтдин баҳор вақти яхшироқ бўлурким, баҳор вақтида ҳаво мўътадил бўлур ва чашмаларнинг суви зиёда бўлур ва жаҳон яхшилиқға юз кўюр ва роҳат берурсан. Чун оламким, ушбу жаҳондур мундоқ бўлса, олам сафир¹дур. Ул ҳам ондоқ бўлур ва мани зиёда бўлур ва томурларда қон зиёда бўлур ва халқ мужомаъат қилурға муҳтож бўлурлар. Ва чун табиат иштаҳаси кўб бўлса, мужомаъат қилмоқнинг зиёни кам бўлур. Ва томурларидин қон олдирмоқ ҳам бу тариқададур. Бас, агар қилолсанг, қаттиқ иссиқда ва қаттиқ совуқда томурдин қон олдурмағил ва агар қонинг зиёда бўлса, мувофиқ таомлар ва шарбатлар ила таскин берғил ва мухолифат нимарса емағил. Бу бобда сўзни мухтасар қилдимким, мундин зиёда тафсил ҳожат эрмасдур.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

ҲАММОМГА БОРМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, агар ҳаммомга бориш ниятинг бўлса, қорнинг тўқ вақтида бормағил, бу била ўзингга зиён еткурурсан. Ҳаммомга ҳар кун боришнинг фойдаси йўқдур, балки зиёни бордур, чунки ҳаммом одамнинг суяклари, баданларини мулоғим қилиб қаттиқлигини йўқотади. Шундин кейин у ҳар кун ҳаммомга боришни одат қилур. Агар бир кун бормаса киши ўзини бемордек сезади, барча баданларин қотиб қолғондек ҳис этадур. Демак, ҳаммомга бир кун бориб бир кун бормағон яхшидур, чунки бадан тинчланади ва

¹ Сафир – ёқимли, майин.

халқ ҳам бу одатингни раъноликқа¹ мансуб қилмаслар.

Хоҳ ёз, хоҳ қишда ҳаммомга борсанг, аввал совуқ хонада ўтир, бу хонада баданинг роҳат қилсин. Сўнгра иссиқ хонага, яъни ўртадаги уйга кириб, унда бир соат ўтирғил, токи иссиқ уйдан роҳат қилғил. Иссиқ сенга таъсир қилгондин кейин хилват хонага бориб, унда ювинғил.

Икки сувнинг ичида ўтирмағил, кўп иссиқ ва кўп совуқ сувни бошингдан қуймағил, мўътадил² сувни қуйғил. Агар ҳаммом холи бўлса, ғанимат билғил, чунки донишмандлар холи ҳаммомни ғанимат билғайлар.

Ҳаммомга қандай киргон бўлсанг, шундай чиқиб кетғил, яъни қуришиб чиқғил. Чунки ҳўл мўй била чиқиб йўл юрмоқ улуғларнинг иши эмас ва ҳўл мўй била улуғларнинг саломига бориш ҳам одобдан эмасдур.

Демак, сен ҳаммомнинг наф ва зарарин билдинг, аммо ҳаммомда сув ва шарбат ичишдан парҳез қилғил. Бунинг зиёни кўпдур, истисқо касали шундан пайдо бўлур. Агар жуда ҳам хумор ва ташна бўлсанг, оз ичғил, бу билан хумор ва ташналик шиддати босилғай.

Донишмандлар ҳаммомдин чиқадиғон бўлсалар, ҳаммомнинг жомахонасида бир оз ухлаб оладилар, сўнгра ҳаммомдин чиқиб кетадилар.

¹ Раънолик – мағрурлик.

² Мўътадил – ўртача.

УХЛАМОҚ ВА ОСУДА БЎЛМОҚ¹ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғиаки, донишмандлар уйқуни кичик ўлим дебдурлар. Ул жиҳатдин ўлғон киши ухлагон киши била баробардур ва бу икковининг ҳам ҳеч бири оламдин огоҳ эмаслар.

Кўп ухламоқ ёмон одатдурки, баданни сушт ва табиатни вайрон қилур, юзнинг суратин бошқа ҳолга айлантирур. Олти нарса кишига етишса, унинг юз суратини ўзгартиради: бири дарҳол му-яссар бўлғон шодлик, бири ногоҳ етишғон ғам, бири қаҳр, бири уйқу, бири мастлик ва яна бири қарилиқдур. Одам қари бўлса сурати ўзгаради, аммо бу ўзгариш бошқа турга киради. Аммо киши ухлагон вақтда тирик ёки ўлик деб ҳукм чиқариб бўлмас, яъни ўлғон кишига ҳукм йўқ-дир, ухлагон кишига ҳам ҳукм йўқдур.

Кўп ухлаш зиён қилғонидек, ухламаслик ҳам зарар қилур. Масалан, агар бир одамни етмиш икки соат, яъни уч кеча-кундуз жўрттага ухлат-масдин олиб юрилса, тўсатдан ўлим хавфи туғи-лади. Аммо ҳамма ишнинг ўлчови бордур. Чунки кеча-кундуз йигирма тўрт соат бўлур. Шундан саккиз соатни ибодатга, саккиз соатни ишратга ва руҳни тоза қилмоққа ва саккиз соатни мана шу ўн олти соат давомида қийналғон аъзолар-га ором бермакка таайин этмоқ керақдур, токи аъзо ҳаракат такаллуфидин осуда бўлсин. Аммо жоҳиллар ушбу йигирма тўрт соатнинг ярмин уйқу била ўтқариб ва ярмида бедор бўлурлар. Коҳиллар² икки ҳиссасида ухлаб, бир ҳиссасида

¹ Осуда бўлмоқ – дам олмақ.

² Коҳиллар – ялқовлар.

ўзга ишга машғул бўлурлар. Оқиллар бир ҳисса-сида ухлаб, икки ҳиссасида бедор бўлурлар.

Билгилки, кеча бандаларнинг роҳат ва осойиши учун яратилғон ва тан жон била тирикдур. Тан жоннинг маконидур. Жон унда мутамаккиндур.

Жоннинг уч хосияти бордур: ҳаёт, ҳаракат ва сукун (ҳаракатсизлик). Таннинг ҳам уч хосияти бордур: мамот (ўлим), сукун ва офирлик. Модомики, жон тан била муттасил¹дур, кўнгул танни ўз хосияти била сақлар, ундин сўнг кўнгила танга иш буюрар, гоҳо кўнгила танни ўз хосияти била ишдин кўяр ва ғафлатга чекиб, уйқуга элтар. Таннинг уйқуга борғони бир қулаб тушғон уйдек бўлади. Уй қулағон чоғда ичида ҳар ким бўлса, уни босиб қолади. Худди шунингдек, уйқу ҳам кишининг ҳамма аъзосин босиб, гўё ер била яксон қилур. Шунда қулоқ сўз эшитмас, кўз ҳеч нарса кўрмас, бурун исни, офиз мазани, қўл юмшоқ, қаттиқ, офир, енгилани билмас.

Уйқу беҳикмат яратилмади, балки барча ҳайвонотнинг роҳат ва осойишлари учун яратилди. Аммо уйқу учун кўп вақт сарф қилиб, кундузни кечага айлантирмоқ ҳикматдин эрмасдур. Аммо улуғлар ёз фаслида чошт² вақти қайлула³ қилсалар раводур, филжумла⁴, бизларга умримизнинг кўпроғин бедорликда ўткармак керакдур, нединким туганмас узоқ уйқу олдимизда бордур.

Эй фарзанд, уйқу қилмоқ тиласанг оқшом ё кундуз танҳо ухлағил, ё бир зебо шоҳид била ухлағил, нединким ўлғон била ухлағон баробардур, икковининг ҳам оламдин хабари йўқдур. Лекин бири ҳаёт уйқусидир ва бири мамот уйқуси-

¹ Муттасил – туташ.

² Чошт – тушга яқин вақт.

³ Қайлула – чоштгоҳ вақтидаги уйқу.

⁴ Филжумла – лўнда қилиб гапирганда.

дур. Аммо икковининг орасида бундай фарқни билмоқ керакдур.

Эрта туришни одат қил... Ҳар кишиким қуёш чиққунча уйқуда бўлса, ризқи кам бўлур...

Агар ишинг бўлмаса, қўнглинг тиласа шикор¹ томошасига борсанг ва сайд андозлик² қилсанг раводур.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

ШИКОРГА ЧИҚМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, отга минмоқ, шикорга бормоқ ва човгон ўйнамоқ улуғларнинг ҳамда подшоҳларнинг ишидур. Аммо ҳар ишнинг ҳадди, андозаси ва тартиби бўлур. Ҳар куни шикорга чиқмағил, тартиб бузилур. Бир ҳафта етти кундир. Икки кун шикорга чиқғил... икки кун ўз рўзгоринг ишига машғул бўлғил.

От минсанг кичик отга минмағилким, кишининг жуссаси ҳар қанча улуғ бўлса ҳам кичик ва ҳақир³ кўринур. Агар кишининг сурати ҳар қанча ҳақир бўлса ҳам катта отга минса шуқуҳлиғ⁴ ва ҳайбатлиғ кўринур.

Сафарда йўрға отга минғилким роҳат қиласан. Шаҳарда юртоқ, тунд ва шўх отга минғил, токи отнинг юртоқ ва шўхлиги сабаби била ўзингдин ғофил бўлмағайсан. Шикорга чиқсанг, беҳуда от чопмағил, беҳуда от чопмоқ боланинг ишидур.

Қочгон дарранданинг изидин от чопмағил, нединким унда зарардин бошқа ҳосил йўқдур.

¹ Шикор – ов.

² Сайд андозлик – овчилик.

³ Ҳақир – паст, тубан.

⁴ Шуқуҳлиғ – савлатли.

Бизнинг аслимиздин икки улуф подшоҳ сибоб¹ ва дарранданинг шикорида ҳалок бўдилар: бири менинг отамнинг бобоси амир Вушмагир бинни Марзаён ибн Зиар бинни Зиёр ва бири менинг амакимнинг ўғли амир Шараф ал-Маолӣй.

Сен дарранданинг изидин чопмағил, то сендин кичиклар ҳам чопмасунлар. Сен бир улуф подшоҳнинг олдида бўлсанг, ўзингни кўргузмак ва ном чиқармоқ учун чопсанг арзийди.

Агар шикор томошасига майлинг бўлса, қарчиғай, итолуку шоҳин, шунқор ва ит била шикор қилмоққа машғул бўлғил. Бу вақтда ҳам шикор қилғунгдур, ҳам сенга ҳеч хатар бўлмағусидур ва ҳар қанча сайд қилсанг, гўшти емакка ярағусидур. Агар сибобни сайд қилсанг, гўшти емакка ва пўстини киймакка ярамағусидур. Бас, шикор қилсанг икки тариқада қилғилким, подшоҳлар икки тариқада қилурлар: баъзилари ўз қўллари била қуш солурлар ва баъзилар ўз қўллари била қуш солмаслар. Агар подшоҳ бўлмасанг, кўнглинг қандай хоҳласа, шундай қил, агар подшоҳ бўлсанг ва ўз қўлинг била қуш солмоқ тиласанг раводур. Аммо ҳеч қачон қарчиғайни икки марта учирмағил, бу иш подшоҳларнинг иши эрмасдур. Яна агар қуш солмоқ тиласанг, бошқа қушни олиб солғил, нединким подшоҳларнинг шикор қилишдин мақсуди гўшт эмас, балки томошадур. Агар подшоҳ ит била шикор қилса, итнинг қалодасин² ўз қўли била очмоғи муносиб эрмасдур. Уни подшоҳнинг олдида тургон бандалар очсун ва подшоҳ назорат қилиб турсун.

¹ Сибоб – йиртқич ҳайвонлар.

² Қалода – итнинг бўйнига тақилган ҳалқасимон тасма.

ЧАВГОН ҮЙНАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар чавгон ўйнамоқ тиласанг гоҳ-гоҳ ўйнағил, аммо ҳамма вақт ўйнамоқни одат қилмағилки, кўп кишилар бу ишда кўп балоларга учрабдурлар.

Ҳикоят. Бундоқ айтурларким, Амир бинни Лайснинг²¹ бир кўзи кўр эрди. Хуросонга амир бўлгондин сўнг тўп ўйнамоқ учун бир кун саҳрога кетаётган эрди. Унинг Азҳархар²² дегон бир сипоҳсолари¹ бор эрди. У келиб Амир бинни Лайс мингон отнинг жиловин ушлаб деди: «Сени тўп ўйнағали юбормайман, чунки сенга чавгон ўйнамоқ раво эрмас». Амир бинни Лайс деди: «Нима учун чавгон ўйнаш сизларга раво-ю, менга раво эрмас?» Азҳархар деди: «Шунинг учунки, бизларнинг икки кўзимиз бордур. Агар тўп тегиб бир кўзимизни кўр қилса, яна бир кўзимиз қолур. Шу бир кўз била оламни кўрармиз. Сенинг эса фақат бир кўзинг бор. Агар тўп тегиб уни ҳам кўр қилса, Хуросоннинг амириғидин айрилуурсан». Амир бинни Лайс деди: «Хар бўлсанг ҳам рост айтурсан, сўзингни қабул қилдим. Бундан буён ҳаргиз чавгон ўйнамасман».

Эй фарзанд, агар томоша учун бир-икки мартаба чавгон ўйнасанг раводур ва лекин кўп отлиғи била чиқиб издиҳом² қилмағилким, саккиз отлиқдин зиёда бўлишга ҳожат йўқ. Сен майдоннинг бир бошида турғил, яна бир киши майдоннинг охирида турсин. Олти киши майдонда тўпни урсин, ҳар вақт тўп сенинг тарафингга келса, тўп-

¹ Сипоҳсолар – бош кўмондон.

² Издиҳом – тўда, оломон.

ни урғил ва майдоннинг охирига сурғил, аммо оломоннинг ичига отмағил, чавгон ўйинининг йўли шудур. Шу била бирга, маррага етказишга муваффақ бўл. Аммо уруш майдонига кирсанг, сусткашлик қилмағил, даранг¹, сусткашлик яхши эрмасдур.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

УРУШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билағилки, урушда даранг, сустлик мақбул эрмасдур. Чунки уруш майдонига кирсанг ҳаргиз тақсир² кўргузмағил ва жонингга раҳм қилмағил. Нединким, ҳар кишига гўрда ётмоқ муқаррар бўлса, уйда ётмоққа имкон бўлмас. Маъракада³ ҳаракат қилиб илгари қадам кўя олмасанг ҳам, аммо бир қадамни кейин қўймағил, чунки маъракада душманлар ўртасига тушсанг, урушдан асло илгари чиқмағил. Чунки уруш била душман кўлидин қутуласан. Сенинг ҳаракат ва чобуклигинг⁴ни кўрсалар, улар тағин ҳам сендин кўпроқ ғайрат ва шиддатга тушарлар. Шундай жойда ўлимга кўнгила қўйғил ва далир⁵ бўлғилким, қисқа қилич баҳодирларнинг кўли бирла узун бўлур.

Асло кўрқмағил. Андак кўрқинч кўнглингга келса, минг жонинг бўлса ҳам бирин ул маҳлака⁶дин омон қутқара олмассан ва ярамас киши устингдин ғалаба қилур. Сен эса мақтул⁷ бўлур-

¹ Даранг – аста-секинлик.

² Тақсир – камчилик.

³ Маърака – уруш майдони.

⁴ Чобук – чаққон, эпчил.

⁵ Далир – юракли, жасур.

⁶ Маҳлака – кўрқинчли.

⁷ Мақтул – ўлдирилган.

сан ва бадномлик била от чиқарурсан, кўрқоқлик била машхур бўлурсан, омманинг орасида ҳеч эътиборинг бўлмас. Бу янглиғ тирикликдин ўлим яхшироқдур. Аммо ноҳақ қон тўкмоққа ботирлик қилмағил.

Шариат била қатли вожиб бўлгон кишиларнинг — ўғриларнинг, қароқчиларнинг қонин тўкмағилки, ноҳақ қон тўксанг икки жаҳонда балоға гирифтор бўлурсан. Аввал улким, қисматингга яраша жазо топурсан, иккинчидан, бу жаҳонда ёмон от кўтарурсан. Ҳеч одам сендин шод бўлмас ва хизматкорларнинг умиди сендин узилур. Ҳамма сендин қочиб, кўнгилларидин душман тутарлар. Ноҳақ қоннинг мукофотин танҳо ўзинг у жаҳону бу жаҳонда кўргунгдур.

Мен буни китобларда ўқимишман ва тажриба ҳам қилмишман. Агар золим бу жаҳонда «мукофотин» кўрмаса, албатта ўзидин сўнг фарзандлари кўргусидур. Эй фарзанд, ўзингга, фарзандларингга раҳм қилғил ва ноҳақ қон тўкмағил. Аммо ҳақ қонни тўкмақда сустлик кўргузмағилким, бу сустлик ўзингга зарар қилғусидир.

Ҳикоят. Андоқ айтурларки, менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эрди ва ҳеч бир кишининг гуноҳин авф қилмас эрди. Унинг бадлигидин лашкаригина пайдо қилиб, менинг амаким Фалакулмаолий²³ била бир бўлдилар. Фалакулмаолий лашкар била бирга келиб, отаси била Шамсулмаолийни тутдилар. Ул зарурат юзасидин мулк бегонага кетмасун деб лашкарнинг сўзи била бундоқ ишни қилди. Алқисса, уни (Шамсулмаолийни) тутуб, банд қилиб, бир отга миндириб, атрофига қоровуллар қўйиб, Хаёник қалъасига жўнатдилар. Унинг муаккалларидин бири Абдуллоҳ Жаммозабон отлик бир киши эрди. Шамсул-

маолий унга деди: «Эй Абдуллоҳ, менинг бунча улуғлиғим била бу ҳолга гирифтор бўлмоғимга сабаб ким бўлди?» Абдуллоҳ беш кишининг отини айтиб дедиким: «Булар сабаб бўдилар ва мен ҳам уларнинг орасида эрдим. Мен уларнинг барчасига онт бериб ишни бу ерга еткурдим. Лекин бу ишни ўзингдин кўргил». Шамсулмаолий деди: «Нима учун?» Абдуллоҳ деди: «Халқнинг қонин кўп тўкканинг учун бу ҳол сенинг бошингга тушди». Шамсулмаолий деди: «Сен ёлгон айтурсан, бу иш менинг бошимга киши ўлдурғоним учун тушмади, балки киши ўлдурмағоним учун тушди. Нединким, мен сени ва ул беш кишини ўлдирсам эрди, бу ҳолга гирифтор бўлмас эрдим».

Эй фарзанд, бу сўзни шу жиҳатдин дедимки, муносиб жойда қон тўкишдин воз кечмағил. Ҳар ким қочса уни қаттиқ қувмағил. Уруш вақтида ўлимдин қўрқмағил ва жонингни аямағил, токи баданингни итлар емасинлар. Аниқ билғилки, ҳар киши бир кун туғулбдур, бир кун ўлғусидур. Нединким, жонивор уч навдур: бири сўзлайтурғон тириклар, бири нотиклар, бири ўликлар, яъни фаришталар, одамлар, ваҳшийлар. Бас, маълум бўлдики, барча тирик ўлғусидур ва ҳеч киши ажал етмай ўлмағусидур. Демак, эй фарзанд, бундоқ эътиқот қилиб кўшиш қилмоқ керакдур, токи яхши от ва олий даражага эга бўлғайсан.

Амираамўъминин Али Розийё шундоғ дебдурлар: «Билғилки, жаҳонда мол ва неъмат қўлингга тушса, уларни жамлашга ҳаракат қилғил, яхши сақлағил ва жойида харж этғил».

МОЛ ЖАМ ЭТМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ўзингни мол жам этмақдин гофил тутмағил ва лекин ҳар нарсани этмақ тиласанг жаҳд қилғил, токи ҳалоллик била жам бўлсун ва ҳамиша сенга боқий ҳамда ёқимли бўлсун.

Жам этгондин сўнг яхши сақлағил ва ҳар ботил¹ иш учун уни қўлдан бермағил, нединким сақламоқ йиғишдин мушкулдур. Агар керак вақтида зарур иш учун олиб харж этсанг, ҳаракат қилиб унинг ўрнини тўлдурғил. Агар харж этиб, яна жойини тўлдирмасанг, агар Қорун²⁴ нинг ганжидек² бўлса ҳам у бир кунда йўқ бўлур.

Молни доимий турар деб унга кўнгул кўймағил. Токи бирор вақт у йўқ бўлса, тангдил бўлмағайсан.

Агар молинг кўп бўлса, уни тақдир ва тадбир била ишга яратғил. Нединким, тақдир ва тадбир била яратгон озгина мол тақдирсиз ва тадбирсиз кўп молдин яхшироқдур. Агар мол оз бўлса ҳам яхши сақламоқни вожиб билғилки, ҳар киши оз нарсани сақлай олмаса, кўп нарсани ҳам сақлай олмағувсидур.

Мол жам этарда қоҳиллик қилмағил, бу бадбахтликнинг шогирдидур.

Ўзингга ранж берғил, яъни ўзинг машаққат тортғил, нединким мол қийинчилик била йиғилади ва қоҳиллик била йўқ бўлур. Донолар деб дурларки: «Ҳаракат қилинг, то ободон бўлғайсизлар ва озга қаноат қилинг, токи молларингиз кўп бўлғай, юмшоқ табиатли ва ширин сўз бўлинг, дўстингиз кўп бўлғай».

¹ Ботил – бузилган, бузуқ.

² Ганж – бойлик, газна.

Демак, кўп ранж била топилгон ганжни гафлат ва қоҳиллик била қўлдин бермак ақли кишининг иши эрмасдур. Қашшоқ бўлгондин сўнг ҳар қанча пушаймон бўлса, суд¹ қилмайду. Демак, молинг барқарор бўлгунча машаққат устига машаққат чекғил, сен бундин баҳраманд бўлғайсан.

Бироқ мол ҳар қанча азиз бўлса ҳам уни дўстлардин дариг тутмағил. Ҳар ҳолда молни гўрингга олиб бормагунгдур. Аммо даҳлинг² на чоғлиқ бўлса, харжинг ҳам ул миқдор бўлсун. Шунда сенга қашшоқлик машаққати юзланмағай. Ҳар кишики харжини даҳлидин оз қилса, ҳеч вақт қашшоқ бўлмағай.

Бор молингга қаноатда бўлғил, қаноат туганмас ганждур ва сенга тақдим этилгон насиба, кундалик овқат сенга, албатта, етишгусидур.

Яхши сўз ё халқнинг шафоати била ҳар ишки сенга вожиб бўлса, ул ишга йиғилгон молни бадал³ қилмағил, чунки молсиз одамнинг ҳеч қадри бўлмағусидур. Халойиққа бойнинг ҳеч фойдаси бўлмаса ҳам уни дўст тутғусидур, ҳеч зарари етмаса ҳам қашшоқларни душман тутғусидур. Бас, халққа қашшоқликдин ёмон ҳол йўқдур...

Халқнинг оройиши⁴ мол бермакдур ва кишининг оройиши ва чоғлиқ кўп бўлса, унинг қадрин шу чоғлиқ билғил. Аммо исрофни шум эътиқод қилғил. Ҳар ишнинг бир сабаби бордур. Аммо қашшоқликнинг сабаби исрофдур. Исроф танҳо молнинг харжида эрмас, балки овқатда, хулқда, сўзламакда ва ўзга ишларда ҳам ёмондур. Исроф танни аддар, нафсга ранж еткарур, ақлни қочирур, тирикни ўлдирур. Кўрмасмусанму, чироқ-

¹ Суд – фойда

² Даҳл – даромад.

³ Бадал – айирбош.

⁴ Оройиш – зийнат

нинг тириклиги ёғ биландур. Агар ёғни ҳаддан зиёда солсанг, ёғ фатила (пилик)нинг бошига келиб, чироғ ўчар. У ёғки чироқнинг ҳаётига сабаб эрди, исроф жиҳатдин мамотиға (сўнишига) сабаб бўлур.

Донишлар дебдурларки, ҳеч бир ишда исроф қилмағил, исроф қилғувчи барча вақт зиёнкордур. Аммо тирикликни талх қилгудек қаттиқлик қилмағил. Рўзгорингинг зарурий ишларида тақсир нуқсон кўргузмағил. Жонингга жабр қилмағил: мол ҳар нечаким азиздур, аммо жонингдин азиз эрмасдур. Алқисса, жаҳд этиб йиғилғои молингни бахилларнинг қўлига топширмағил ва шаробхўр, қиморбозларга эътимод қилмағил. Барча кишини ўғри гумон этмағил, токи молинг ўғридин омон бўлғай.

Мол жам этмақда хато қилмағил, ҳар одам ўз ишида хато қилса, саодатдин маҳрум бўлғай ва муддаоларидин бебаҳра қолғай, нединким роҳат меҳнатдадур. Шундоқки, бутуннинг роҳати кечаги меҳнатнинг натижасидур.

Ҳар нарса қўлингга тушса, бир тангадин икки ҳиссани қарилғ ва ожизлиғ вақтининг зарурий ишларига эҳтиёт қилиб қўйғил ва ундин кўз юмиб асло унга қўл урмағил. Қолғон икки ҳиссани ўзингнинг зийнат ва асбобингга сарф этғил.

Жавоҳир, зар ва мис асбоби тартиб била бўлсун. Агар бундин зиёдроқ бўлса, мулк олғил ва бундоғ асбобларни олгондин сўнг сотмағил. Ҳозир сотиб, яна керак вақтида олурман деб ўйламағил, чунки олинмай қолиши ҳам мумкин, уйинг асбобсиз қолур ва оз фурсатда барча муфлис камбағалларнинг муфлиси бўлурсан.

Ҳар зарурий иш учун қарз этмағил ва гаров бериб фойдасин емағил.

Қарзни бетамкин¹ликка улуғ далил билғил.

Қила олсанг, кишига танга қарз бермағил. Хусусан, дўст кишиларгаки, қайтиб олмоқнинг озори бермағоннинг озоридин кўпроқдур. Агар берсанг, берғон зарни ўз молинг санамағил ва уни дўстимга бағишладим деб хаёл этғил. Ўзи бермагунча ундин талаб қилмағил, то олмоқ сабаби била дўстликка зарар етмасун ва дўстинг душман бўлмасун.

Молингдин мустаҳиқларга² едурғил. Ўзгаларнинг молидин тамаъ қилмағил, токим барча халойиқнинг яхшироқ ва азизроғи бўлғайсан.

Молингни ўзгаларнинг моли деб билғил, ўзгаларнинг молин ўз молингдин зиёдроқ билғил, токи омонатга хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ била халққа машхур бўлғайсан.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

ОМОНАТНИ САҚЛАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сенга бир киши омонат топширса, то қила олсанг, ҳеч ҳол била қабул қилмағил. Ул жиҳатдинки, омонатни қабул қилмоқ бағоят душвордур. Мардум ва жувонмарданнинг йўли удурки, омонатни қабул қилмағил ва агар қабул қилсанг, яхши сақлағил, токи омонатни эгасига саломат топширғайсан.

Ҳикоят. Мен шундоқ эшитибманки, бир киши кеча саҳар вақтида қоронғуда уйидин ташқари чиқди ва ҳаммомга бормоқ тилади. Ўз дўстларидин бирига деди: «Менинг била ҳаммомга ҳамроҳ бўлиб борғил». Ул деди: «Сенга ҳамроҳлик қилур-

¹ Тамкин – оғирлик, чидам.

² Мустаҳиқ – муносиб, лойиқ.

ман ва лекин ҳаммомга кирмасман, нединким менинг бир зарурий ишим бордур». Ул киши ҳамроҳи била ҳаммом томонга кетди. Икки йўлнинг айрилғон бошига бориб, ҳаммомга боргувчи кишига хабар қилмай изига қайтди ва ўзга йўлга равона бўлди. Иттифоқо, бир ўғри ҳаммомга боргувчининг изидин тушди. Лекин ул киши: «Изимдин кетатурғон дўстимдур» деб хаёл этди. Ул кишининг кўйнида юз тиллоси бор эрди. Ҳаммомнинг эшигида тиллони кўйнидин чиқариб, кеча қоронғусида танимай тиллони ўғрига берди ва деди: «Эй биродар, мен ҳаммомга кириб чиққунча бу зар сенда турсун, ҳаммомдин чиқсам менга топширғил». Ўғри зарни олиб, ул жойда ўлтурди. Ул киши ҳаммомдин чиқиб, либосларин кийиб йўлга равона бўлди. Ўғри унинг изидин чақариб деди: «Эй жувонмард, келғил ва мендан зарингни олғил. Бугун мен сенинг омонатингни сақлаб ўз ишимдин қолдим». Ул киши деди: «Сен кимдурсан, бу олтин қандай олтиндир?» Ўғри деди:

– Мен бир ўғридурман ва бу сенинг менга топширган зарингдур.

Ул киши деди:

– Агар сен ўғри бўлсанг, нима учун зарни олиб кетмадинг?

Ўғри деди:

– Агар минг тилло бўлса ҳам сендин андиша қилмай олиб кетар эрдим. Лекин сен, бу зарни менга омонат топшурдинг. Омонатга хиёнат қилмоқ жувонмардликдин эрмасдур.

Бас, эй фарзанд, омонат қабул қилиб, омон сақлаб, то эгасига топширмагунча сенга кўп ранж етадур. Омонат эгаси сендин ҳеч миннатдор бўлмағусидур ва айтадурким: «Топшурғон молимни олдим, унга не зарар тушди». Демак, чеккан ранжинг зоеъ бўлур. Агар омонатга бир офат етиб йўқ

бўлса, сенинг ўзингга ҳеч киши ишонмагусидур ва сен халойиқнинг ўртасида хиёнатчи номи била машҳур бўлурсан. Ана шундай туҳматни бўйинга кўтармоқ яхши эрмасдур. Агар мункир бўлсанг, сендин жабр-ситам била олулар. Шундин сўнг сенга ҳеч одам эътибор қилмас.

Аммо агар сен бир кишига омонат қўймоқ тиласанг, молингни пинҳон бермағил ва икки одида гувоҳнинг олдида берғил. Бир нима берсанг қози хати олиб берғил, то сўнгра қозининг олдида бормоқдин қутулғайсан ва агар қозининг олдида борсанг, ожиз ва залил¹ бўлмағайсан. Токи қила олсанг, ҳаргиз онт ичмағил ва онт ичмак била машҳур бўлмағил. Агар зарурат бўлгон вақтда онт ичсанг қабул бўлғай. Ундин сўнг тавонгар ва ростгўй бўлсанг ҳам ўзингни дарвешлар жумласидин ҳисоблаб, камтар бўлғил, нединким бадномлик ва дуругўйликнинг охири қашшоқликдур.

Омонатга хиёнат қилмағил, омонатни кимёйи зар дебдурлар. Ростгўй бўлғил, олам моли ростгўйликка вобастадур². Кўшиш қил, то фириб емағайсан ва ҳазар қил, то фириб бермағайсан.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

АСИР СОТҒУН ОЛМОҚНИ(НГ) ЗИКРИДА³

Эй фарзанд, агар асир сотғун олмоқ (қул сотиб олмоқ) тиласанг, ҳушёр бўлғилким, одам сотғун олмоқ бағоят душвор илмдур. Чунки кўп бандалар бўлурким кўзга кўп яхши кўринур, аммо ақл кўзи билан боқсанг акси зоҳир бўлур. Аксар ха-

¹ Залил – хор, тубан.

² Вобаста – бир-бирига боғлиқ.

³ Ушбу боб Огаҳий таржимасида тўлиқ бўлмагани учун форс тилидаги Техрон нашри билан Е.Э.Вертельс таржима-си асосида тўлдирилди. (У.Д.)

лойиқ фикр қилурларким қул сотиб олмоқ осон ишдир, аммо кўп мушкулдур ва анча кўп донолиғ керакдур. Нединким, ҳар киши билмаган матони сотиб олди, билғилки, ўзига албатта зарар қилур ва барча нимарсадин одамзотни(нг) айби ҳазин билмак мушкулдур. Чунки одамнинг иллоти ҳам, фазилати ҳам кўп бўлур. Баъзан одамнинг бир айбини унинг юз минг фазилати, бир фазилати юз минг иллотини яширур. Одамни фаросат ва тажрибият илми била таниб бўлур. Нединким, бу фаросат илмидинким, одамзотни пайғамбар ва пайғамбар юборгандин ўзга зот билмагусидур. Сен билғилким, банда сотғун бўлмоқда уч шарт бордур. Аввал анинг зоҳиру¹ ботинидаги² айб ва ҳазин фаросат била билмак ва иккинчи ташқи белгиларига қараб, анинг пинҳон ва ошкор иллатларин билмак ва учинчи, ҳар қайси жинсинг наслини, нуқсон ва қадрини идрок қилмак. Аммо аввалғи шарт улдуким, ҳар вақт банда сотғун олсанг, яхши билғилким, бандаларнинг харидори икки турлик бўлур: бири юзига қарар, тан ва атрофига қарамас. Бири тан ва атрофига қарар, юзига қарамас. Аммо ҳар киши қул олса, бурун-оғзига эҳтиёт била назар қилмоқ, андин сўнг оёқларига ва ўзга аъзоларига назар қилмоқ керакдур. Баъзилар нозик ва бежирим қулни, баъзилар тўла ва гўштдор қулни ёқтирадилар. Лекин шуни билғилки, қулга кўзи тушган одам, биринчи навбатда, унинг юзига қарайди, кейин унинг гавдасига эътибор беради. Чунки ҳамма вақт юз биринчи кўзга ташланади, танаси эътибордан четроқда бўлади. Шунинг учун ҳам қулнинг чиройлилигини танламоқ маъқул, чунки сенинг

¹ Зоҳир – ташқи кўриниш.

² Ботин – руҳий, ички олам.

Ўзинг ҳам у билан мулоқотда бўлурсан. Қул танлашда, биринчидан, унинг кўзи ва қошига аҳамият бер, кейин бурнига, лабига ва тишига, кейин эса сочига қара. Чунки парвардигори олам гўзалликни одамларнинг кўзига ва қошига, нафисликни бурнига, ширинликни лаб ва тишларига, нозикликни юзига жо қилган, буларнинг ҳаммасини гўзал қилиш учун сочни вужудга келтирмиш. Сочни одамнинг кўрки учун яратди. Агар икки кўзи ва қоши гўзал, бурни нафис, лаб ва тишлари ширин, юзи тоза бўлса, бу қулни албатта сотиб ол, қолганлари ҳақида ўйлама. Айниқса, унинг назокатлилигига аҳамият бер, назокат чиройдин юқори турадур. Иккинчи, айтадиларким, қул маълум хизмат учун сотиб олинади. Шунинг учун мўлжалланган ишга муносиб белгиларига эътибор бер. Ўз тинчинг, мулоқотинг учун олаётган қулинг бўй-басти ўртача, юмшоқ этли, майин терибли, текис суякли, жигарранг ёки қора ўсиқ қошли, қора кўзли, қирра бурунли, хипча белли, юмалоқ энгакли, қизил лабли, текис оппоқ тишли, тани мен айтгандек бўлсин. Бундай қул муносабатда чиройли ва ёқимлидир, хушфеъли, содиқ, зукко ва очиқ чехралидир.

Ақлли ва омадли қул аломатлари – қоматли, мўътадил сочли ва этли, оқ-қизил кенг кафтли, бармоқ оралари сербар, кенг пешонали, кулгига мойил, очиқ чехрали ва тўқ кулранг кўзли бўлур. Бундай қул илм ўрганишга қодир, китобат, хазина каби хўжалик ишларига мойил ва ишончли одам бўлур.

Мусиқага яроқли қул майин этли, озгин, ингичка бармоқли бўлур. Сергўшт юзли қулдан эҳтиёт бўл, у ҳеч нарсага ўргана олмайди. У юмшоқ кафтли, оралари кенг очиқ бармоқли, очиқ чехрали, майин терибли бўлур, сочлари жуда узун ҳам эмас, жуда калта ҳам эмас, жуда ҳам қизил,

жуда ҳам қора эмас, кўзлари тўқ кулранг, оёқ кафти текис бўлади. Бундай қул ҳар қандай нафис ишни, айниқса, мусиқани тез ўрганади.

Ҳарбий ишга лаёқатли қул аломатлари – дағал сочли, қадди-қомати келишган, чидамли, қаттиқ этли, бақувват бармоқли, мустаҳкам суякли, тери ва тан аъзолари дағал, тортилган томирлари билан бўғимлари мустаҳкам, бўртиб чиққан пайларини танасида кўриниб турар, кенг кафтли, кенг кўкракли, кенг елкали ва бўйни бақувват бўлур. Агар кал бўлса, янада яхшироқ. Албатта, қорни ботиқ, думбаси ихчам, улар ўртасида мустаҳкам пай бўлиши, юрганда болдирлари кўтарилиб туриши керак. Юзи хўмрайган, кўзи қора бўлиши керак. Бундай хусусиятларга эга қул омадли, жасоратли сипоҳ бўлур.

Аёллар хос саройини кўриқловчи қул белгилари – қора танли, аччиқ қиёфали, қўпол терили, қотма, заиф овозли, ориқ оёқли, қалин лабли, япалоқ бурунли, калта бармоқли, букчайган, ориқ бўйинли бўлур. Бундай қул аёллар хос саройида хизмат қилишга қодирдир Бу хизматга оқ ёки қизғиш танли ярамайди. Айниқса, сочи олдинга тушган малла сочлидан эҳтиёт бўл, агар унинг кўзида хуморлик, рутбуат бўлса, бундай қулни бу ишга яқинлаштирма. Нединким, бундай одамлар аёлни яхши кўрадилар ёки қўшмачилик билан машғул бўладилар.

Итларга ва отларга қарайдиган қулнинг белгилари будур – чақчайган кўзли, қалин қошли, қовоқлари йўғон ва қизил, кўк кўзли, кўз оқида қизил нуқталари бўлур, лаб ва тишлари чўзиқ бўлур, оғзи катта бўлур Бундай қул анча орсиз, сурбет, кўрс, жаҳддор бўлур ва ҳаминша жанжал қидирар.

Фаррошлик ва ошпазликка ярайдиган қулнинг сифатлари будур – унинг юзи, тани покиза

бўлсин, юзи думалоқ, қўл-оёқлари нозик, кўзлари тўқ кулранг, бўйи баланд, камгап, сочлари тўқ малла бўлсин.

Учинчи шарти шулким, сен белгиларига қараб, қулнинг зоҳирий ва ботиний касалликларидан воқиф бўлғил. Қул сотиб олишда зийрак бўл. Нединким, бир кўришда жуда маъқул кўринган қул ярамас бўлиши ёки аксинча, ярамас бўлиб кўрингани яхши бўлиши мумкин. Бундан ташқари, одамнинг юзи, ташқи кўриниши ҳамма вақт ҳам табиий бўлавермайди: баъзан гўзалликка, баъзан хунуқликка мойил бўлади. Сен унинг танасин ҳамма аъзоларини эътибор билан кузат. Кўп ҳолларда пинҳона, кўзга ташланмаган ва бир неча кундан кейин юзага чиқадиган хасталикнинг аломатлари бўлур. Агар юзи бир оз сарғиш, лаблари оқарган ва кўзлари нурсиз бўлса, у бавосил¹ касалига, агар кўз қовоқларида шиш бўлса, истисқо² касалига мубтало бўлгандир. Кўзларидаги қизиллик, пешонасидаги томирларнинг шишиб чиқиши тутқаноқ (қуёнчиқ) хасталиги аломатидир. Киприкларининг оқиста ҳаракати, лабнинг учиши дилгирлик аломатидир. Бурун суягининг қийшиқлиги бурун қон кетиши ва чипқон аломатидир. Сочнинг ўта қоралиги, қаттиқлиги, қалинлиги, ора-сира қоралиги – сочнинг бўялганлигини билдиради. Тананинг баъзи жойларига ўринсиз тамға, белги қўйилган бўлса, диққат билан қара, бу тамғалар тагида мохов аломатлари йўқми? Лабнинг оқарганлиги, кўзнинг саргайиши сариқ касал аломатидир.

Қул сотиб олаётганда уни ётқизиб, икки биқинини пайпасла, яхши эътибор бер, бирор ери оғри-

¹ Бавосил – геморрой.

² Истисқо – аъзо бўшлиқларига сув тўпланиши касаллиги.

маяптими, хавфли саратон¹ йўқми, жигар ёки талоқ хасталиклари аломатлари йўқми. Яширин хасталик белгилари билан бирга, очиқ белгиларига: оғиз-бурун, чипқон бадбўйига, қулоқ оғирлигига, дудуқлигига, қадам ташлашига, милкаларининг тўғри ва мустаҳкамлигига ҳам эътибор бер.

Менинг ўғитларимни қулоғингга ол. Қулни ҳалола одамдин ол, бундай қул уйингда ҳам ҳалола бўлур. Форсийда гапира оладиган ажнабий қулдин кўра гапира олмайдиган ажнабий қулни ол, нединким гапира олмайдиганни ўз хоҳишингга солишинг мумкин, гапира оладиган қулни ўз хоҳишингга солишинг мушкулдир.

Сенда кучли иштиёқ уйғотган куни дарров сотиб олма, аввал бу иштиёқни пасайтир, чунки эҳтирос таъсирида қулнинг ножўя қилиқлари ҳам чиройли кўриниши мумкин. Бошқа хонадонда арзанда бўлган қулни олма: уни эркаламасанг, қочиб кетади ёки бошқага сотиб юборишингни истаб қолади, ё сени ёмон кўриб қолади. Агар уни эркаламасанг, сендан миннатдор бўлмайди, чунки у бошқа жойда ҳам бундай эркалашни кўрган. Аввалги хонадонда ёмон муносабатда бўлган қулни ол, агар сен у билан озгина яхши муомалада бўлсанг, сендин миннатдор бўлади.

Маълум муддатда қуларга бирор нарса тортиқ қилиб тур, уларнинг ҳамма вақт пулга муҳтож бўлишига йўл қўйма. Пулга муҳтож бўлган қул пул топиш йўлига ўтади. Қимматбаҳо қуларни олгин, чунки ҳар қандай нарсанинг қадр-қиммати пулига яраша бўлур. Хўжайини кўп бўлган қулни олма, эри кўп бўлган аёл каби хўжайини кўп бўлган қулдан яхшилик кам бўлур.

¹ Саратон – рак, ўсма

Агар қул ҳақиқатан ҳам сотилишини хоҳлаб қолса, тортишиб ўтирма, сотиб юбор. Ажралишни истаган аёлнинг ҳам, сотилишни истаган қулнинг ҳам баҳридин ўтгил, акс ҳолда унисидин ҳам, бунисидин ҳам кўнглинг тўлмайди. Агар қул атайин ялқовлик қилса, агар қасддан ноҳўя иш қилса, уни чаққонликка ўргатишга овора бўлма, у ҳеч қачон эпчил, чаққон бўлмайди. Бундай қулни тезроқ сотиб қутул, негаки ухлаётган одамни бир хитоб билан уйғотиш мумкин, аммо дангасани карнай билан ҳам, дўмбира билан ҳам уйғота олмайсан.

Ўз атрофингда бекорчи нонхўрларни кўпайтирма, чунки кичикроқ оила ҳам – бойлик. Қароллар билан шундай муомалада бўлғилки, улар сендин қочишмасин, уларни яхши асра, чунки икки ялқовни асрагандин кўра бир андишали кишини асраш маъқулдир.

Билғилки, уйингдаги қуллар ака-ука тутинмасин, асиралар ўзларини уларнинг сингиси деб билмасинлар, кўп мушкул фалокатлар шу туфайли содир бўлади. Итоаткор бўлишлари учун қуларга ҳам, бошқа хизматкорларга ҳам қудратига яраша юкни мутаносиб бўлиб бергил. Ўзинг ҳимматлилар орасида ҳимматли, адолатли бўл. Қул ўзининг хўжайинини оға, опа, она, ота ўрнида кўриши керак. Агар қул кўплаб қулфурушларни кўрган бўлса, уни сотиб олма, қул қулфурушдин қаттиқ кўрқishi керак. Агар қул ҳар хил арзимаган иш учун ўзини сотиб юборишларини хоҳласа, ўзининг сотилишидин ва сотиб олинишидин кўрқмаса, унга меҳр қўйма, ундин манфаат йўқ, бошқасига алмаштир. Мен айтгандек йўл тутсанг, тилагингга эришасан.

УЙ ВА ЕР СОТИБ ОЛМОҚ ЗИКРИДА¹

Билғил ва шоҳид бўлғилки, эй фарзанд, агар сен ер, уй сотиб олмоқ истасанг ва уни сотмоқ истамасанг, қонунга итоат эт. Сотиб олмоқ бўлсанг, касодлик вақтида сотиб ол, сотмоқчи бўлсанг, талаб қилинган вақтда сот, фойда қидир, бундин уялма, демишларки, бирон нарсани сотиб олмоқчи бўлсанг, усталик қил. Савдолашувни қўлдин берма, чунки савдолашув ва сўраш – ярим савдодур.

Бир нарса сотиб олар бўлсанг, зарар била фойдаси бир хилда бўлсин. Хонавайрон бўлмоқни тиламасанг даромад устидин харажат қилма. Агар сармояга зарар етказишни истамасанг, зарар келтирувчи фойдадин сақлан. Мўл-кўлчиликка эга бўлмоқни, қашшоқ бўлмасликни, бировга тобеъ ва очкўз бўлмасликни тиласанг, ҳар ишда сабр қил. Сабр қилмоқ оқилларнинг ишидур. Ҳар қандай ишда ўз фойдангга бепарво бўлма, нединким бепарволик ҳам аҳмоқликдур... Шошиш била ҳар бир иш раво бўлмас.

Агар уй сотиб олмоқчи бўлсанг, тўғри одамлар яшайдирғон кўчадин сотиб олғил, шаҳар атрофидин, девор тагидаги уйлардин сотиб олмағил. Арзон бўлур деб бузуқ уй сотиб олмағил. Уй олмоқчи бўлсанг аввал қўшнини кўр, араблар аввал қўшни, кейин уй, деганлар.

Донишманд Абузуржмеҳр дейди: «Тўрт нарса оғир фалокатдур: биринчиси – ёмон қўшни; иккинчиси – катта оила; учинчиси – жиззаки хотин; тўртинчиси – муҳтожлик».

¹ Бу бобнинг бош қисми Огаҳий таржимасида йўқ, форсча қўлэзмадан таржима қилинди. (С.Д.)

...Шундай бир кўчадан уй сотиб олгинки..., кўшнинг инсофли одам бўлсин. Уй сотиб олғонингда кўшнини ҳурмат қил, унинг ҳақ-ҳуқуқига риоя қил, чунки шундай дейдилар: кўшни ҳаммадин ҳам катта ҳуқуққа эга.

Ўз кўчангдаги ва маҳаллангдаги одамлар билан яхши яша, касалларни бориб кўр ва ҳол-аҳволларини сўра, кимга таъзия билдириш зарур бўлса, таъзия билдир, маъракада иштирок эт. Кўшнининг ҳар бир ишига ёрдам бер. Агар кўшни шод-хуррам бўлса, шодлигига шерик бўл. Мумкин қадар таом ёки кийим-бошдин совғалар юбор, чунки сен шу кўчада энг ҳурматли кишилардан бўлган¹.

Ҳамсоянинг ёш ўғлонларини кўрсанг, ўлиб қучоғинга олиб навозиш² кўргузғил, кўчанинг қариларини кўрсанг иззат ва ҳурмат расмин бажо келтур. Ҳар киши бир кишига бир ишни қилса, ул киши ҳам унга шул ишни қилур ва киши ҳар неча яхшилик ё ёмонлик кўрса, ўз феълидин кўрар. Демак, номуносиб ишни қилмағил ва нолайиқ сўзни айтмағилким, ҳар ким қилинмайдурғон ишни қилса, айтилмайдурғон сўзни айтса, бошқадин қайтур ва бировдин шундоғ сўзни эшитур.

Ватан қилмоқ тиласанг улуғ шаҳарлардин ватан қилғилки, сенинг беҳбудинг³ ундадур. Уй олсанг шундоқ уй олғилки, томи ўзгаларнинг томидин баландроқ бўлсун, то халойиқ сени кўрмасунлар ва сен ҳам халойиқни кўрмагайсан.

Агар ер ва боғ олсанг, мададсиз⁴ ва ҳамсоясиз ердин олмағил ва товонлиғ ерга рағбат қилмағил. Ҳар қандай ер олсанг, айбсиз ва шубҳасиз ерни олғайсан ва айблиғ, шубҳалиғ ер олмағил. Ер ол-

¹ Шу ўриндан Огаҳий таржимаси бошланади.

² Навозиш – яхшилик қилиш, сийлаш.

³ Беҳбуд – яхшилик, фойда, нажот.

⁴ Мададсиз – кўмаксиз.

санг, иморат солмоққа машғул бўлғил ва ҳар кун янги-янги иморатлар қилғил то ҳамма вақт уни янги ва хуррам кўрғайсан. Ҳаргиз ер ва боғнинг иморатидин қўл тортмағилки, ерға ҳар қанча хизмат қилсанг азиз бўлур ва ҳосил берур. Агар хизмат қилмасанг, ер юзи сенинг еринг бўлса ҳам ҳеч фойдаси йўқдур, балки зарардур.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

ЧАҲОРПОЙ (ОТ) СОТИБ ОЛМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар от олмоқ тиласанг ҳушёр бўл, то хато қилмағайсанки, от била одамнинг зоти бирдек бўлур: яхши от ва яхши одамга ҳар нечук оғир қўйсанг кўтарур. Агар ёмон от ва ёмон одамни ҳар нечаким ёмон десанг ҳануз оздур. До-нишлар дебдурларки, жаҳон одам била барподур ва одамлар ҳайвонлар била барподур. Ҳайвонот жумласининг яхшироғи отдур. Уни азиз тутмоқ ҳам кадхудоликдур ва ҳам мурувватдандур. Масалда айтурларки, отни ва либосни яхши тутғил, токи от ва либос ҳам сени яхши тутғай.

Отнинг яхши ва ёмонин билмоқ одамларнинг яхши ва ёмонин билмақдин мушкулдур, нединким одам сўзлайдур ва унинг қандайлигин сўзининг маъносидин билса бўлур. От сўзламас ва унинг давоси дийдоридур. Аввал отнинг дийдориға қарағил, дийдориға назар этғон киши хато қилмайдур, нединки яхши отнинг дийдори яхши бўлур ва ёмоннинг сурати ёмон бўлур.

Яхши кўркам отга астон байтара дерлар. Унинг тиши нозик, пайваста туташган ва оқ бўлғай. Пастки лаби узунроқ, бурни баландроқ ва

кенг, манглайи кенг, чеккаси очик, қулоғи узун ва қулоқларининг ораси очик, бўйни тўғри, бўйнининг туби йўғон, орқаси баланд, бўғини қисқа, сийнаси кенг, қўл-аёғининг ораси очик, қуйруғи қаттиқ ва узун, қуйруғининг турраси¹ нозик ва қисқа, кўз киприклари қора бўлур. Йўл юрғонда ҳушёрдур ва орқаси қисқа, қуйруғи ўсуқ, сағриси кенг, икки сонининг ораси гўшт била тўлиқ ва бир-бирига ёпишғон бўлғай. Шунинг учун минғон киши ҳаракат қилса, унинг ҳаракатидин огоҳ бўлғай. Бу аломатларни баён қилдим. Агар бу аломатлар ҳар бир отда бўлса яхши бўлур.

Яна ҳар рангнинг бир нав ҳунари бўлур. Энг яхши рангли от тўриқ ва хурмо ранг бўлур. Ул исик ва совуққа бардошли бўлур. Аммо хурмо ранг от, яъни жийрон от заиф бўлур. Агар гўшти, сонларининг ораси, қўл-аёғи, туёғи, лабининг ости, манглайи ва қуйруғи қора бўлса, кўп яхши бўлур. Саман от, яъни сариқ қизилга мойил от бағоят яхши бўлур. Агар саман отнинг юзида нуқта-нуқта қораси бўлса, манглайи, гўшти, сонининг ораси, кўзи, лаби қора бўлса, ул энг яхши саман от саналғай. Гулгун тусли, яъни у бир рангда бўлса ва аблақ² асари бўлмаса ва адҳам³, яъни тим қора бўлса, кўзи қизил бўлмаса, ул ҳам яхшидур. Нединким, аксари қизил кўзли от девона ва айбдор бўлур. Бўз отнинг яхшиси кам бўлур. Кўк рангдаги от кўпинча бадфеъл бўлур. Хусусан, кўзининг кети, туёғи оқ бўлса, бадхулқ бўлур. Қулранг туслик отнинг аёғлари оқ бўлса, яхши от бўлур. Аблақ от ёмон бўлур ва унинг яхши қилиқлари кам бўлур.

¹ Турраси – кокили.

² Аблақ – ола-була.

³ Адҳам – қора тўриқ от.

Мана, сен отларнинг фазилатларин билдинг, энди айбларин ҳам билғил. Отларнинг бир неча турлик айблари бўлур: ҳар айбники ишга зиёни бўлса, кўргувчига ҳам зиёни бўлғай. Яна шундай ҳам от бўлурки, ўзи шум бўлур ва эгасин ўлдира-турғон бўлур. Бундай от ўзининг шу айби била бадхўй бўлур.

Ҳар айб, иллатнинг бир оти бордур. Отнинг ёмонин шу айб ва иллат била билса бўлур. Буларнинг аломатларин айтурман. Билғилки, отнинг нуқсонларидин бири – гунглик. Гунг от йўлдин чиқиб, йўлин йўқотур. Бирор шарпадин ҳуркса, уни тўхтатиб бўлмас. Аъмо от, яъни шабкўр от янада ёмон бўлур. У ўзга отлар ҳурккан нарсадин ҳуркмас ва ҳар жойга сурсанг борур, парҳез қилмас ва сени сақламас. Кар от ҳам ёмон бўлур. Бунингдек отнинг аломати улким, ўзга отлар овоз берса, ул жавоб бермас ва ҳамиша қулоғи пастга осилғон бўлур. Чап от ҳам ёмон бўлур, кўп хато қилур. Бул отнинг аломати улки, уни бир уйга бурсанг, аввал чап аёғин бўсағадин ичкари кўяр.

Шилпиқ кўзли, яъни шабкўр от кундузи кўр бўлур. Бу отнинг аломати улки, кўзи кўк ўтга мойил бўлур. Ҳамиша кўзини очиқ тутар ва кипригини тебратмас. Айби бир кўзда бўлур, баъзи отнинг икки кўзида ҳам бўлур. Аҳвал, яъни ғилай отнинг айби сиртида бўлур, лекин араблар ва форслар бунингдек отга муборақ деб қарарлар. Шундоқ эшитибманким, Дулдул аҳвал эрди. Аржал ва аҳим от, яъни аёғи оқ шум бўлур, агар чап кўли оқроқ бўлса, шумроқ бўлур. Кўк отнинг икки кўзи кўк бўлса, яхши бўлур. Аммо агар бир кўзи кўк бўлса, хусусан, чап кўзи кўк бўлса, ёмон бўлур. Мурғаб от, яъни кўзи қаро от ёмон бўлур. Бура от ёки кўнғир от ҳам ёмон бўлур. Аҳвар от, яъни икки аёғи қий-

шиқ от ёмон бўлур. Форслар уни «камон пой» дерлар – ул кўпинча йиқилур. Қойиғ от, яъни кокилининг устида тик мўй бўлгон от шум бўлур. Мақхуъ от, яъни қўлтигининг остида тик мўй бўлгон от ҳам шум бўлур ва агар икки аёғи оқ бўлса, янада шумроқ бўлур. Асдаф от, яъни туёғи кичик от ҳам шум бўлур, уни ахнаф от ҳам дерлар. Отнинг қўл ва аёғи узун бўлса, ёмон бўлур, бунингдек отни афрақ дерлар.

Аъзал от, яъни қуйруғи эгри от ҳам ёмон бўлур, уни аканаф ҳам дерлар... Ит қуйруқлик от ҳам ёмон бўлур. Афҳаж от ҳам ёмон бўлур, чунки у аёғларини қўлининг ўрнига қўя олмас. Асбақ от ҳам ёмон бўлур, чунки у ҳамиша чўлоқ бўлур, нединким суякларининг бўғинларида шиш бўлур.

Аруи от ҳам ёмон бўлур, чунки қўл бўғинларида суяк бўлур. Бул суяк аёғларининг бўғинида бўлса, ақрай дерлар. Бундай от ниҳоятда ёмондур ва ул саркашлик қилур ва миндирғони қўймас.

Шамс от кўп кишновчи ва тишлоғич бўлур, заррот от тепагон бўлур, бошин кўп кўтаргон от ҳам ёмон бўлур. Қарға кўз от ҳам ёмон бўлур.

Ҳикоят. Андоқким эшитибман, Аҳмад Фарифуннинг чўпони Наврўз қуни Аҳмаднинг олдига келиб деди: «Мен наврўзлик келтира олмадим, аммо наврўзликдин яхшироқ бир хушхабар келтирдим». Аҳмад деди: «Айтғил!» Чўпон деди: «Ўтгон кеча сизнинг йилқиларингиз минг нафар зог кўзлик той тугди». Аҳмад уни юз таёқ уруб деди: «Бу нечук хушхабардурки, менинг минг тойим шабкўр бўлғай!»

Эй фарзанд, буларни билгондин сўнг отларнинг иллатларидин огоҳ бўлғилким, ҳар бирининг бир оти бордур... Мен бу иллатларни қисқача зикр қилдим. Агар бу воқеаларни мукаммал

баён қилсам, сўз чўзилур. Бу деганларимнинг барчаси отнинг айбидур. Аммо қарилик барчасидин ёмонроқ айбдур. Ҳар айбга илож қилса бўлур, лекин қариликка илож қилиб бўлмас.

От минмак тиласанг, хурмо ранг катта отни минғил, нединким агар кишининг сурати ҳар қанча салобатлиғ бўлса ҳам кичик от минса ҳақир кўринур. Билғилки, отнинг чап тарафининг қовургаси ўнг тарафининг қовургасидин ортиқ бўлур, санаб кўрғил, агар ҳар отнинг икки тарафи баробар бўлса, унда чап томонининг қовургаси зиёдроқ бўлғон отни олғилки, у айбсиз ва югурак бўлур, ундин ҳеч от ўтолмас. Чаҳорпой, ер, боғ ва бошқа нарсалар олишни истасанг, шундай нарсаларни олғилки, у тирикликда сенга фойда келтурсин, сендин сўнг ворисларингга яна ҳам фойда берсун ва сенинг аҳли аёлларинг ҳам манфаат топсунлар.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

ХОТИН ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар хотин олиш тиласанг, ўз ҳурматингни яхши сақлағил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам хотин ва фарзандингдин дариг тутмағил. Аммо хотинни покдил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутғил, бу иш сенинг кўлингдатур.

Хотин талаб қилсанг, хотиннинг молини талаб қилмағил. Ниҳоятда хушрўй хотин олмағилки, уни маъшуқ тутарлар. Хотин пок ниҳод¹ ва пок дил бўлсун: кадбону² эрига дўст бўлғай. Ҳаёлиғ, тақводор, тили қисқа, молни яхши сақлағувчи бўлсун. Дебдурларки, яхши хотин эрнинг ва умрининг роҳати бўлур.

¹ Пок ниҳод – тоза табиат.

² Кадбону – уй бекаси, ишчан хотин.

Агар хотининг хўбрўй, меҳрибон ва мақбул бўлса ҳам ихтиёрингни буткул унга бермағил ва унинг ҳукми остига кирмағил. Нединким, Искандарга дебдурлар: «Доронинг қизин нима учун олиб хотин қилмассан, бағоят хушрўйдур». Искандар деди: «Жаҳон халқига ғолибман, энди бир хотинга мағлуб бўлсам, кўп ёмон кўринур». Бас, ўзингдин мухташамроқ хотинни олмағил, қиз топилса, эридин қолғон хотинни талаб қилмағил. Нединким, унинг (қиз боланинг) кўнглида сенинг меҳрингдин ўзга кишининг меҳри бўлмағай, ҳамма киши бирдек бўлғай деб гумон этғай ва ўзга кишидин тама қилмағай.

Аммо дўст бўлмағон ва кадбону бўлмағон хотиндин қочғил, нединким дебдурлар: «Кадбону бўлмағон тезроқ банд бўлур, аммо ул масобада¹ эрмак. Бунингдек хотин сенинг молингни кўлингдин олиб, сўнгра сени унга молик бўлурға қўймағай, ундин сўнг сен унинг хотини бўлурсан, лекин ул сенга хотин бўлмас».

Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ² хонадондин хотин талаб қилғил. Ҳар турлук авбошнинг қизин олмағил, нединким хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етғон, оқила бўлғон, онасининг кадбонулиғин, отасининг кадхудолиғин кўрғон ва билғон бўлсун. Агар бундоқ нозанин кўлингга тушса, уни асло кўлдин чиқармағил ва жаҳд қилиб уни олғил...

Агар сен хотинингга рашқлик қилмасанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга отананг ва фарзандингдин ҳам мушфиқроқ бўлур ва сенга ундин дўстроқ киши топилмас. Агар унга

¹ Масоба – даража, ҳолат.

² Салоҳ – яхшилик.

гайрат¹ кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин ҳазар қилса бўлур, лекин ундин ҳазар қилиб бўлмас.

Агар қиз олсанг, уни ҳар қанча яхши кўрсанг ҳам ҳар кеча унинг била ётмағил, ул барчанинг одати ушбудур деб хаёл этар, агар бир вақт сенинг узринг бўлса, ул хотин сенсиз сабр қилур. Агар ҳар кеча унинг била ётмоқни одат қилсанг, ул сенсиз ўзгани орзу қилар ва сабр қилмоқ душвор бўлур.

Гайрат мардин² бажо келтурғил. Бегайрат кишини киши демағил. Ҳар кишида гайрат бўлма-са, дини ҳам бўлмағусидир. Хотинни айтғонимдек тутғондин сўнг, агар Худойи Таоло сенга фарзанд берса, унинг парвариши фикрида бўлғил.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

ФАРЗАНД ПАРВАРИШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши от қўйғил, нединким, отадин фарзанд ҳақларидин бири унга яхши от қўймоқдур. Яна бири улдурким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшургайсан. Суннат қилур вақтида суннат қилгайсан, қудратингга лойиқ тўй ва томоша қилгайсан ҳамда ўқишни ўргатгайсан. Улуғроқ бўлғондин сўнг, агар раият³ бўлсанг, унга ҳунар ва касб ўргатгайсан, агар сипоҳ аҳлидин⁴ бўлсанг, сипоҳ илмин ўргатгайсан. Буларни билғондин сўнг шиноварлик, яъни сувда юзмақни ўргатғил. Андоққим, мен ўн ёшимда эрконда менинг бир ҳожибим бор эрди,

¹ Гайрат – рашк, қизганиш.

² Мардин – ҳақиқий рашк.

³ Раият – тобе халқ.

⁴ Сипоҳ аҳли – ҳарбий кишилар.

уига Манзар соҳиб дер эрдилар. Ул от минмак илмин яхши билур эрди ва Райҳон отлиқ бир ходимим бор эрди. Отам мени ул икковига топширди, токи улар менга отда юрмоқ, найза урмоқ, завбин отмоқ, чавгон урмоқ, каманд ташламоқ илмин ўргатгайлар. Мен уларнинг ёнида юриб, бир оз фурсатда от устида юришнинг барча илмин ўргандим ва ҳунарларини билдим. Ундин сўнг Манзар соҳиб ва Райҳон ходим мени отамнинг олдига олиб бориб дедилар: «Эй амир, агар рухсат берсангиз эрта тонгда саҳрода фарзандингиз амирзода ўйнаса, сиз унинг барча ўргангон ишларин кўрсангиз». Амир «Кўп яхши бўлур!» деди. Мен иккинчи кун ҳар на билгон илмим ва ҳунаримни отамга намоиш қилдим, отам ҳожиб ва ходимга яхши хилъатлар инъом қилди. Ундин сўнг уларга деди: «Фарзандимга ўргатгон ишларингизни барчасин яхши билибдур, ҳунарларнинг яхшисин ўргатмишсизлар, лекин яна бир зарур ҳунар қолибдур». Улар дедилар: «Ул на ҳунардур?». Отам деди: «Бу ўргатгон ҳунаrlарингизни зарур вақтда фарзандим учун бошқалар ҳам қила олур, лекин унинг ўзи қиладургон, унинг учун бошқалар қила олмайтургон ҳунар қолибдур». Улар: «Ул қайси ҳунар?» дедилар. Амир: «Сувда юзмакдурким, бундай ишни фарзандим учун ҳамма одамлар қила олмас», – деди. Шундин кейин икки маллоҳни, яъни икки кемачини келтуриб, мени уларга топширди. Улар менга юзмак ҳунарин ўргатдилар. Мен каробит¹ била ул ишга машғул бўлдим ва яхши ўргандим. Бир вақт бир неча киши била кемага кириб (ўтириб), Дажла дарёсидин ўтар бўлдик. Тоғгира отлиғ жойда гирдоб бор эрди ва хавфлиғ жой эрди. Устод кемачилар ундин кўп машаққатлар била ўтар эрдилар. Биз кема била ўша

¹ Каробит – хуррам-нохуррамлик билан.

жойга етушдик. Аммо кемачи уста эрмас ва кемани нечук сурарини билмади. Алқисса, йигирма етти чоғлиқ киши барча бирдан ғарқ бўлди. Аммо мен ва бир киши, яъни менинг ғуломим, уни зийрак Кайковус дер эрдилар, сузуб чиқдик. Бу воқеадин сўнг отамнинг меҳри кўнглумда беҳад зиёда бўлди, садақалар бердим ва кўп дуолар қилдим. Мен отамнинг бошига ҳам шундан иш тушғонин билмас эрдим. Шунинг учун менга юзмак ҳунарин ўргатғон эркан.

Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатгайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлғайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидур, фазл ва ҳунар ишга яратғусидур.

Демак, фарзандингга ҳунар ва фазл ўргатмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат кўргузғил, майли урсунлар, нединким ёш ўғлон илм ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмағил, муаллимларнинг таёғи била қўрқутғил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиғ кўргузғил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин қўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳаваси била сенинг ўлимингни тиламасин.

Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатғил, хоҳ ўргатмағил турмуш машаққатларининг ўзи унга ўргатур. Ундоқким дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур.

Оталиқ шартин бажо келтурғилки, фарзандинг вужудга келғондагидек тириклик қилсин, яъни ҳар одамки вужудга келур ва шу кундин эътиборан хулқи ва табиати унга ҳамроҳ бўлур, аммо ул ожизлик ва беқувватликдин уни намоён қила олмағусидур. Катта бўлғон сайин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи¹ ривожланадур, камолга етғондин сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлигини зоҳир қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлғайсан. Чунки хос кишиларнинг фарзандларига адаб ва ҳунардин яхшироқ мерос йўқтур ва омий халойиқнинг фарзандларига ҳирфа², пеша³дин яхшироқ мерос йўқдур. Пеша қилмоқ (ўрганмоқ) муҳташамларнинг фарзандларига номуносиб кўринур. Аммо пеша ҳақиқатда барча ҳунарларнинг улуғидур. Агар хос одамларнинг фарзанди юз ҳунар билса ва лекин ҳеч касбни қилмаса, айб эрмасдур. Ҳунар эса бир кун ишга ярағусидур.

Ҳикоят. Гиштосб²⁵ ўзининг мулки ва салтанатидин жудо бўлди. Унинг қиссаси бағоят узоқдур. Салтанатидин жудо бўлғондин сўнг Рум²⁶ шаҳарларидин Кустантана²⁷ шаҳрига борди. Ёнида бир танга йўқ эрди, кишилардин бир танга ҳам тилай олмади. Аммо ундоқ эрдиким, ёшлиқда бир темирчининг фарзандин кўрмиш эрдиким, ул ҳунар ўрганиб, отаси била пичоқлар ва қиличлар тузатур эрди. Гиштосбнинг толеъига ушбу ҳунар эсига тушмиш. Ноилож, бир кун уларнинг олдига бориб, темирчилик пешасин (ҳунарин) ўргонмиш эрди. Бир кун Рум шаҳрига борди, ле-

¹ Барча руҳи – ҳамма феъл-атвори.

² Ҳирфа – савдо, ҳунар.

³ Пеша – касб.

кин авқотгузарлик учун ҳеч нарсаси йўқ эрди. Охир бир темирчининг дўконига борди ва деди: «Мен бу ҳунарни билурман». Алар уни муздурлик (мардикорчилик) учун ишлашди. Ул мазкур вилоятда мутаваққиф¹ бўлди ва ул ҳунар сабабидин ўз элига келгунча ҳеч кишига муҳтож бўлмади, унинг қиссаси машҳурдур. Ундин сўнг: «Ҳеч бир муҳташам, ҳашаматли, ҳайбатли киши ўз фарзандига ҳунар ва пеша ўргатмоқни айб билмасун. Кўп вақтлар бўлурки, мол, асбоб ва шижоат наф қилмагусидур. Бирон пешани ўргонса, бир кун ул пеша ишга ярагусидур», – деб буюрди. Ундин сўнг Ажам аслзодалари орасида расм ундоқ бўлдимки, муҳташам кишилардин пешасиз ҳеч ким қолмади ва унга муҳтож бўлмасалар ҳам ўзларига ул ҳунарни одат қилдилар.

Бас, фарзандингга ҳар на ўргата олсанг ўргатғил, унинг фойдаси сенга ҳам етишур. Аммо фарзандинг балоғатга етгон бўлса кўрғил, унинг оила бошлиғи бўлмоққа, хотин олмоқ ва рўзғор ишларига машғул бўлмоққа салоҳияти бўлса, сен унга хотин олиб берғил, токи шу била сен унинг бу ҳақин ҳам бажаргон бўлғайсан. Лекин агар ўғлингни уйлантирмоқ ва қизингни эрга бермоқ тиласанг, зинҳор ўз қариндошларинг била беришиб-олишмағил. Бегонадин хотин олғил, нединким ўз қариндошларингдин олмасанг ҳам улар сенинг била гўшт, қондек яқиндурлар. Бошқа қабиладин хотин олғил. Бу била бир қабилани икки қабила қилмиш бўлғайсан, бегонани ўзингга қариндош қилғайсан, токи бир қувватинг икки бўлғай, икки тарафдин мададинг ва кўмагинг кўпайғай.

¹ Мутаваққиф – тўхташ, яшаб қолиш.

Аmmo агар билсангким, ўғлингда кадхудо¹ бўлмоқлик ва хотин олмақлик майли бўлмаса, бир мусулмоннинг қизини балога қўймағиаки, иккови ҳам бир-биридин безор бўлурлар. Қиз ва йигитни ўз ҳолига қўйғил, катта бўлгондин сўнг ўзи нима қилса, шундоқ қилсун.

Агар қизинг бўлса, уни мастура дояларга топширғил, токи яхши парвариш қилғайлар ва каттароқ бўлгондин сўнг муаллимга топширғил... Балогатга етгондин сўнг ҳаракат қилиб эрга берғил, унга шафқат ва марҳамат кўргузғил, нединким қиз отанинг асири бўлур. Ўғил отасиз бўлса ҳам бир иш талабига бора олур ва ўзини маишатлиғ тутар. Қиз эса ожиз ва бечора бўлур. Ҳар на боринг бўлса, аввал бурун қизга берғил ва унинг асбобин тuzатғил. Тезроқ уни бир кишининг бўйнига банд этғил, токи унинг ғамидин қутулғайсан. Агар қизинг эрга тегмагон бўлса, уйланмагон йигитга топширғил, токи унга кўнгул боғласин ва ул бунга кўнгул боғласин.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманки, Ажам подшоҳининг қизи Шаҳрбонуни²⁸ асир этиб, Ажамдин Арабга Салмон Форисининг²⁹ уйига келтурдилар ва шу ерда уни эрга бермоқчи бўлдилар. Шаҳрбону деди: «То куёвни кўрмагунимча унга хотин бўлмасман. Мени мезанага ўтқизиб, арабнинг сайидларини менинг олдимдин ўтказинглар. Мен қай кишини ихтиёр қилсам, ул киши менга эр бўлсун». Уни Салмоннинг уйида бир мезанага ўтқизиб қўйдилар ва Салмон ҳам унинг қошида ўлтуруб, сайидларни унинг олдидан ўтказиб, «Бу фалон, бу фалондур» деб таъриф қилур эрди ва ҳар бирининг ҳақида бир нима дер эрди.

Ҳазрат Умар³⁰ келган вақтда Шаҳрбону: «Бу кимдур?» – деб сўради. Салмон деди: «Умардур!»

¹ Кадхудо – рўзгор боши.

Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва муҳташам кишидур, аммо қаридур». Ундан сўнг ҳазрат Али³¹ ўтди. Шаҳрбону сўради: «Бу кимдур?» Салмон деди: «Ҳазрат расул Акрамнинг амакизодаси Алидур».

Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва муҳташамдур ва менга муносибдур. Лекин мен эрта қиёматда Фотимаи³² заҳродин шарм қилурман, бу жиҳатдин уни қабул қилмасман». Ундин сўнг ҳазрат имом Ҳасанни³³ кўриб деди: «Бу менга лойиқдур, аммо кўп хотин олибдур. Бу сабабдин уни ҳам қабул қилмасман». Ундин сўнг имом Хусанни³⁴ кўриб деди: «Бу киши менга муносибдур, яъни бўйдоқ йигитга эрга тегмағон қиз муносиб. Мен шу вақтга қадар эрга текканим йўқ, у ҳам шу вақтга қадар уйланмағон.

Аммо, эй фарзанд, яхши юзлик¹ куёв талаб қил ва қизингни хунук юзли одамга бермағил, нединким қиз бадруй йигитга кўнгул қўймағусидур ва сенга ҳамда куёвга бадномлик ҳосил бўлғусидур. Куёвнинг юзи, сўзи пок бўлсун. У номусли ва кадхудо бўлмоғи керақдур, аммо куёв неъмат ва ҳашаматда сендин пастроқ бўлсун, у сен била фахрлансун, аммо сен у била фахрланмағил, токи қизинг иззат ва роҳат била зиндагонлик қилсун. Бундоқ бўлғондин сўнг куёвдин кўп нарса талаб қилмағил.

Қизингни канизақдек сотмағил, токи унинг ўзи мурувват ва ҳамият² қоидасин қўлдин бермағусидур. Сен ҳар нарсани қабул қилиб, қизингни куёвингнинг бўйнига банд қилғил ва шунинг била қизингнинг ҳам меҳнатидин қутулғил.

¹ Яхши юзлик – хушрўй.

² Ҳамият – ор-номусни сақлаш.

ДЎСТ ТУТМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, то киши тирикдур, дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлғонидин биродарсиз бўлғони яхшидур. Бир ҳақимдан сўрдилар: «Дўст яхшироқдурму, ё биродар?» Ҳақим айтди: «Дўст бўлса яхшидур».

Демак, дўстнинг иши ҳақида ўйлағил, уларга ҳадялар бермоқ, мурувватлар қилмоқ била дўстлик қондасин маҳкам қилғил. Нединким, ҳар киши дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур.

Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилғил, зероки ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилув ва фазилати кўпаюв. Лекин ҳар вақт янги дўст топсанг, кўҳна дўстларни тарк этмағил ва улардин юз ўтурмағил, токи ҳамиша дўстинг кўп бўлсун, дебдурларки, яхши дўст кишига улуғ ганждур. Одамлар ҳақида ўйлаб кўрки, улар сен била дўстлик йўлига кирарлар, аммо ярим дўст бўлувлар. Шулар била соз муносабатда бўл ва улар била ҳар турлук яхши ва ёмонда муттафиқ¹ бўлғил, токи улар сендин кўп яхшиликларни кўрса, тадриж² била кейинроқ яқдил дўст бўлувлар. Бир кун Искандардин сўрдиларки: «Бунча оз сармоя била бу мардикор кўп мулкни қандай хислат била қўлга киргуздинг?» Искандар жавоб бердиким: «Талатгуф³ била душманларни қўлга киритдим ва тааххуд⁴ йўли била дўстларни йўлга солдим. Бу жиҳатдин шунча мамлакатни қўлга олдим».

¹ Муттафиқ – дўст, бирлашган.

² Тадриж – аста-секин.

³ Талатгуф – раҳмдиллик.

⁴ Тааххуд – аҳд қилиш, сўз бериш.

Яна билғилки, дўстларнинг дўстлари ҳам дўстларингдур. Эҳтимолки, унинг ўша одамга дўстлиғи сенинг дўстлиғингдин кўпроқдур. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдин эҳтиёт бўл, нединким бундай дўст душман тарафидин сенга ёмонлик қилишдин ҳам андиша қилмағай. Сенинг дўстингга душман бўлгон дўстдин ҳам парҳез этғил.

Ҳар дўстким, сендин ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлиғидин тамаъ қилмағил ва жаҳонда ундин айблироқ ва ундин ҳам ёмонроқ бўлмағай.

Билғилки, жаҳонда айбсиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятли, мурувватлиғ бўл, нединким бундайларнинг айби кам бўлур. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини дўст тутмағилки, бундай кишининг хосияти бўлмас ва уларни нон дўстлари зумрасидин тутғил, нединким улар нон дўсти-дурлар, ор ва номус дўсти эмасдурлар.

Яхши, ёмон одамни билғил ва икковига ҳам дўстлик қилғил. Яхшиларга кўнгул била ва ёмонларга тил била дўстлик қилғил, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиғи сенга нисбатан ҳосил бўлсун, нединким кишининг ҳожати танҳо дўстига тушмағусидур. Бир вақт бўлурки, кишининг ҳожати зарурат юзидин ёмонларга ҳам тушғусидур. Демак, бу икки тоифанинг ҳам дўстлиғин ҳосил қилғил.

Ақсиз одамлар била ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақсиз дўст ақлли душмандин ёмонроқдур, чунки ақсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас. Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутғилки, то сен ҳам ул фазилатлар била янада машҳур бўлғайсан. Бемурувват, меҳр-шафқатсиз, ҳунарсиз (илмсиз) кишилар била ўлтурмағил. Беҳунар била ўлтурғондин танҳолиғ яхшироқдур. Ҳаргиз дўстларнинг ҳақин зоё қилмағил, то сендин маломат қилмасунлар.

Одамлар икки гуруҳ бўлурлар: бири – дўстларнинг ҳақин зоеъ қилғувчи ва бири – яхшилиқни яхши билғувчи. Билғилки, дўстликка лойиқ одамни икки нарсани билса бўлур: бири улқи, дўстига тангдастлик етишғой вақтда қудрати кетгунча молин дўстидин дариф қилмас ва қашшоқлик вақтида ундин юз ўтгирмас, яна бири улқи, дўсти бу жаҳондин ўтгондин сўнг ҳам ул дўстининг фарзандларин, қариндошларин ва дўстларин талаб қилғай, уларга яхшилиқ кўргузғай. Гоҳ-гоҳ дўстининг мозори зиёратига борғай ва ҳасрат чекиб, дуолар қилғай.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Сукрот ҳақимни ўлдириш учун олиб бораётган чоғда унга «Бутпараст бўл!» деб кўп айтдилар. Ул деди: «Бундоқ сўзни айтурдин тил чекингладим, мен ҳаргиз ул ишни қилмасман!» Уни ўлдиришга олиб борар эдилар. Шогирдларидин бир жамоа унга ҳамроҳ бўлиб борар эдилар. Улар йиғлаб, зорлиқ қилиб сўрардилар: «Эй ҳақим, энди ўлимга кўнғил қўймишсан, айтғил, сени қайси ерга дафн этайлик?» Сукрот табассум қилиб деди: «Қай жойни кўнғулунгиз тиласа, ул жойга дафн қилинг, яъни менинг жасадим қайда бўлса, сўнгақларим унда бўлғай, фақат мени ёд қилсангиз бас!»

Эй фарзанд, одамлар била дўстлиғинг ўртача бўлсун. Дўстим кўп деб барчасига умид била кўнгул боғламағил, илғари ва кейинга қарағил. Дўстларингнинг эътиқодидин гофил бўлмағил. Агар сенинг мингта дўстинг бўлса, зоҳирда барчасига сендин дўстроқ киши бўлмағай. Дўстликни фароғлиқда ва тангдастликда имтиҳон қилғил, фароғлиқда роз ва таом била, тангдастликда суд ва зиён била.

Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни дўст демағил.

Агар қашшоқ бўлсанг, молдор дўст талаб қилмағил, нединким қашшоқни ҳеч киши дўст тутмағусидур, хусусан, молдорлар ёмон кўргусидур. Ўзингга лойиқ дўст ахтарғил. Агар сен молдор бўлсанг ва қашшоқ дўст тутсанг, бу раводур. Аммо халқнинг дўстлиғига кўнглингни роса тутғил, токи барча ишларинг тўғри бўлғай.

Агар дўстингнинг кўнғли ҳеч гуноҳсиз сендин қолса, уни қайтиб келурга машғул бўлмағил, нединким тамаъгир, кекчи дўстдин узоқ бўлғил, унинг дўстлиғи ҳақиқий эрмасдур, балки тамаъ учундур. Ҳасадлиғ кишиларга ҳаргиз дўст бўлмағил, чунки ҳасадлиғ киши дўстлиққа лойиқ эрмасдур, чунки ҳосиднинг¹ ҳасади ҳаргиз кетмағусидур ва ҳамиша сендин озурда² ва гинадор бўлғусидур.

Эй фарзанд, сен чин дўст тутмоқ ҳолидин огоҳ бўлдинг, энди душман ҳолидин ҳам огоҳлик топғил.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ДУШМАНДИН АНДИША ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, жаҳд³ қилиб ҳаргиз ҳеч кишини ўзингга душман тутмағил. Аммо бир киши ногоҳ сенга душман бўлса, асло кўркмағил, лекин унинг ошкор ва ниҳон ишларидин ғофил бўлмағил ва ҳамиша унинг тадбирида бўлғил. Ҳар вақт унинг ҳийласидин хабардор бўлғил. Ҳамиша душманнинг ҳолин ва фикр-хаёлин билмакнинг ҳаракатида бўлғил, то бир бало ва офатга гирифтор бўлмағайсан. Ишинг ривож топмаса, қувватинг бўлмаса,

¹ Ҳосид – ҳасадчи.

² Озурда – озор чеккан.

³ Жаҳд – астойдил ҳаракат қилиш.

душманга душманлиғ кўргузмағил. Ўзингни душманга улуғ кўргузғил. Агарчи ожиз бўлсанг ҳам ғайрат қил, ўзингни ожиз кўргузмағил.

Душманнинг хуш сўзига кўнгул қўймағил. Агар душман ҳар қанча яхшилик кўргузса, ундин бегумон бўлмағил. Қувватлик душмандин ҳамиша хушёр ва эҳтиёт бўлғилки, дебдурлар: икки кишидин кўрқмоқ керакдур: бири қавий¹ душман ва бири ғаддор² дўст. Кичик душманни кам куч ва хор деб ўйламағил. Унга улуғ душмандин кўпроқ душманлик қил ва уни кичик, ожиз билмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Хуросонда Мухаллаб отлиғ бир муҳташам иёр³⁵ бор эрди. У бир кун кўчада юриб борур эрди, йўлда ётгон бир қовуннинг пўчоғига суруниб йиқилди. Дарҳол пичоғини чиқариб ҳалиги пўчоқни пичоқлади. Унинг чокари деди: «Сарҳанг³, бунча иёр ва муҳташам бўла туриб пўчоққа пичоқ урдинг, бунинг боиси недур, шарм қилмасмусан?» Мухаллаб деди: «Мени-ку йиқитгон пўчоқ бўлғоч, хўш, кимга пичоқ урай? Ҳар ким мени йиқса, ул душмандур».

Демак, (душман) ҳар қанча хор бўлса ҳам уни хор ва ҳақир билмағилким, ҳар ким душманни хор тутса, тезроқ ўзи хор бўлур.

Бас, душман сени ҳалок этмасун, балки сен унинг ҳалокати тадбирида бўлғил. Аммо бўлсанг, фахрланиб ҳамиша ожизлигин ва манкуб⁴лигин халққа зоҳир қилмағил ва «шундай голиблик била унинг ожизлиғига тараҳҳум қилдим», демағил. Агар ул сенга голиб бўлса, улуғ ору номусдурки бир ожиз душманга мағлуб бўлмиш бўлғайсан. Агар душман бир кичик подшоҳ бўлса, ногоҳ бир

¹ Қавий – кучли, қувватли.

² Ғаддор – алдамчи, бераҳм, золим.

³ Сарҳанг – лашкарбоши.

⁴ Манкуб – бахтсиз, азобда қолган, хароб.

улуғ подшоҳға голиб бўлса, шоирлар унинг отига зафарномалар айтурлар, котиблар фатҳномалар ёзурлар ва уни улуғ подшоҳдин баландроқ таъриф этурлар, унинг лашкарларини, пиёда ва суворийларини шердин, аждаҳодин зиёдароқ тавсиф қилурлар, шаън-шавкат ва фавқулодда ҳодисаларни мадҳ қилишни вужудга келтирурлар, нединким агар ул мағлуб бўлгон улуғ подшоҳни ожизлик била мазаммат қилсалар, зафар топгон кичик подшоҳға ҳеч қандай ифтихор ва номдорлиғ бўлмағусидур.

Ҳикоят. Бир вақтда бир хотин подшоҳ бор эрди. Уни Саййида^{36*} дер эрдилар. (У хотин) Подшоҳ бағоят афифа, зоҳида¹ ва малик зода² хотин эрди. Саййида менинг онамнинг амакисига қиз эрди ва Фахруддавланинг хотини эрди. Фахруддавла вафот қилди, ундин бир ўғил фарзанд қолди. Унга Миждуддавла деб от қўйиб, подшоҳлик отин бердилар. Аммо ўтгиз йилгача онаси подшоҳлик қилди. Миждуддавла катта бўлди, аммо кўп ярамас эрди, оти подшоҳ, лекин ҳамиша канизаклар била ишрат сураб эрди. Онаси Рай, Исфаҳон ва Қўҳистон вилоятларида ўтгиз йилдин кўпроқ подшоҳлик маснадида ўлтуриб, ҳукумат сўрарди.

Эй фарзанд, бу сўздин менинг мақсудим улдурким: сенинг бобонг султон Маҳмуд Ғозий бир вақт ул хотиннинг олдиға элчи юбориб дедики: «Хутба ва сикка³ менинг номимга музайян этғил ва хирож берғил. Йўқ эрса бориб вилоятингни олиб, сени нес-нобуд қилурман ва кўп таҳдид, тахвиф⁴ кўргузиб, вайрон қилурман», – деб нома юборди. Элчи номани ва пайғомни Саййидаға

¹ Зоҳида – диндор.

² Малик зода – подшоҳзода.

³ Сикка – олтин, кумуш ва чақа пул устига урилган тамға.

⁴ Тахвиф – хавф турдирмоқ.

топширди. Саййида элчига деди: «Султон Маҳмудга айтғил, менинг эрим тирикликда сен биз томонга йўл солмасанг ва Райга ҳужум қилмасанг деб кўнглаумга келур эрди. Менинг эрим ўлди, сўнг бу андиша менинг бошимга тушди ва дер эрдимки, Султон Маҳмуд улуғ ва оқил подшоҳдур ва ўзи яхши билурки, шунингдек, улуғ подшоҳ менингдек бир ожиз хотиннинг урушига келмоғи бағоят номуносибдур. Энди шунча сўз била ҳам келмак тиласа, келсун. Ҳақ гувоҳ бўлғайки, мен ҳаргиз қочмағумдур ва уруш майдонида барқарор турғумдур, нединким уруш икки ишдин ташқари бўлмағусидур; икки лашкарнинг бирига шикаст берсам, барча оламға: «Жаҳон подшоҳларига шикаст берғон султонга шикаст бердим!» деган мазмун била нома ёзарман. Яна шуаро¹ ва фузалолар² ҳам фатҳнома ёзарлар ва қасидалар айтарлар. Бу иш бутун оламга машҳур бўлур. Агар ул зафар топиб, менга шикаст еткурса, на сўз ёза олғай, чунки бир хотиннинг шикасти унингдек улуғ подшоҳга фатҳ ва фахр бўлмағусидур».

Султон Маҳмуд бу сўздин сўнг то ул хотин ўлмагунча унинг мулкига шикаст бермакка қасд этмади.

Демак, эй фарзанд, ҳеч душманни кичик тутмағил ва унинг ҳолидин ғоғил бўлмағил. Хусусан, уйдаги душмандин кўпроқ қўрқғилки, унинг қилғон ишини бегона душман қила олмағай. Ул сендин хижолатманд бўлғондин сўнг ҳаргиз кўнглини сенинг фикрингдин холи қилмас. Сенинг барча аҳволингни билур, бегона душман эса уни билмас. Бас, ҳеч душманга якдил ҳақиқий дўстлик қилмағил ва лекин мажозий дўстлиғ қилғил.

¹ Шуаро – шоирлар.

² Фузало – олимлар, донишмандлар.

Эҳтимол, бундай дўстлик ҳақиқатга айланмай, нединким кўп дўстликнинг охири душманликка ва кўп душманликнинг охири дўстликка айланур. Сўнгги бўлгон дўстлик ёки душманлик маҳкам ва қаттиқроқ бўлур. Душмандин кўра дўстни кўпроқ қилмоққа жаҳд қилғил. Лекин мингта дўстинг бўлса, бирисини ҳам ўзингта душман қилмағил, нединким мингта дўстинг сени ҳимоя қила олмас ва ул бир душман сенга бадфёъллик била қарашдин бир нафас ғоғил бўлмас.

Халойиқни иссиқ ва совуғин кўтармакни ҳамиша ўзингта ор билғилки, ҳар киши ўз қадрин билмаса ўзига нуқсон қилур. Душман сендин қувватлироқ бўлса, унга душманлик изҳор қилмағил ва ҳар душман сендин ожизроқ бўлса, унинг макридин осуда бўлмағил. Агар душман омонлик тиласа, гарчи у бадкирдор ва қаттиқ душман бўлса ҳам унга омонлик берғил ва буни улуғ давлат ва яхши ғанимат кўрғил. Дебдурларки: душманнинг қочғони ва омонлик тилағони (унинг) ўлғони била баробардур. Лекин бир душман сенинг илқингда ҳалок бўлса, унга шодлик қилмоғинг раводур ва агар ул ўз ажали била ўлса, бунга шодмон бўлмағил. Агар ўзингни ўлмаслиғингни таҳқиқ билсанг, ундин сўнг шодлик қил. Ҳақимлар дебдурларки: ҳар киши душмандин бир нафас сўнг ўлса, бу ўлимни ғанимат деб билмак керакдур. Аммо барчамиз ўлмоғимизни билмағонимиздин сўнг душманнинг ўлимига шодмон бўлғонимиз муносиб эрмасдур. Барчамиз сафар қилурмиз ва ҳеч қачон ўзимиз била бирга яхшиликдин бошқа озуқни олиб кета олмасмиз.

Ҳикоят. Эшитибманки, Искандар Зулқарнайн³⁷ оламнинг атрофини айланиб, жаҳоннинг барча мамоликин¹ мусаххар² қилди. Ундин сўнг ўз

¹ Мамолнк – мамлакатлар.

² Мусаххар – фатҳ этилган, бўйсундириган.

уйига келмак қасди била қайтиб, Домған вилоятига етгон эрди, ажали етди, умаросига васият қилиб деди: «Мени бир тобутга қўйинг ва тобутнинг бир тарафин тешиб, ул тешиқдин илкимни чиқариб, кафтимни очиб қўйинг, ундин сўнг тобутни кўтаринг, то барча халойиқ кўрсунларки, гарчи бутун жаҳон мамоликин олмишман, аммо охири холи (бўш) илик¹ била жаҳондин борурман».

Бас, эй фарзанд, хоҳ дўстлиғ бўлсин ва хоҳ душманлиғ бўлсин, барча ишни андозада эътидол² била қилғил, нединким эътидол ақанинг бир жузъидир. Бадхоҳ³ларга бадхоҳ бўлғил, гарданкаш⁴ларга гарданкаш бўлғил, нодон ва жангжўйларга сабр қилғил. Қаҳринг келгон вақтда қаҳрни ютғил ва дўст, душман била оҳиста сўзлашғил, яхши ва ёмон ҳар сўзим айтсанг, унинг жавобига кўз тутғил, ҳар сўзни халқнинг юзига айта олмасанг, изидин ҳам айтма. Сенинг айбингга тил оча олмагудек кишининг айбига ҳам тил очмағил, ҳаргиз икки юзлик бўлмағил ва икки юзлик одамдин йироқ бўлғил. Ғаммоз⁵ кишидин кўрқғил, нединким унинг бир соатда бузгон ишин бир йилда тузатиб бўлмағусидур. Ҳар қанча улуғ ва муҳташам бўлсанг ҳам сендин кучлироқ киши била урушмағил. Фашёғурс³⁸ ҳаким дебдурки: ўн хислатни ўзингга пеша қилғил, то балолардин қутулғайсан: бири шуки, ўзингдин зўр киши била урушмағил; тундхўй⁶ кишининг олдида сўзга лажож⁷ бермағил;

¹ Илик – қўл.

² Эътидол – ўрта даража, мўътадилилик.

³ Бадхоҳ – бировга ёмонлик соғинувчи.

⁴ Гарданкаш – бўйин товловчи, итотсиз.

⁵ Ғаммоз – чақимчи, сир очувчи.

⁶ Тундхўй – бир гаплик, ўжар.

⁷ Лажож – бир иш ва талаб устида қаттиқ туриш.

ҳасуд¹ одам била мажлисда ўлтурмағил; нодон киши била мунозара қилмағил; риёий² одам била дўст бўлмағил; ёлгончи одам била муомала қилмағил; бахил киши била суҳбат тутмағил; ғаюр, тамкин киши била шароб ичмағил; хотинлар била бир ерда кўп ўлтурмағил; кишига сиригни айтмағил, токи обрўинг тўкилмасин. Агар бир киши сенинг айбингни айтса, жаҳд ва саъй била ул айбни ўзингдин йироқ қилғил; ҳеч одамни ул миқдор таъриф қилмағилки, бир вақти келиб уни мазаммат қила олмағайсан ва ҳеч одамни ул соҳада мазаммат қилмағилки, яна бир вақт келса, уни таъриф эта олмағайсан. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни ғила, қаҳр била кўрқутмағил, нединким ҳар киши сендин мустағний³ бўлмаса, сенинг ғила ва қаҳрингдин кўрқмағусидур. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни бирдан забун этмағил ва агар улуг гуноҳ қилгон бўлса ҳам афв этғил ва ўзингдин кичиклар била ободон, меҳрибон бўлғил, нединким кичиклар сенинг зироатгоҳингдурлар ва сенинг барча ишингни улар битказурлар. Агар мазраа⁴ вайрон бўлса, баргу⁵ навосиз⁶ ва ҳосилсиз қолгунгдур.

Бир ишни икки кишига буюрмағил. Бу сенинг амрингдур, амринг халал топмасун. Нединким, дебдурлар: икки киши шерик бўлса, қозон қайнамағусидур.

Агар бир киши сенга иш буюрса, ул ишни бажаришда ўзингга шерик тиламағил, токи ул ишда халал зоҳир бўлмағай ва ул ишда обрўлиғ

¹ Ҳасуд – ҳасадчи, кўролмовчи.

² Риёий – риёкор, иккиюзламачи.

³ Мустағний – риёкор, иккиюзламачи.

⁴ Мазраа, мазраъ – экинзор.

⁵ Барг – япроқ, бойлик.

⁶ Навосиз – мевасиз.

бўлғайсан. Аммо дўст ва душманинг ҳақида карим¹ бўлғил. Гуноҳи учун халқни қаттиқ тутмағил ва ботил учун халқнинг уқубатига кўнгул боғламағил. Карам ва лутф тарафин илгари тутғил, токи барча яхшига яхши кўринғайсан.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

АФВ ВА УҚУБАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нарса учун халқни уқубатга мустаҳиқ² билмағил. Агар бир киши гуноҳ қилиб, узр айтса, қабул қилғил, нединким ул одамдур ва гуноҳни барчадин бурун Одам қилибдур.

Қаҳр била уқубат қилмағил, токи бир бегуноҳни уқубатга сазовор қилмағайсан. Ҳар нарса учун кишига ғазаб қилмағил ва ғазаб вақтида қаҳрни ютмоқни одат қил. Бир гуноҳ учун сендин афв тиласалар афв қилмоқни ўзинга вожиб бил. Агар гуноҳқорнинг гуноҳин афв қилмай, унга уқубат қилсанг, сенинг ундин зиёдалиғинг қачон маълум бўлғай? Унинг гуноҳин афв қилғонингдин сўнг уни койимағил ва унинг гуноҳин асло ёдинга келтурмағил, йўқ эрса гуноҳин афв қилмамиш бўлғайсан. Аммо ўзинг узр сўрагулик даражада гуноҳ қилмағил ва агар қилсанг узр қўлмоқдин³ ор этмағил. Агар бир киши уқубатга лойиқ гуноҳ қилса, унинг гуноҳин ҳаддига қарағил ва гуноҳига лойиқ уқубат буюрғил. Инсоф аҳли дебдурларки, уқубатни гуноҳга лойиқ қилмоқ керақдур. Аммо мен айтурманки, бир киши гуноҳ қилиб, унга уқубат қилмоқ вожиб бўлғон

¹ Карим – карамли, олижаноб.

² Мустаҳиқ – муносиб ҳақли.

³ Қўлмоқ – сўрамоқ.

бўлса, сен унинг гуноҳига лойиқ уқубат қилмоқчи бўлсанг, раҳм, карам ва ҳалим тариқин қўлдин бермағил. Бу ҳолда шундоқ қилғилки, бир дирам гуноҳига ярим дирам уқубатни буюрғил, токи бу била ҳам сиёсат расмин бажо келтурмиш бўлғайсан ва ҳам мурувват ва карам шартин бажо келтурмиш бўлғайсан, ҳар каримлар хайлидин, ҳам сиёсат аҳлидин бўлғайсан, нединким раҳмлиқ одамлардин раҳмсиз кишиларнинг иши пайдо бўлмоғи номуносибдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Муовиянинг³⁹ замонида бир жамоа гуноҳ қилдиларки, уларга ўлим вожиб эрди. Муовия уларни ўз олдида ўлдурмакка буюрди. Уларнинг орасидин бир кишини ўлдурмак учун келтурдилар. Ул киши деди: «Эй амир, бизлар ўз гуноҳларимизга муқаррардурмиз. Ҳар уқубат қилсанг, бизларга сазовордур. Аммо Худо учун мендин икки калима сўз эшит ва жавобин берғил». Муовия деди: «Айтғил!» Ул гуноҳкор деди: «Барча оламда сенинг ҳалим-караминг, мурувватинг ҳақида сўз машҳур ва мунташирдур¹. Агар бизлар бу гуноҳни бирор-та бераҳм ва золим подшоҳнинг олдида қилсак, ул подшоҳ бизларнинг ҳақимизда на иш қилур эрди?» Муовия деди: «Мен сизларга на иш қилмоқ бўлғон бўлсам, ул ҳам ушбу ишни қилур эрди». Ул киши деди: «Сенинг шунча ҳалим, раҳим ва каримлигингдин бизларга на фойда бўлғайки, гарчи сен бераҳм ва бемурувват подшоҳнинг қилғон ишин қилғайсан!» Муовия деди: «Агар бу сўзни бурунғи ўлғон киши айтса эрди, барчасин озод қилур эрдим, энди қолғонларин афв қилдим».

Бас, эй фарзанд, агар гуноҳкор афв тиласа, қабул қилғил. Агар ҳар киши сенга ҳожатманд бўлса, бақадри ҳол уни маҳрум қўймағил ва у

¹ Мунташир – ёйилган, тарқалган.

ҳожатмандни ўз ҳақингда ёлғончи гумон айтмағил. Агар у сени яхши гумон этмаса эрди, сендин ҳожатин тиламас эрди. Ҳожатманд ҳожат тилар вақтда сенга асир бўлғусидур, асирларга эса раҳм қилмоқ керакдур, нединким асир бўлмоқ осон эрмасдур ва кўп мушкул ишдур. Бас, ушбу ишда тақсир кўргузмағил, то икки жаҳон некном¹лигин топғайсан.

Агар сенинг бир кишига ҳожатинг тушса, бурун кўргулки, ул киши каримму, ё лаиму². Агар карим бўлса, ҳожатингни тилағил, агар лаим бўлса тиламағил. Аммо каримдин ҳожат тиласанг ҳам кўп тиламағил, то қабул умиди кўпроқ бўлғай. Ҳожат тиламақда яхши андиша қилғил ва кўп талаттуф³ била ҳожатингни изҳор этғилки, ҳожат тиламоқдин талаттуф кўргузмақ ҳожатни биткармақда улуғ шафеъдур⁴. Нединким, агар ҳожат тиламақ қондасин билсанг ҳеч жойдин ҳожатингни битказмай қайтмассан. Ҳар кишигаки муҳтож бўлсанг, ўзингни унинг чокари, бандаси деб билғил...

Яна бурунги ҳожат қабулига шукр қилмоқ сўнги ҳожат қабулининг умидидур. Агар ҳар киши ҳожатингни раво қилмаса, ўз бахтингдин кўрғил ва ул одамдин ғила (гина) қилмағил. Сенинг ғила қилмоғингдин унинг парвоси йўқдур, чунки агар унинг парвоси бўлса эрди, ҳожатингни раво қилур эрди. Агар ҳожатинг тушғон киши лаим бўлса, ҳушёр вақтида ундин ҳеч нарса тиламағил, бул вақтда у ҳаргиз ҳеч нарса бермағусидур. Аммо мастлик ҳолида тилағил, бахиллар ва лаимлар мастлик вақтида сахий бўлулар, гарчи сўнг-

¹ Некном – яхши ном чиқарган.

² Лаим – хасис, нокас.

³ Талаттуф – меҳрибонлик.

⁴ Шафеъ – воситачи, ҳимоячи.

ги кун пушаймон бўлсалар ҳам мастлик чоғида карам қилурлар. Агар бир лаимга ишинг тушса, ўзингни раҳм жойида билғил, нединким уч кишининг ҳолига раҳм қилмоқ керакдур: бири соҳиби ақл одамки, ақлсиз одамнинг зердасти бўлғай; бири ожиз одамнинг бўйни қавий одамга ҳам бўлғай; яна бири, карим киши лаим одамга муҳтож бўлғай.

Эй фарзанд, агар бундин зиёдароқ илмни биладигон донишманд бўлсам эрди, сенга ўргатур эрдим ва оламдин кетар вақтимда беғам кетар эрдим. Аммо на қилайки, донишдин пиёдамен. Шундоқ бўлса ҳам мендин нимаики сўз эшитгон бўлсанг қабул қилғил. Аммо сен хоҳ қабул қилғил, хоҳ қабул қилмағил, мен ҳар бир илм, ҳунардин билғонимча бир неча сўз айтдим, сўзда бахиллик қилмадим.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

ИЛМ ТАЛАБИ ВА ҚОЗИГАРЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, аввал пешалардин сўз айтурман, пешадин мақсад дўкандорлик эрмасдур. Ҳар киши ҳар ишни қўлига олса, ул ишни яхши билсин ва уни кўп варзиш¹ қилсин, токи ул ишдин кўп наф кўрғай. Бироқ одам наф ва ҳунарни талаб қилур. Пеша бағоят кўпдур, ҳар бирин бошқа-бошқа шарҳ қилмоқ мумкин эрмасдур ва сўз узоғусидур. Илмнинг сифати уч важҳдандур: ё бир пеша била боғлангон илм; илм била боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли одат. Бирор пеша била боғлиқ ишлар табиблик,

¹ Варзиш – машқ, одат.

мунажжимлик, муҳандислик, массоҳлик¹, шоирлик ва буларга ўжаш ишлардур. Илмга таалуқи бор пешалар хунёгарлик², байторлик³, бинокорлик, коризкунлик ва булардин ташқари ишлар ҳам бордур. Буларнинг ҳар бирисида шундоқ қоида бордурки, агар сен унинг расмин ва тартибин билмасанг, ҳар қанча уста бўласанг ҳам ул бобда серрайғон кишидек бўлурсан, яъни таажжубланиб тургайсан.

Ақлга маълум бўлгон пешани шарҳ қилмоққа ҳожат йўқдур. Лекин мен билғонимча айтурман ва ҳар бирининг тартибин сенга баён қилурман. Булар икки ишдин ташқари эрмасдур: ё бир вақтда рўзғор ҳаводисидин шундай бир вақт келурки, замон ҳодисалари била ул пешага муҳтож бўлурсан. Муҳтож бўлгон вақтда ҳар қайси пешанинг асроридин хабардор бўлғонинг яхшидур. Агар пешага муҳтож бўлмасанг, ушбу улуғлиғингдин ўлтиурсан, лекин улуғларга барча илми билмак лозимдур...

Фасл. Шарият илмининг пешаси қозилик, муфтилик ва музаққирликдур... Барча пешаларнинг орасида илми толиб бўласанг, парҳезкор ва қониъ⁴ бўлғил. Илми дўст, бекорчи турмушни душман тутғил. Соҳиби тамкин ва сабук руҳ⁵ бўлғил, кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис⁶ бўлғил, ишдин малул⁷ бўлмағил, ҳифз ётғил, такрор қилғил, ҳақ⁸ шунос бўлғил, китоб,

¹ Массоҳ – ер ўлчовчи, танобчи.

² Хунёгарлик – мусиқа асбоблари устаси.

³ Байторлик – отларни даволовчи.

⁴ Қониъ – қаноатли.

⁵ Сабук руҳ – шод-хуррам, ҳаракатчан.

⁶ Ҳарис – бирор нарсага берилиш.

⁷ Малул – қайғули, ғамгин, хафа.

⁸ Ҳақ – тўғри, рост, адл, лаёқат.

қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдинга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса, тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлуур.

Фасл. Эй фарзанд, муфти бўлсанг, диёнатлиғ бўлғил. Ҳифзинг ва дарс ўқишинг кўп бўлсун, икки юзли бўлмағил, тан ва либосингни пок тутғил ва ҳозиржавоб бўлғил. Ҳеч масалага то андиша қилмагунча жавоб бермағил. Ўз тақлидинга қониъ бўлмағил ва кишининг тақлиди била ҳам иш қилмағил. Ўз раъйингни баланд билғил. Қандайдур икки изоҳга қаноат қилмағил, муътамад¹ одамларнинг хати бўлмагунча ҳеч сўзга эътимод этмағил. Ҳар китобни ва жузвни (дафтарни) муқаддас тутғил. Агар рост сўз эшитмак тиласанг, сўз ва ўйларга қарағил. Ҳар одамнинг ноаниқ сўзин эшитмағил.

Хабари мутавотир²га қарағил ва ундин қочмағил, жонкуярлик била сўзламағил. Агар мунозара қилмоқ тиласанг, хасм³га қарағил, агар унинг била тортишмоққа қувватинг бўлса ва сўз узайсун десанг, далиллар ва мисоллар била мунозара қилғил. Йўқ эрса сўзни муқуф⁴ қўйғил ва бир мисолга қаноат қилғил, бир исбот била тур, рад қилма, эҳтиёт бўлғилки, кейинги сўзинг аввалгисини тескари баён қилмасин, яъни бурунги сўзни кейинги сўз вайрон қилмасин. Агар фақиҳлар мунозара қилсалар, сўзни урф-одатдин бошлағил ва урф-одатни қиёс, мумкинот била айтғил.

¹ Муътамад – эътиқодли, ишончли.

² Мутавотир – оғиздан-оғизга кўчган хабар.

³ Хасм – душман, рақиб.

⁴ Муқуф – сўзни қисқартириш.

Мунозара усулида мужабот¹ ва номужабот, мумкинот ва номумкинот бўлса, айб эрмасдур. Охирги мақсадни аниқ маълум қилғил ва сўзни зийнат била деғил. Бағоят қисқа ва бағоят узун сўз айтмағил, бемаъни сўз демағил.

Фасл. Эй фарзанд, агар музаккир бўлсанг, ҳо- физ бўлғил ва кўп нарсани ёд қилғил. Ҳеч киши била жадал² ва мунозара қилмағил. Курсининг устида ўлтириб (минбарга чиқиб) кўнглинг тилағон ишни даъво қилмағил, фасих³ тил била деғил, ли- босингни пок тутғил. Мажлисда ўлтурғон муридла- ринг орасида таъсирли сўз айтғил, токи ҳар сўзин- гни эшитиб, улар наъра урсунлар ва мажлисингни қиздирғил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлағил.

Курсининг устида сушт ва совуқ сўзлик бўлиб ўлтурмағил, муридларинг ҳам сушт бўлулар. Ҳа- миша мутаҳаррик⁴ бўлғил. Сўз айтур вақтингда мажлис аҳлига қарағил, агар сўз эшитмоқ тила- салар сўз айтғил ва агар афсона эшитмоқ тила- салар афсона айтғил. Чунки авом сенга харидор бўлиб, барча сени қабул этгондин сўнг ҳеч нима- дин хавф этмағил. Ёмонроқ сўзни яхшироқ баҳо- га сотғил, нединким қабул вақтида ҳар нарсани сотсанг олурлар ва лекин қабул вақтида мудом кўрқинчда бўлғилки, музаккирларнинг хасми қабул вақтида пайдо бўлғусидур. Қабул топ- мағон жойда қарор тутмағил. Курсининг устида вақтингда ким сендин бир саволни сўрасалар, билгонингча жавоб берғил, билмагонингга: «кур- сининг устида бу масалага жавоб бермоқ муно- сиб эрмасдур ва уйга борғил, токи уйда бунга жавоб берурман», деғил. Агар кўп лажож била

¹ Мужабот – сабаб, баҳона.

² Жадал – тортишув, мунозара, жанжал.

³ Фасих – очиқ, равшан, равон.

⁴ Мутаҳаррик – ҳаракатланувчи, қимирлаб турувчи.

таъна қилсалар, вараққа ёзсалар, айтғилким: «Бу масала мулҳид¹ ва зиндиқлар² масаласидур ва буни сўрагон одам мулҳид ва зиндиқдур». ... Ҳар сўзни бир мажлисда айтсанг, уни ёдингда сақлағил, токи уни яна қайтариб айтмағил ва беобрў бўлмағил. Хушзабон бўлғил. Шаҳарларда кўп ўлтурмағилки, музаққирлар ва фолбинларнинг ризқи оёқ устида юрса кўп бўлур... Бозорда авомуннинг орасида кўп сўзламағил, то уларнинг кўзига азиз кўринғайсан ва ёмон ишдин парҳез қилғил. Курсинишинлик³ одобин сақлағил, такаббурликдин, ёлғон сўзлашдин ва ришва⁴дин йироқ бўлғил. Ва ўзинг қилдурғон ишни буюрғилки, халқ ҳам қилсин.

Олим беамал бўлмағай. Илмни яхши ўрганғил. Билғон илминини яхши иборалар била баён қилғил, то бемаъни даъвобила хижолатманд бўлмағайсан. Ваъз ва пандни хавф ва рижо била айтғил... Шундоқ сўзларни кўпроқ айтғилки, ўзинг унга қодир бўлсанг ва сенга ул сўз яхши маълум бўлғон бўлса, токи бемаъни даъво била шарманда бўлмағайсан.

Фасл. Эй фарзанд, агар донишмандликда баланд даражага етиб, қози бўлсанг, оҳиста ва тамкин бўлғил ва тез фаҳм, соҳиби тадбир, пешбин⁵, мардумшунос⁶ ва соҳиби сиёсат бўлғил, ҳар гуруҳнинг урф-одатидин, йўл-йўриғидин хабардор, ҳар қавмнинг мазҳабидин огоҳ бўлғил. Керакдурким, қозилик ҳийлалари сенга маълум бўлғай. Агар бир вақт бир мазлум олдинга келса, унинг гуноҳи бўлмаса ва зулм етиб, унинг ҳаққи

¹ Мулҳид – дин аҳкомини бузғувчи, даҳри дин.

² Зиндиқлар – худосизлар.

³ Курсинишинлик – минбарда туриш.

⁴ Ришва – пора.

⁵ Пешбин – олдиндан кўрувчи.

⁶ Мардумшунос – одамларни текшира олувчи.

бекор кетар бўлса, ул мазлумнинг фарёдига етгил ва тадбир юзидин ул мустаҳиққа ҳаққин еткурғил.

Ҳикоят. Табаристонда бир қуззот шахс бор эрди. Бу шахсни Абу-л-Аббос Руёйи қозилол қуззот деб атар эрдилар. Бу одам ниҳоятда олим, мастур, пешбин ва соҳиби тадбир эрди. Бир кун бир киши унинг олдига: «Мендин юз тилло олди» деб бошқа бир кишининг устидин даъво қилиб келди. Қози унинг рақибидин сўради, у инкор қилди. Қози ул инкор этгон одамдин: «Онт ичармусан?» – деб сўради. У киши: «Ичаман», – деб жавоб берди. Қози даъво этгон кишидин: «Гувоҳинг борму?» – деб сўради. У одам «Йўқ», – деб жавоб берди. Қози: «Гувоҳинг бўлмаса, унга онт берурман!» – деди. Ул чоғда муддаий¹ зор-зор йиглаб деди: «Эй қози, унга онт бермағил, ул ёлғон онт ичмоқдин асло қўрқмағусидур ва онт ичарға бағоят далирдур».

Қози деди:

– Мен шариятдин чиқа олмағумдур. Ё сен гувоҳ топғил, ё у онт ичсин.

Муддаий қозининг олдида ўзин тупроққа ташлаб, зор-зор йиглаб деди:

– Эй қози, менинг гувоҳим йўқдур. У, албатта, онт ичар ва мен мазлум бўлиб қолурман. Зинҳор бир тадбир қилғил, йўқ эрса мени мазлум ва мағмум² қилурсан.

Қози унинг зорлангонин кўриб билдиким, унинг сўзи ростдур. Унга деди: «Эй хўжа, на важҳ била у кишига юз тилло қарз бермиш эрдинг?»

Мазлум деди: «Бу киши неча йилдин бери мен била дўст эрди. Иттифоқо бир канизакка ошиқ бўлди. Канизакнинг баҳоси юз элик тилло эрди ва бу кишининг элик тиллодин зиёда

¹ Муддаий – даъвогар.

² Мағмум – ғамли, ғамгин.

нақдга қудрати етмас эрди. Ҳеч илож топмай, оқшом-кундуз девоналардек ҳар тарафга юрар, йиғлар, фарёд чекар эрди.

Бир кун икковимиз томоша учун саҳро сайрига чикдик ва икковимиз танҳо бир дашт ичинда ҳар тарафга югурдик. Бир замон икковимиз бир жойда ўлтурдик. У киши менга канизак ҳақида айтиб, зор-зор йиғлаб деди: «Мен сенга йигирма йилдан бери дўст эрдим. Энди менинг ҳолимга тараҳҳум кўргизғил». Ноилож унинг ҳолига кўнглаум куйиб дедим: «Эй дўст, сенда канизакнинг баҳосига етуклик ақчанг йўқдур. Бу ишда фарёдинга етиб, мадад бергудек ҳеч бир кишинг борму?»

У киши деди: «Йўқ, агар менинг фарёдимга сен етмасанг, ҳолим мушкулдур!» Мен дедим: «Бори менинг юз тиллом бордурким, уни неча йиадин бери кўп меҳнатлар била жамъ этдим. Ушбу юз тиллони сенга берурман. Сен буни ўзингнинг эллик тиллонгнинг устига қўшиб, ул канизакни олғил ва бир ой муддат унинг била турғил, бир ойдин сўнг сотиб менинг заримни берғил». Бу киши мендин бу сўзни тинглагандин сўнг ўзин тупроққа ташлаб онт ичдики: «Бир ойдин зиёда сақламасман. Бир ойдин сўнг хоҳ зиён бўлсин, хоҳ суд бўлсин, сотиб сенинг тиллонгни берурман». Шундин сўнг мен ҳам ул юз тиллони белимдин ечиб олиб, унга бердим. Ул жойда мен ва унинг ўзидан бошқа киши йўқ эрди. Мана, тўрт ой бўлибдур, канизакни ҳам сотмайдур, менинг тилломни ҳам бермайдур». Қози деди: «Сен тиллони унга берғон вақтда қайси ерда ўлтурмиш эрдинг?» Ул деди: «Фалон дарахтнинг остида ўлтуриб эрдук». Қози деди: «Унда нечун гувоҳим йўқ дерсан?» Ул хасмга деди: «Сен бу ерда ўлтурғил!» ва муддаийга деди: «Сен тезроқ дарахтнинг остига бориб, ... дарахтга айтғилки: «Қози сени,

менинг олдимга келиб гувоҳлик берсун, – дер». Хасм бу сўзни эшитиб пинҳоний табассум қилди. Муддаий деди: «Эй қози, дарахт менинг сўзим била келмаса на иш қилай?» Қози деди: «Менинг муҳримни олиб борғил ва дарахтга айтғилки, бу қозининг муҳридур, қози сени айтиб юборди, борар эмушсан ва бу бобда кўрғон ишингга гувоҳлик берар эмушсан деғил».

Муддаий қозининг муҳрин олиб дарахт томонга равона бўлди ва хасм қозининг қошида ўлтурди. Қози бошқа ҳукмга машғул бўлди ва хасмга асло қарамади. Кўп вақтдин сўнг ўзга ҳукмларнинг орасида бир мартаба хасмга қараб деди: «Фалон муддаий дарахтнинг ёнига етишғонмукан?» Ул деди: «Йўқ!» Қози яна ўзга ишларга машғул бўлди. Муддаий дарахтнинг остига бориб, муҳрини кўргузуб: «Эй дарахт, сени қози чақирадур», – деди. Бир қанча замон ўлтуриб турди. Аммо дарахтдин ҳеч жавоб эшитмади ва ғамгин бўлиб қайтди. Қозининг олдиға келиб деди: «Эй қози, дарахтга муҳрини кўргуздим, лекин келмади». Қози деди: «Сен билмадинг, дарахт келиб гувоҳлик берди». Ундин сўнг қози хасмга қараб деди: «Агар заринг бор бўлса, бу кишининг ҳақин бер, йўқ эрса канизакни сотиб берғил». Ул киши деди: «Эй қози, мен бу ерда ўлтурурман, ҳеч дарахт келиб гувоҳлик бермади-ку!» Қози деди: «Агар сен бу одамдин зарни олмағон бўлсанг, нима учун «муддаий ул дарахтнинг остига етдимү эркан, ё йўқ», – дея сендин сўрағонимда, сен «йўқ» дединг ва ул вақтда нечун: «Қайси дарахтдур ва ул муддаий қайси ерга кетибдур, мен уни ҳаргиз билмасман», – демадинг». Қози хасмни мулзам қилиб, ундин тиллоларни муддаийга олиб берди.

Эй фарзанд, билғилки, барча ҳукмни китоб бўйича қилмаслар, ўз фикрлари била ҳам ҳукм

қилурлар ва бундоқ тадбирлар била ҳам ишни билиб олулар.

Уйингда мутавозеъ¹ бўл. Ҳукм мажлисида ҳай-батлиғ ўлтурғил. Лекин турушрўй бўлмағил, савлатлиғ бўлғил ва ҳар турли сўзни эшитмоқда ва ҳукм қилмоқда малул бўлмағил ва сабр қилғил. Муфтиларга машварат қил. Ҳар вақт очиқ фикр била сўзлағил. Ҳеч вақтда мазҳаблар, масалалар дарсидин холи бўлмағил, тажриба ва тадбирни ҳам қўлдин бермағилки, булар қози ва қонунлар раъйига баробардур ва кўп ҳукмни шарият раъйидин қилиш қийин бўлур, қози эрса уни осон ҳал қилур. Қози мужтаҳид² доно ва порсо бўлмоғи лозим. Аммо у маълум вақтларда ҳукм қилмағай: очликда, ташналикда, ҳаммомдан чиқиб турғон пайтида, дилтанг бўлғонида.

Маълумки, қозининг иши ҳукм қилмоқдур, аммо имтиҳон қилмоқ эрмасдур. Сўзни қисқа қилиш зарур. Тезроқ гувоҳга, ё онтга ўтсин. (Қози) даъвода мол кўплигини билса, қила олғунча тафтиш қилсун, шунда у хатога йўл қўймағай. (Қози) ўз ҳузурига одил котиблар қўйсин. У ҳаргиз ўз илки била қарз ҳужжатлари ясамасин ва ёрлиқ ёзмасин, ўзининг сўзин ва хатин қадрласин, азиз тутсин. Қозига яхши ҳунар – илм ва мулойимликдир...

Эй фарзанд, бу ҳунарни билғонингдин сўнг тижорат³ йўлин ҳам олдингга олғил, токи ундин улуг наф топғайсан.

¹ Мутавозеъ – адабли, тавозели.

² Мужтаҳид – тиришқоқ.

³ Тижорат – савдо-сотик.

ТИЖОРАТ ВА БОЗОРГОНЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур, чунки ҳақиқатда унга назар қилсанг, унинг расм-русуми худди пешаварлар¹нинг расм-русумига ўхшашдур. Улуғлар дебдурларки, бозоргонлик ақлсизлик асосига, фойда топмоқ тартиби ақд асосига қурилмиш, бу агар жоҳиллар бўлмаса эрди, жаҳон вайрон бўлур эди, деган гапдур. Бу сўздин мақсуд улдурки, ҳар киши молини зиёда қилмоқ тамаъсида бўлса, бир танга учун мағрибдин машриққа борур, ўзин тоққа, дарёга урур, жонин, танин ва молин мухотарага² солур, йўлнинг ноимнаитидин³, ҳайвонотдин (дарранда, ҳайвондин) кўрқмас, шунинг учун мағрибдин машриққа, машриқдин мағрибга бориб халққа неъмат келтирур. Ложарам⁴ жаҳоннинг ободлиги унинг била вожиб бўлур, бу иш бозоргондин бошқа халқдин зоҳир бўлмас. Бундоқ хавотирлиқ ишни ақлнинг кўзи кўр бўлгон киши ихтиёр қилур.

Бозоргонлик икки нав бўлур ва иккови ҳам хатарлидур: бири муомала ва бири мусофирликдур. Муомала муқимларга⁵ хосдурким, касод молларни фойда тамаъ била сотиб олурлар. Бундай мол хатарлидур ва бу ишда далир⁶, пеш⁷ бин⁸ киши

¹ Пешаварлар – ҳунармандлар.

² Мухотара – қўрқинчли, хатарли.

³ Ноимн – хавфли.

⁴ Ложарам – чорасиз, ноилож.

⁵ Муқим – доимий турувчи.

⁶ Далир – шижоатли.

⁷ Пеш – илгари, олдин.

⁸ Бин – кўрувчи.

керакдурким, касод матони суд умиди била олғай. Демак, ҳар тариқа йўл била бозоргон ўзининг моли ва танига далир бўлмоғи, бебок¹ бўлмаслиги, ўзининг нафи учун ўзгаларнинг зиёнин тиламаслиги керакдур. Зердаст² бўлгон киши била муомала қилғай, ўзидан улуғроқ одам билан муомала қилиши мумкинки, ул диёнатли ва мурувватли бўлғай, фирибгар кишидин қочғай. Матонинг яхши, ёмонин билмағон одам била муомала қилмағай ва моли оз одам била ҳам муомала қилмағай. Агар муомала қилса, фойдадин тамаъ қилмағай, токим икковининг орасидаги дўстлик вайрон бўлмағай.

Фойдадин умид этса, нася била муомала қилмағайким, оз суд кўп зиён келтирур.

Ушоқ (майда) нарсаларга назар солмағилки, паст назарлик улуғларга зарар еткарур. Бозоргонлик зарарининг асли – беҳуда харж қилмоқдур. Агар молдин суд қилсанг, суддин қил, то суд қилмағунча сармоядин олмағил, нединким бозоргонликнинг катта зиёни сармоядин емакдур. Матонинг яхшиси улдурким, ботмон тош била олиниб, мисқол била сотилса. Аммо суд умиди била ғалла олмоқдин парҳез қилғил, нединким ғаллафуруш ҳамиша бадном ва бадният бўлур.

Диёнат камоли савдода ёлғон сўз айтмакдур, нединким кофир ва мусулмоннинг орасида савдода ёлғон сўз айтмоқ кўп ёмон феълдур. Сотмағунча ҳеч молни қўлдин бермағил. Муомалада шарм қилмағилки, улуғлар дебдурлар, шармдин кўп умид ва орзулар ҳосил бўлмағусидур ва лекин кўп бемурувватлик ва бедидёнатлик ҳам бўлма, бу фойда бермас. Дебдурларки, бозоргонлик-

¹ Бебок – тортинмас, ҳаёсиз, бепарво.

² Зердаст – бировнинг қўли остидаги шахс.

нинг асли тасарруф ва мурувватдур, нединким булар молни омон сақламоққа сабаб бўлур.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир бозоргон бўёқчининг дўконида юз тиллога мато савдо қилди ва савдодин сўнг унинг била бўёқчининг орасида ҳисоб қилурда бир танганинг устуда хилоф воқеъ бўлди. Бўёқчи мухташам киши эрди, деди: «Эй тожир¹, сен бир танганинг устида эрта тонгдин пешингача низо қилурсан, ўзга тожирлар бундоқ қилмас эрдилар».

Алқисса (тожир) кўп сўзлаб, қичқириб бўёқчининг бошин оғритди ва бўёқчи бирор тариқа йўл била бу ғавгодин қутулмоқ бўлди. Охири бўёқчи танг бўлиб, унга бир танга берди ва тожир тангани олиб кетди. Бир киши бу ҳолни кўрди ва тожирни кўп музаммат қилди.

Бўёқчининг шогирди тожирнинг изидан бориб, унга деди: «Эй тожир, менинг шогирдона ва ширинкомамни берғил». Тожир ҳалиги тангани унга берди ва ул тангани олиб қайтиб келди. Бўёқчи шогирдига деди: «Эй ҳаромзода, ул тожир эртандин то пешингача бир танга учун урушиб, халқдин ҳеч шарм қилмади, на тамаъ била унинг изидин бординг? Шогирд тангани устодига кўргузди. Бўёқчи ҳайрон бўлуб ўзига дедики: «Субҳоналлоҳ, бу шогирд хушрўй эрмасдур ва бағоят ёшдур, бошқа бир ҳеч гумон ҳам йўқдур. Ул тожир бунча бахилик била нечук бундоқ саховат қилди?» Бу сўздин сўнг тожирнинг изидин бориб деди: «Эй хўжа, мен бугун сендин кўп таажжуб иш кўрдим. Бир танга учун бутун жамоанинг орасида мунозара қилиб, менинг бошимни оғритиб, ул тангани олдинг. Ундин сўнг ул тангани шогирдимга ширинкома учун бердинг. Менинг бошимни оғритмоғинг на-

¹ Тожир – савдогар.

дин эрди?» Тожир деди: «Бу ишга таажжуб кўргузмағил. Мен бир бозоргон кишидурман. Бозоргонликнинг шарти шундоқдурки, савдо вақтида агар киши бир дирам зиён қилса, гўё умрининг ярми кетгондек бўлғусидур. Мурувват вақтида агар кишидин бемурувватлик зоҳир бўлса, ўз аслининг нопоклиғига далилдур. Демак, мен умримни кам қилғудек зиён этмадим ва аслимнинг поклиғига гувоҳлик ҳам бердим».

Бозоргоннинг сармойси оз бўлса, ўзгаларга баҳс қилиб улуғ ишларга аралашмасун. Ўз ҳолига лойиқ мато олсун ва унинг била ўз бахтин имтиҳон қилсун.

Бундай пайтда агар зиён қилса ҳам сармойдин ортиқ зиён бўлмағусидур.

Агар бир киши фалон жойга еткурғил деб, нома топширса, бурун номани ўқиб кўрсин, ундин сўнг олиб кетсин, нединким чирмаб топширилгон номада кўп балолар бўлғусидур ва нечук ҳол бўларин билиб бўлмағусидур. Ҳар бир одам нома топширса, бурун очиб ўқимоқ керакдир. Чунки бозиргон ҳар шаҳарғаким борса, ёмон хабар тарқатмасун, ҳатто таъзият, мотамли хабарни ҳам еткурмасун, шодлик хабарин айтурда нуқсон қилмасун. Йўлдошсиз ҳеч йўлга қадам урмасун ва тажрибақор ҳамроҳ талаб қилсун ва молларни кўп одамнинг ўртасига қўйсун. Агар пиёда бўлса, отлиқлар била ҳамроҳ бўлиб юрмасун, бегона кишидин йўл сўрамасун. Агар яхши одам эканин билса, сўрсун, нединким кўп нопок одамлар бўлурки, йўлни нотўғри кўрсатурлар. Ҳар кишиким йўлда йўлиқса, очиқ юзлик била салом берсун, ўзини мустар, ғамнок қилиб кўргузмасун. Озуқсиз йўлга кирмасун ва ёзда қиш либосин олмай юрмасун.

Гарчи йўл бехатар бўлса ҳам бадрақа¹ ва раҳдор²ни хушнуд қилсун. Бориб бир жойга тушғонда амин (тўғри кўнгил) ва диёнатли одамнинг уйига тушсун. Уч тоифа била суҳбат тутсун: бири жувонмарди иёр киши била; бири мурувватлик одам била; бири йўл билатурғон ва ўзгаларнинг ҳақин ҳимоя қилатурғон киши била. Молни осойиш ва фароғат вақтида исроф қилмасун, токи бир вақт келиб зарур бўлса ранж чекмасун. ҳар ишни қила олса, ўзи қилсун ва бошқа кишига буюрмасунки, фирибгар кишилар кўп бўлур. Аммо ростлик ва диёнатликни бозоргонликка сармоя деб билсун. Олмоқ ва сотмоқда чаққон бўлсун, кўп олиб, кўп сотсун. Қила олса, кишига насия қилмасун. Ҳар кимга насия мато бермасун. Агар насия қилса, бир неча одамлар била қилмасун: андоқким, матоси оз одам била, янги бой бўлғон одам била, саййид била, ёш бола била, қозининг вакиллари, шаҳарнинг муфтилари ва ходимлари била. Ҳар одам бу тоифалар била насия муомала қилса, ҳаргиз пушаймонликдин ва дардисарликдин қутулмоғусидур. Имтиҳон қилмағон одамдин бехатар бўлмасун, имтиҳон қилғон одамни ҳали имтиҳон қилинмағон одамдин илгари тутмасун, нединким умрида бир имтиҳон қилинмағон одамнинг қўлига тушғусидур. Масалда бордурки, имтиҳон қилинғон дев, имтиҳон қилинғон бўри имтиҳон этилмағон одамдин яхшидур.

Кишини киши орқали имтиҳон қил, ундин сўнг ўзинг имтиҳон қилиб кўр, нединким бир одам бировга мувофиқ бўлмаса, бошқа бировга мувофиқ бўлиши мумкин. Аммо ҳар кишини текшириб кўриб, ишда имтиҳон қилғил, тўғридан-тўғри

¹ Бадрақа – йўл бошловчи, карвон бошлиғи.

² Раҳдор – йўл соқчиси.

имтиҳонга ўтмағил ва сўзига ишониб қўймағил. Нақд чумчуқни насиё товусдин афзал бил.

Сафар қилсанг, дарё йўлининг ўн беш тилло фойдасидин қуруқлик йўлининг ўн тилло фойдасини илгари тутғил, нединким дарё йўлининг суди тезлашар ва зиёни бошдин ўтар. Оз фойда учун барча сармояни барбод бермағил. Қуруқ йўлда агар хатар етса молга етади, аммо жон қолади. Молнинг иложи бўлур, дарёда эса ҳам молга, ҳам жонга зиён ва зарар етур. Дунёнинг ишнни подшоҳнинг ишига ўхшатибдурлар: оз-оздин келур ва бирдин кетур, лекин таажжибот осорин¹ кўрмоқ учун бир мартаба кемага минсанг раводур. Баҳо қўймасдин олмоқ ва сотмоқ қилмағил.

Савдо жадалида ишни ўзгаларнинг қўлига бермағил. Ўзингнинг суд ва зиёнларингни ҳаммиша ўзинг ҳисоб қилғил, нединким ҳисоб қилмоқ ва на чоғлик суд ва зиён бўлғонин биамоқ бозоргон учун кўп фойдали ишдур. Ҳамма вақт оз ва кўп фойдани, оз ва кўп зиёнини фикр эт ва мутолаа қил, токи суд ва зиёнингдин ғофил қолмағайсан. Кишига хиёнат қилмоқдин қочғилки, ҳар ким бирор кишига хиёнат қилса, ўзига хиёнат қилғонидур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир кишининг қўйлари бағоят кўп эрди. Унинг бир порсо ва диёнатли чўпони бор эрди. У ҳар куни қўйларни соғиб, ҳар на ҳосил бўлғон сутни қўй эгасининг олдига келтирур эрди. Қўй эгаси ул сутга ярим ҳисса сув қўшиб, чўпонга сотғил деб берур эрди. Чўпон унга бундоқ насиҳат берур эрди: «Эй хўжа, мусулмонларга хиёнат қилмағилки, узингга зарар еткарурсан». Ул киши чўпоннинг насиҳатини эшитмасдан ул ишни қилур эрди.

¹ Таажжибот осорин – ажойиботларни.

Бир кеча баҳор вақтида чўпон қўйларни осойиши учун бир сел оқадигон паст жойга қўймиш ва ўзи баланд жойга чиқиб уйқуга кетмиш эрди. Иттифоқо кўп ёмғир ёғиб, сел оқиб келиб қўйларни оқизиб кетди ва барча қўйлар ҳалок бўлди. Сўнгра чўпон шаҳарга келди. Қўй эгаси унга деди: «Бутун нима учун сут келтурмадинг?» Чўпон деди: «Эй хўжа, мен сенга неча бор сутга сув қўшмағил, охирини ўйлағил, дедим. Лекин менинг сўзимни ҳаргиз эшитмадинг. Охири сутга қўшгон сувларинг ҳаммаси йиғилиб, ўтган кеча бир сел бўлиб шундай оқдики, ҳамма қўйларни оқизиб кетди».

Бас, эй фарзанд, хиёнатдин қочғилки, ҳар киши бир мартаба хиёнат қилса, унга ҳеч одам асло эътимод қилмас. Ростликни пеша қилки, норостаик улуғ қароқчиликдур. Олмоқ ва сотмоқда мулоийим бўлғил ва кишига ваъда қилмағил, агар ваъда қилсанг хилоф этмағил. Олувчи одамга ёлгон сўз демағил ва агар сўз десанг, рост сўзни айтғил. Муомалада олмоқ ва бермоқ ҳужжатига огоҳ бўлғил, ҳужжат бермоқ тиласанг, токи аввал ҳақни қўлга олмагунча ҳужжатни қўлдин бермағил.

Ҳар жойга борсанг, ошно талаб қил. Билмагон киши, жоҳил ва нопоклар била сафар қилмағилки, дебдурлар: аввал рафиқ, кейин йўл.

Ҳар на олмоқ тиласанг, кўрмай, кўргузмай олмағил. Ҳарна сотмоқ тиласанг, бутунги нархидин огоҳ бўлғил ҳамда шарт ва паймон била сотғилки, охирида дардисарликдин қутулгайсан. Хукмронлик йўлини илгари тутғилки, улуғларга улуғроқ иш уй асбобин тузатмоқ ва керак нарсаларни олмоқдур. Аммо бирор нарса олмоқ тиласанг қутлуғ (яхши) вақтда олғил. Ҳар турли керак нарсалардин бир йилга етадигон қилиб икки ҳисса олғил.

Ундин сўнг нархдин хабардор бўлғил. Нарх оғир бўлғон чоғда ул олғон нарсангнинг ярмини сотғил, токи бир йилга етадигон озуқинг муфт¹ бўлғай. Бу ишдин ҳеч гуноҳ, бадномлик бўлмагусидур ва ҳеч одам бу бобда сени бахил одам деб ўйламас, нединким бу иш кадхудолик зарурати жумласидандур ва бахилликдин эрмасдур, бу ишда ҳеч айб йўқдур. Кадхудоликка зарар етмасин десанг, шундай тадбир қилғилки, дахлинг харжингдин зиёда бўлсин, токи кадхудолигингга халал етмасин. Агар дахлингни зиёда қилмоқ тариқин билмасанг, дахлингдин зиёда харж этмакни тарк этғил.

Агар бозоргонлик пешаси сенга насиб бўлмаса, шарофатлиғ илм ўрганмоқ ва ундин шуҳрат қозонмоқ тиласанг, тиб илмидин судмандроқ² илм йўқдур...

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

ТИБ ИЛМИ РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар табиб бўлсанг, тиб илмининг усулини яхши билғил, нединким бу илм яхши илмдур ва ул фойдали илмлар жумласидандур. Билғил, одамларнинг танасида нимаики бўлса, ё табиатга тегишли бўлади ёки табиатдин ташқари бўлади. Табиатга дахлиғи уч хил бўлади: биринчи хили таннинг барқарорлигини ва мустаҳкамлиғини сақлайди, иккинчи эргашувчи (тавобет)дурки, танни бу ҳолдин бошқа бир ҳолга айлантиради, учинчи хили эса, табиатдин ташқари бўлиб, бевосита ёки билвосита танага зарар етказади.

¹ Муфт – текин.

² Судмандроқ – фойдалироқ.

Инсоннинг танасин ушлаб турғувчи нарсалар ё моддий ёки сурати ҳиссий бўлур. Моддадин узоқ бўлгон унсур тўрттадур: ўт, сув, тупроқ ва ҳаводур. Ёки мижоз – ул унсурга яқин бўлур. Уларнинг миқдори тўққизта бўлур: бири муътадил, саккизтаси номуътадилдурки, уларнинг тўрттаси содда, тўрттаси мураккабдур. Ана шуларнинг барчаси мижозга яқиндур. Бундин ахлот миқдори тўрттадур: қон, сафро, балғам, авдо (сарикъяшил суюқлик). Ахлотнинг яқинлари ана шулар. Масалан, аъзонинг таркибий бир таълимотига қарағонда иккитадур. Бу баён қилгонларнинг маъноси шундайки, аъзонинг таркиби ахлотдандур, ахлотнинг таркиби эрса мижоздандур. Мижознинг таркиби унсурдандур. Унсур одам танасидин узоқроқ моддадур, ахлот яқин моддадур.

Сурати ҳиссий уч турда бўлғусидур: қавий¹, ал-афъол² ва арвоҳ³. Қавий ҳам уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Нафсоний олти қисмдур: кўрмоқ, маза қилмоқ, эшитмоқ, ҳидламоқ, қувват, ҳаракат. Бу қисмлар аъзонинг сони била баробардур. Қувват-ҳаракат уч бўлимдин иборатдур. Булар: хаёл қилмоқ, фикрламоқ ва хотира. Ҳайвоний қавий икки хилдур: фаол, нофаол. Табиий қавий уч хилдур: ишлаб чиқарувчи, ташкил этувчи, сингдирувчи.

Ҳаракат-қувватнинг миқдори ҳам нафсоний, ҳайвоний ва табиий бўлғусидур. Нединким, ал-афъол қавий биринчидур ва ҳаракат-қувватнинг таъсиридур. Шундай бўлғоч, ал-афъол қавий миқдори била мос келғусидур.

Арвоҳ уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Шул боисдин ҳам арвоҳ қувватнинг хо-

¹ Қавий – қувват.

² Ал-афъол – ҳаракат.

³ Арвоҳ – руҳ.

димидур. Шу сабабдин ал-афъол миқдори қавий миқдори била мос келгай. Таннинг мустаҳкамлиги ва барқарорлиги бирон бир нарсага боғлиқдур. Масалан, семизлик мижоз совуқлигининг оқибатидур, қизиллик қоннинг, сариқлик сафронинг оқибатидур, қон томирининг ҳаракати ҳайвоний кучнинг оқибатидур ёки газаб ҳайвоний кучнинг, нофаол ҳаракатнинг оқибатидур, иф-фат мўътадил даражадаги шаҳват қувватининг оқибатидур, донишмандлик сўзловчи руҳий вазминлигининг оқибатидур.

Таннинг бир ҳолдин иккинчи ҳолга айланиши зарурий сабаб деб аталади. Бу олти хилдин иборат: биринчи – ҳаво; иккинчи – таом; учинчи – ҳаракат; тўртинчи – уйқу ва бедорлик; бешинчи – киши табиатининг хушнудлиги ва маъюслиги; олтинчи – тандаги ўзгаришлар, масалан, ғам, ғазаб, хавф ва шунга ўхшаш руҳий ҳолат. Буларни шунинг учун зарурий дерларки, одам булардан холи бўла олмайди, булардан ҳар бири инсон танасида ҳаракатга эга бўладилар. Агар инсон шуларнинг биридин нотўғри фойдаланса, касаллик ва иллат пайдо бўлғусидур. Табиатдин ташқари уч тур бордур; ўзаро ўхшаш аъзоларнинг касаллик сабаблари, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллик сабаблари ва боғланиш бўлмасликнинг сабаблари.

Аъзолар ўзаро ўхшаш касалликларининг сабаби ёки иситма касали беш хил бўлади: беморликка сабаб бўлувчи – яра (бу ҳам беш қисмдур), беморликка сабаб бўлувчи намгарчилик ёки қурғоқчилик. Бунинг ҳам бири тўрт қисмдур. Ўзаро бир-бирига ўхшамагон аъзолар касаллигининг сабаблари ёки нохушликнинг сабаблари, яратилишда тушгон беморликнинг сабаби,

миқдори ёки ададда тушгон беморликнинг сабаби бўлур. Яратилишдаги беморликнинг сабаби ё шакл беморлигининг сабаби бўлади, ё қўрқув касаллигининг сабаби бўлур ва бу етти қисмдур, бунга сержаҳлик сабаб бўлур. Бу икки қисмдур. Миқдор беморлигининг сабаби уч хилдур; адад беморликларининг сабаби икки хилдур, аъзоларнинг бўгин-бўгин бўлиб ириши тўрт хил бўлур. Касалик уч қисмдур: ўхшаш аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллиги. Аъзоларнинг бўгин-бўгин бўлиб иришини муштарак касалик дейилади. Бундай касалик ўхшаш аъзоларга ва ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга тушади.

Ўхшаш аъзоларнинг касалликлари саккиз қисмдур: тўрттаси муфрад¹, тўрттаси мураккабдур. Тўртта муфради шулардин иборат: иссиқ, совуқ, нам, қуруқ; тўртта мураккаби шулардин иборат: иссиғу нам, иссиғу қуруқ, совуғу нам, совуғу қуруқ.

Ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касалликлари тўрт хилдур: ташқи кўринишнинг касаллиги, миқдор касаллиги, аҳвол касаллиги, адад касаллиги. Ташқи кўринишнинг касаллиги тўрт хилдур: бу касалик шаклга, айрим аъзоларнинг нуқсонига, асабиятга, юмшатишга келиб тушади. Миқдор беморликлари икки хилдур: бир нарсани торттириш йўли била касалик туғилади, бир нарсага зарар келтириш била касалик туғилади. Аъзолар аҳволининг касалланиши ҳам икки хил бўлади: ё бир аъзо ўз жойидин йўқолади, ё бошқа аъзолар била фасодга мойил бўлади. Адад беморликлари ҳам икки хил бўлади: ё

¹ Муфрад – содда.

кўпайиш йўли била касаллик пайдо бўлади, ё камайиш йўли била касаллик туғилади.

Бўгин-бўгин ириш эса ё ўхшаш аъзоларга ёки ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга ёхуд ҳар икковига тушадур.

Ирз¹ уч қисмдур, ҳаракатга тааллуқли бўлгон ирз; касалнинг ташқи аломати ёки қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз ёхуд отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз. Алаъфолга тааллуқли бўлгон ирз уч хилдур; қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз уч қисмдур; отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз ҳам уч қисмдур.

Билиш керакки, тиб илми икки қисмдур: назарий ва амалий. Амалий қисмини баён қилдим. Энди буларнинг назарий қисмини қандай қидириб топиш кераклигини баён қиламан, токи ҳар бирининг изоҳини ва маҳсудини билгайсан, ўзинг китобдин излагайсан.

Юқорида сўзлағонларимни Жолинус^{40*} ҳаким «Ўн олти» («Ситта ашар»⁴¹) номли китобида изоҳлайдур ва мукамал баён қиладур, юқоридағиларнинг баъзиларини эса «Ўн олти»дан ташқарида изоҳлайдур. Аммо истиқсот илми қанча бўлмасин, табибга керакдур, (бу илмни) «Ўн олти» мажмуасига киргон «Истиқсот» китобидин излағил. Мижоз илмини эрса, «Ўн олти» мажмуасига киргон «Мижоз» китобидин излағил. Ахлот илмини «Ўн олти»га киргон «Қуввати табиа» китобидағи иккинчи мақоладин излағил. Табиатнинг қуввати ҳақидағи илмни «Қуввати табиа» китобидин излағил, бу китоб ҳам «Ўн олти»га киргон. Ҳайвонларнинг қувватлари ҳақидағи илмни «Ўн олти»га киргон «Аннабз» китобидин излағил. Нафсоният қуввати ҳақидағи илмни «Буқрот ва Афлотун қарашлари» китобидин из-

¹ Ирз – ташқи белги.

лағил. Бу китобни ҳам Жолинус тасниф қилгон, «Ўн олти» китобига кирмагон. Агар шу илм юзасидин кучли олим бўлишни истасанг ва ҳамма вақт изланишни давом эттирсанг, истиқсот ва миждоз илмини «Ал қави ва-л-фаод» ва «Ас-Самоъ ва-л-олам» китобларидин излағил. Қувват ва ҳаракат илмини тиласанг, «Ан-Нафис», «Ал-Ҳисс ва-л-махсус» китобларидин излағил. Аъзолар илмини «ал-Илаал ва-л-амроа ал-мараз» китобининг биринчи мақоласи «Ал-Ҳайвон ва ақсому-ал ал-мараз» китобидин излағил. Бу китоб ҳам «Ўн олти» китобига кирадур.

Фасл. Ундин сўнг беморни шиша ичига бавла қилдириб кўрғил, бавла қилгонда сийдикнинг рангига қарағил, агар сийдик оқ бўлса ва тиниқ бўлмаса, у киши бир ғамдин касалдур. Агар оқ ва тиниқ бўлса, бир кароҳатдин касалдур.

Агар сийдик гуруч ранг бўлса, унда майда-майда нарсалар бўлса, ошқозон бузилиш касалидур. Агар сийдик ёғдек кўринса, шишанинг тубида бир чизик кўринса, бу ўлим яқинлиғи аломатидур. Агар заъфарон ранг бўлса, унинг касали иситма ва сафродур, қон сафро била ҳам қўшилгон бўладур. Агар сийдикнинг усти сариқ, тағи қора бўлса, ҳужайралар йиринглашидур, буни дори қилмағил. Агар сийдикнинг усти қора, шишанинг ости сариқликка, кўк рангга мойил бўлса, бемор тузалади. Агар бемор алаҳласа ва сийдиги қизилга мойил қора бўлса ёки қон аралашгон бўлса, ундин эҳтиёт бўлғил. Агар сийдиги қора бўлиб, устида қон бўлса, бундай беморнинг яқинига бормағил, агар сийдиги қора бўлиб, унда кепакдек нарса пайдо бўлгон бўлса ёки устида қон тургон бўлса, ул касалдин умид узғил. Агар сийдиги сариқ бўлса унда офтобдек бир нарса ярқираб кўринса ёки қизилга мойил сариқ бўлса, касали қондандур, бу бемор-

дан қон олсанг тезроқ тузаладур. Агар сийдиги сариқ бўлиб, унда оқ чизиқлар кўринса, касаллик тузалиб кетадур. Агар сийдиги кўк рангга мойил сариқ бўлса, қора жигарнинг касаллигидур. Агар сийдиги кўк рангга мойил бўлса, унда майда қурт-дек нарсалар кўринса бавосил касалидур.

Сийдикни кўриб бўлғонингдин кейин касалликнинг турларини қидирғилки, касалликнинг турлари кўпдир ва ҳаммаси бир хил бўлмайдур.

Фасд. Энди гарчи сўз узоқ бўлса ҳам бу илмнинг илмий томонин баён этгумдур, чунки илм ва амал вобасталикда бир-бирига жисм ва руҳ-декдур. Жисм руҳсиз, руҳ жисмсиз бўлмағусидур. Агар муолажа қилмоқ истасанг шуни билғилки, беморнинг муолажаси икки хил бўлур. Шунинг учун табиб токи беморнинг қувватидин, мижознинг ҳолидин, иллатнинг сабабидин, беморнинг ёшидин, сўзидин ва табиатидин олоқ бўлмағунча ҳеч қачон муолажага қўл узатмаслиги лозим.

Беморликнинг аломатлари турлича бўлуб, улар қуйидагичадур. Агар беморни кўрғон вақтингда уни уйқуда ётғондек хаёл этсанг ва сўз айтғонда жавоб берса, аммо сени танимаса, кўзин ярим очиб яна юммаса, бу ёмон аломатдур. Агар ҳушсиз бўлса, қўлин силтаб тортиб урса ва ётғон жойида изтироб ва фиғон қилса ёмон аломатдур. Яна агар ҳушсиз бўлса ва ҳар вақт қичқирса, бармоқларини тишлаб тишига қисса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор кўзининг оқи аввалгисига нисбатан кўпроқ оқариб кетса ва қароси бурунғидан зиёда қаро бўлса, тилини оғзининг атрофида айлантирса, қаттиқ-қаттиқ нафас олса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор ҳамиша қайт қилса, ранги қизил, сариқ, қаро, умуман, ҳар турли рангга айланса, бу ҳам ёмон аломатдур.

Бу айтилгон аломатлар қайси беморда зоҳир бўлса, унга муолажа қилмағил, чунки фойдаси йўқдур. Қайси беморда бу аломатларни кўрма-санг, унинг тузалишига умид боғлағил.

Фасл. Шундин сўнг беморнинг томирига қўл урғил. Агар томири қаттиқ урса, билғилки, қон ғолибдур. Агар қўлининг кичик бармоғининг остидаги томири қаттиқ урмаса, яъни суст, мулоийм урса, балғам ғолибдур. Агар қўлдаги катта бармоқнинг томири муҳолиф урса ҳам унинг майли қайси тарафга кўпроқ бўлса, ўша тарафга ҳукм қилғил.

Буни билғонингдин кейин касаллик овқат била кифояланса, дори ва малҳам била тузаладигон бўлса, маъжусун ишлатмағил ва дори беришга журъат қилмағил. Бемор тинчлик ва оромдин тузалса, қайт қилдиришга ортиқча ҳаракат қилмағил, агар иш ҳаддин ўтса, дори қилишга ва тинчлантиришга машғул бўлғил. Касални асло кўрқитмағил, касаллик ўтиб кетмасдин илгари даволағил. Қорин бандаси ва беқаноат беморга қаттиқ парҳез буюрмағилки, у қабул қилмайдур. Сен унинг еган таомини йўқ қилишга ҳаракат қил.

Тиббиётнинг энг яхши нарсаси дорини ва касални билишдур. Бу илм ҳақида кўп гапирдимки, баъзи кишилар узоқ сўзлашни яхши кўрурлар.

Бундин сўнг фойдали илм – илми нужумдурки, уни ўрганишга ҳаракат қил ва бу илм кўп фойдалидур.

**НУЖУМ (ЮЛДУЗЛАР) ВА ҲАНДАСА
(ГЕОМЕТРИЯ) ИЛМИ ЗИКРИДА**

Эй фарзанд, агар мунажжим¹ бўлмоқ истасанг, ҳаракат қилиб риёзиёт² илми устида кўпроқ машаққат чекгил, чунки илми аҳком³ яхши илмдур, уни батамом билиб бўлмайду ва уни тўғри билғон, хато қилмағон одам йўқдур. Аммо, ҳар ҳолда, аҳком илмининг самараси бордур. Ҳаракат қил, токи унинг усулини яхши билғил, нужумларнинг тақвим⁴ муқаддимасини тўғри тузғил. Нужумларнинг толеини дуруст билғил. Агар нужум толеини яхши билсанг, башоратнинг асли ҳам тўғри келғусидур, тахминий толега эътимод қилмағил.

Намудорот⁵ ҳисоби тўғри чиққондин сўнг нужумлар ҳолатидин чиққон ҳукминг ҳам тўғри бўлғусидур.

Масалан, толе (юлдузнинг) чиқиши ва толе даражасидин, ой ва оининг бурж⁶ларидин ва нужумларинин ойга қандай қилиб яқинлашувидин хабардор бўлғил. Яна шундай нужумлар ҳам борки, уларнинг чақнаб туришидин огоҳ бўлғил. Булар шундай нужумларки, улар худди оқ наргис гулига ўхшайдур ва худди наргис янглиғ бўйсунғондек кўринурлар. Улар юксак мартаба бахт-саодат нишонлари била тўлғон – буларнинг

¹ Мунажжим – юлдузшунос, астроном.

² Риёзиёт – математика.

³ Аҳком – ҳукмлар, қонунлар, фалсафа.

⁴ Тақвим – сайёраларнинг ҳол ва ҳаракатларини кўрсатувчи йиллик жадвал.

⁵ Намудорот – гороскоп – ўрта аср мунажжимларининг юлдуз қарайдиган асбоблари.

⁶ Бурж – қадимги астрономияда Қуёшнинг йиллик доирасидаги ўн икки нуқта.

ҳаммаси офтоб била намоён бўлур. Буларнинг ҳеч биридин гофил бўлмағил.

Сен башорат қилишга оид жадвални тузғон вақтингда нужумларнинг ҳолатини, шунингдек, намудоротни, ой ва унинг чамбар йўлини, хўжанга тегишли бўлғон ой чамбарининг белгисини, чамбар белгиси ва нужумлар ҳаракатини, қачонгача бу белгиларнинг ҳар бир чамбарда мавжуд бўлишини ва қай хилда бўлишини, хўжанинг хонадонида муҳтожликни ва бу муҳтожликдин қутулишни кўрсатувчи ой ва нужумларнинг силжишини, уларнинг намудорот даражалари устидин баланд кўтарилишини, ҳаракатсиз нужумларга ҳаракатли нужумларнинг яқинлашувини ёки даража ва ҳаракат бўйича юлдузларнинг тутилишини, даражанинг зарарли таъсирини, чақнаб турувчи даражани, яъни қуёш даражаларининг кўтарилиши, пасайишини билмасдин туриб жадвал тузмағил, яширин сирларни очмағил, буларнинг ҳеч бирини унутмағил.

Ўн икки белги ва даражалар, учбурчаклар, чегара шакал, баландлик ғуруб¹, ғамхона, шодлик, офат, авж ва энг паст (қуйи) кабиларни билғонингдин кейин бахт ва толедин хабар берувчи хилма-хил нужумларга, булутсиз осмонга қарағил, ой ва нужумларнинг ҳолига назар ташлағил, масалан, бахтли ва бахтсиз, эзгулик ва ёмонлик, интилиш, яқинлашиш ва тармоқланиш нурдин узоқлашиш, яқинлашишдин узоқлашиш, яқинлашув ва итариб ташлаш, нур бериш, фикр бериш, кун бериш, табиий хоссани бериш, келишувнинг бузилиши қаршилик, яратиш, қўшилиш, уларни зиёда қилиш сайёра ҳаракатининг беш тури каби буларнинг ҳамма-

¹ Ғуруб – куннинг ботиши.

сидин огоҳ бўлгондин сўнг ҳукмлар тўғрисида сўзлағил, шунда сенинг ҳукминг тўғри бўлғай. Бу жадвалнинг ҳукми эътимодли устодлар томонидин шундай меҳнат била юзага келмишки, булар ёзув била машҳур бўлмиш эдилар. Унинг ўртасига қарагонлар кенг жойнинг йиғиндисини кўргонлар. Сен унинг тартибини яхшилаб ўйлаб кўргил, яъни бир хато рўй бермасун. Шунча эҳтиёт қилгонингдин кейин ҳам ҳар қандай ҳукм этсам, шундай бўлади, деб эътимол қилмағил ва сўзга ишонмағил.

Яширин фикрларни сўрасалар, айтилиши мумкин бўлгон ҳамма масалани айтаверма, шунда ҳукмингнинг кўпи тўғри чиқиши керак.

Туғилишга келгонда, мен буни ўз устозимдин эшитгонманки, ҳақиқатда одамнинг туғилиши анодин туғилгон вақти бўлмайди. Эрнинг уруғи анонинг бачадонига тушади ва бачадон қабул қилади. Буни аслий туғилиш дейлади, яхшилиқ ва ёмонлик у била борланур. Бола анонинг бачадонидин тушгон соатидан кўринишига буюк таҳвили кубаро¹ дерлар, таҳвилнинг йилдин-йилга ўтишини ўрта таҳвил дерлар... Эркак уруғида нимаики кўринса анонинг қорнига ҳам ўша ўтади...

Буюк таҳвили кубародаги тулуъни² ўтгон устодларнинг йўли бўйича баён қилғил, шундин кейин қандай ҳукм қилсанг, юқорида айтгонимдек қил. Агар вақт масаласини сўрасалар, аввал вақт намудоротиға ва унинг соҳибига қарағил, ундин кейин ойға ва оининг буржига, унинг соҳибига ҳамда ойға яқинлашиб борадигон нужумга, ойға тескари бўлгон нужумга қарағил,

¹ Таҳвили кубаро – энг улуг нарсанинг бир ҳолдан бошқа бир ҳолга кўчиши, ўзгариши.

² Тулуъ – кўриниш, қуёш ёки ой.

буни ё тулуъда ёки тиккада топурсан Агар тиккада бир нужумдин кўпроқ нужум кўрсанг, ким устун турғонлиғин, кимнинг баландлиғин ўшал нужумга қараб гапирғил, шунда сен тўғри гапирғон бўлғайсан.

Фасл. Мен аҳқом шартларидан бир қанча сўзни баён қилдим. Энди, агар, эй фарзанд, мухандис ва танобчи бўлсанг, ҳисобни яхши билғил. Зинҳор бир соатни ҳам ҳисобни такрорлашдин холи ўтказмағил, чунки ҳисоб шиддатли илмдур. Агар ҳар вақт ер ўлчасанг, бурчакларни аниқла, қовурғалари хилма-хил бўлғон шаклларни хор қилмағил, «буни ўлчаيمان, бошқаларни тахмин била биламан» демағил, чунки ўлчағон вақтда кўп фарқлар вужудга келади. Бурчакларни яхши билишга ҳаракат қилғил, чунки менинг устодим ҳамма вақт менга: «Эй фалони, ҳисоблашда бурчаклардин ғофил бўлмасликка ҳаракат қил, чунки қавссимон бурчаклари бўлғон кўпёқли шаклларни, ўтмас бурчакларни ўлчашда катта фарқ қилиб қолади», – дер эрди.

Агар бир шакл сенга қийин бўлиб кўринса ва маълум бўлмаса, унинг ўлчовини тахмин била қилмағил. (Бундай шаклнинг) ҳаммасини мусалас ёки мураббаъга бўлғил, чунки ҳар бир шаклни шундай қилса бўлади, шундин кейин ҳар бирини дуруст ўлчасанг, ҳисоб тўғри чиқади. Бу бобда айтмоқчи бўладигон сўзим кўпдур, аммо зарурларини айтдим.

ШОИРЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсун, ғомиз¹ ва мушкул сўздин парҳез қилғил ва ўзинг билиб, ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмағил, нединким шеър айтғон киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қофияга қаноат қилмағил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмағил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, мунг бўлса ва шаклда алъал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур. Шоирларнинг расми одатига кўра уларнинг санъатларидин гофил бўлмағил, чунончи, шоирларнинг зарур усуллари шулардин иборат: музавваж (бирлаштирувчи)², мужонис (ўхшаш), мушокил (шаклдош), мукаррар (такрор), мусаммат, муставий (тенг), мушобех (ўхшаш), музмар (яширин), мулавван (бўялган), мувассал (уланган) муқаттаъ (кесик), мустазод (қарама-қарши), мустаор (кўчма маъноли), муздаваж (бирлашиш), мувозана (баробарлик), музмин (эскирган, ҳаракатдан қолган), мусажжаъ (қофиядош), мувашшаҳ (зийнатланган, безалган), мавсул (қўшилган), мухаллаъ, мустаҳиёт (бўртмоқ), мустаҳил (мумкин эмас), зуқофиятайн (қўш қофияли), ражази мақлуб (ҳарбий мазмундаги шеърларни тантанавор ўқиш), мақлуб (тескари), мутобик (уйғун), муташобих (ўхшатиш), мураддаф (радибли) ва буларга ўхшашлар.

¹ Ғомиз – тушунилмайдиган ва ноаниқ.

² Қавс ичидаги таржималар нашрга тайёрлашда киритилди (ред).

Аммо сўзингнинг баланд¹ бўлишини истасанг ўт, олов² сўзларни ишлаатмағил, лекин бошқача қилиб, яъни мумкин қадар сўзни истиорот шаклида ишлаатғил ва кишилар тушуниши мумкин бўлгон тил била баён қилғил. Мадҳда истиоротни ишлаатғил, агар ғазал ёзмоқ бўлсанг, осон, ва равон ва латиф сўзлар била ёзғил ва машҳур қофиялар била музайян қилғил, совуқ ва ғариб вазнлар, қофияларни қўлламағил, ошиқона, латиф сўзларни илкингдин бермағил ва яхши масалаларни ҳам унутмағил. Шундай ёзсанг, токи хос ва авом³га хуш кўриниб, шеъринг машҳур бўлғай.

Оғир вазн ва аруз била айтмағил, нединким аруз ва оғир вазн совуқ (табиатли), латиф лафз ҳамда зариф маънидин ожиз бўлгон одамларга яхшидур. Агар бирон киши аруз вазнига талабгор бўлса, бу вазнда шеър ёзишинг мумкин. Аммо яхши шеърни шоирлик, алқоб⁴ ва нақд илми била ўрганғил. Токи агар шоирларнинг орасида мунозара бўлса, ё сенинг била бир киши фикрини очикдин-очик сўзласа ёки сени синаб кўрса, ожиз бўлмағайсан. Арузнинг доираларини ва уларнинг номларини, доираларда пайдо бўладигон баҳрларнинг отларини билғил.

Ҳар сўзники шеърда айтмоқ бўлсанг, мадҳия, ғазал, ҳажв ёки марсия ёзмоқ бўлсанг, сўзни батамом ва мукамал ишлат, ҳаргиз сўзни нотамом айтмағил. Насрда айтилгон сўзни назмда айтмағил, нединким насрий сўз раият манзила-сидандур, назм эса подшоҳ мартабасидандур. Агар бирор нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшоҳга ҳам лойиқ эрмасдур.

¹ Баланд – таъсирчан.

² Ўт, олов – киноя, истехзоли.

³ Авом – умум, оддий кишилар.

⁴ Алқоб – лақаблар, номлар.

Ғазални гўзал ва равон айтғил, мадҳ айтишда қавий дил ва баланд ҳиммат бўлғил. Ҳар одамга лойиқ сўзни ва ҳар кишининг қадрига мувофиқ шеърни билиб ёзғил. Ҳар одамда диловарлик¹ бўлмаса, уни шижоят ва баҳодирлик била тавсиф этмағил ва агар ҳар одамки белига ҳаргиз пичоқ осмағон бўлса, унга шамшир била шерни ўлдиурсан, найза била Бесутун тоғин гардун²-дин ошиурсан, ўқни мўр³ кўзидин ўтқарурсан демағил. Ҳар одамки эшакка минмағон бўлса, унга сен Дулдулни, Буроқ⁴ни ва Рахш⁵ни яхши сурарсан демағил ва ҳар кишига муносиб сўзни айтғил. Аммо шоирга мамдуҳ⁶нинг табиатидин огоҳ бўлмоқ ва унга қандай сўз ҳуш келишин билмоқ вожибдур. Унинг хоҳишига лойиқ мадҳ қилғил. Шундин сўнг унинг инъомидин қанча миқдор дилхоҳинг бўлса, шунча кўз тутғил ва ҳимматингни паст тутмағил, ҳар қиссада ўзингни банда ва ходим деб кўп айтмағил, агар мадҳ қилғон кишинг шул сўзга лойиқ бўлса, айтғил. Ҳажв қилмоқни одат қилмағилки, ёмон бўлур. Гарчи шеърда муболаға ва дуруғни яхши дерлар, лекин ундай бўлса ҳам дуруғни ҳаддан оширмағил, дўстларнинг, муҳташамларнинг баланд мартабали эканини айтмоқни вожиб билғил. Аммо ғазал ва марсияни бир тариқда, ҳажв ва мадҳни бир услубда ёзмағил. Ҳар вақт бир кишини мадҳ ва ситойиш⁷ қилсанг, мадҳнинг зидди ҳажв бўлур. Ғазал ва марсияда ҳам шундоқдир.

¹ Диловарлик – қаҳрамонлик.

² Гардун – фалак, осмон.

³ Мўр – чумол.

⁴ Буроқ – диний ривоятларга кўра Муҳаммад пайғамбар «Меърож» кечаси кўкка миниб чиққан учар от.

⁵ Рахш – жуда югурик от.

⁶ Мамдуҳ – мақталаётган киши.

⁷ Ситойиш – мақташ.

Ҳар на ёзмоқ бўлсанг, ўз таъбинг била ёзғил ва ўзгаларнинг сўзини такрор қилмағил. Агар шундоқ қилмасанг, ундан кейин табиатинг очилмағай, шеър майдони сен учун кенг бўлмағай ва шеър ёзишда аввалги аҳволингда қолурсан.

Таъбинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлғонингдин сўнг агар бир ердин бирон гаройиб маънили сўз эшитсанг ва ул сўз сенга хуш келса, уни олиб бошқа бир ерда истемол этмак тиласанг (ул сўзни истемол қилдим деб) мукобара¹ қилмағил, яъни баланд парвоз гапни истемол этмағил... Агар одамларнинг сўзи ўзини мадҳ қилиш билан боғланса, сен уларнинг мақташлариға қарши ул сўзни ҳажвда келтирғил. Агар у ғазалда бўлса, сен марсияда келтирғил, токи киши бу сўзларнинг қайси ердин олинғонин билмай қолсин.

Агар мақтаниш, мамдуҳ талаб бўлсанг ва бозор ишин қилсанг, мудбиррўй² ва палид жома³ бўлмағил. Ҳамиша тоза рўй⁴ ва хандон бўлғил. Нодир ҳикоятларни ва кулгили сўзларни эсда сақлағил, чунки мамдуҳнинг олдида шоирнинг бундин бошқа чораси йўқдир.

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

ҲОФИЗ ВА СОЗАНДАЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар ҳофиз бўлсанг, хушфеъа, қувноқ бўл, ҳамиша пок, мутайяб⁵ ва хуш забон бўлғил ва ўз ишингга машғул бўлғил, ярамас хулқ, қўпол башара бўлмағил. Ҳамма вақт оғир йўл⁶лар-

¹ Мукобара – кибрланиш.

² Мудбиррўй – толесиз.

³ Палид жома – ифлос, кир кийим.

⁴ Тоза рўй – очиқ чехрали.

⁵ Мутайяб – хушрўй.

⁶ Йўл – мақом, оҳанг.

ни чертмағил, чунки барча машқ ва оҳангни бир хилда чертиш шарт эрмасдур, нединким одамларнинг барчаси бир хилда бўлгон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни халқ мухталиф¹ дурлар. Шул важди бу фаннинг устодлари санъатга шундоғ тартиб бермишларки, аввал подшоҳлар мажлиси учун хисравона дostonлар тузмишлар, ундин сўнг вазнсиз бир оғир йўл тузмишларки, уни икки суруд² била айтса бўлур ва унга оғир йўл деб от қўймишлар. Бу йўл қариларнинг ва хирадмандларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, халқнинг барчаси қарилар ва хирадмандлар эрмасдурлар. Шундин кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундин кейин енгилроқ вазнлик шеърлар учун енгил йўллар тузиб, уларга хафиф³ деб от қўйдилар, оғир йўлдан сўнг бу хафиф йўлни чертдилар. Мутриблар⁴ қарилар ҳам, йигитлар ҳам ундан баҳраманд бўлсинлар, дедилар. Ундин кейин ёш ўғлонлар ва латиф⁵ таъб одамларнинг баъзилари бебахра қолдилар. Мазкур қавм учун тарона айтмоқни пайдо қилдилар, токи мазкур қавм ҳам баҳра ва роҳат топғайлар, чунки барча вазнларнинг орасида таронадин латифроқ вазн йўқдур. Демак, буларнинг барчасини бирдек қилиб чертмағил ва бир хилда куйламағил, менинг баён қилгонимдек чертиб айтғил. Бас, барча улус сенинг созингдин, овозингдин баҳраманд бўлсин.

Бир мажлисда ўлтурсанг, мажлис аҳлига қарағил, агар эшитгувчи қизил юзлик ва мош-би-

¹ Мухталиф – ҳар хил.

² Суруд – ашула, қўшиқ.

³ Хафиф – вазни енгил.

⁴ Мутриб – созанда.

⁵ Латиф – юмшоқ, мулойим, гўзал.

ринг¹ соқоллик бўлса, пайвас² зер³ тор била чертғил: агар сариқ юзлик бўлса, бўш тор била чертғил; агар қора юзлик, наҳиф⁴ ва савдойи бўлса, кўпроқ уч тор била чертғил, агар оқ, семиз ва мартуб⁵ бўлса, кўпроқ бам⁶ била чертғил, нединким бу рудни⁷ одамнинг тўрт таъби учун муҳайё қилмишлар. Бу айтғонларимда мутриблик, яъни шеър айтмоқ шарти ва расми йўқдур. Ҳофизлик қилсанг, шеър ёзмоқни ҳам билсанг, ўз шеърингни айтмоққа ҳарис⁸ бўлмағил, нединким, сенинг шеъринг ўзингга ҳуш келса ҳам бошқага ҳуш келмаслиги мумкин, чунки ҳофизлар халқ шеърининг ровийси⁴² дур, ўз шеърининг ровийси эмас.

Агар сени бир мажлисга олиб борсалар, унда икки киши нард ўйнаб ўтирғон бўлса, гарчи сен нардбоз бўлсанг ҳам ҳофизликни тарк этиб, уларнинг таълим ва томошасига машғул бўлма, чунки сени ҳофизлик учун келтирмишлар, нардбозлик учун келтирғон эмаслар.

Ҳар сурудни ўргонсанг, вазндин гофил бўлмағил, вазнсиз тарона айтмағил ва газал ёзмағил. Куйлар вақтингда сурудинг бошқа жойдин, созинг бошқа жойдин бўлмасин. Агар бир кишига ошиқ бўлсанг, бутун кунни бошидин охиригача ўзингга ҳуш келғон газални айтмоқ била ўткармағил, (бундай газал) ўзингга ҳуш келса ҳам ўзгаларга ҳуш келмағусидур. Ҳар сурудни бошқа бир маънида айтғил.

¹ Мош-биринч – могуруч.

² Пайвас – туташ, доимий, узлуксиз.

³ Зер – мусиқийда энг ингичка ва нозик овоз.

⁴ Наҳиф – озгин.

⁵ Мартуб – рутубатли, ҳўл, нам.

⁶ Бам – мусиқадаги баланд тон.

⁷ Руд – мусиқа курали.

⁸ Ҳарис – берилиб кетмоқ, ҳирс қўймоқ.

Шеър ва ғазални кўп ёд билғил ва ҳар турли шеър ёзишни ўзинга лозим билғил. Ҳар вақтнинг ўзига муносиб ғазалларни ўқиғил: баҳорда жазонга муносиб, жазонда баҳорга муносиб, қишда ёзга муносиб ва ёзда қишга муносиб ғазалларни ўқимағил.

Агар назирсиз¹ устод бўлсанг ҳам мажлис ичидаги ҳариф²ларга қарағил, агар муסיқийдан завқ олғувчи қарилар ва хос одамлар бўлса, мутриблик қил, яхши йўлларни ва наволарни чертғил. Қарилик ва дунёнинг мазаммати³дин кўпроқ суруд айтғил. Агар мажлис аҳли ёш йигитлар бўлса, енгил йўлларни кўпроқ чертғил ва осон суруд айтғил. Агар мажлис аҳли сипоҳий ва баҳодирлар бўлса, уруш қилмоққа, қаҳрамонликка ва иёрлик қилмоққа оид махсус шеърларни ўқиғил. Бундай вақтда улғу йўллардин – ироқ, наво, фарёд ва буларга ўхшашларни чертаман деб мажлисни совутмағил. Яна диққат қилиб қарағилки, мазкур базмда ҳар киши қайси йўлни яхши кўради, шу кишига коса етгон чоқда уни айтғил. Ундай вақтда ул одамлардин бирор нарса умид қилсанг, шуни топасан, нединким ҳофизлик яхши ҳунардирки, эшитгон одамларнинг кўнглини олурсан.

Ҳар мажлисдаки бўлсанг, бодани ва набизни оз ичғил, чунки сен танга олишинг лозим. Тангадин эса қанча берсалар, рози бўлғил. Ҳаргиз умматларга⁴ истиза⁵ қилмағил ва ишрат аҳли маст бўлгон пайтда сен ўз дўстларинг била сўзлашмакка машғул бўлғил, нединким танга бу ишдин ҳосил бўлур.

¹ Назирсиз – беназир, мисласиз.

² Ҳариф – улфат.

³ Мазаммат – ёмонлик, кўрлик.

⁴ Уммат – бир тилда сўзлашувчи инсонлар.

⁵ Истиза – жанжал, кураш.

Ҳофиз бўлсанг арбада¹ қилғувчи бўлмағил, токи арбада сабабидин ҳофизлик тангаси қўлингдин кетмасин ва бошинг ёрилиб, тўнинг йиртилиб, танбуринг синиб уйингга қайтиб бормағил, нединким ҳофизлар мастларнинг муздур² бўлурлар. Арбада ва густоҳлик³ қилгон муздурга музд бермаслар.

Агар мажлисда бир одам сени мақтаса, таъриф қилса, сен унга меҳрибонлик кўрғазғил ва у қайси сурудни хоҳласа шуни айтғил, токи ўзгалар ҳам сени таъриф қилсунлар, маст бўлгонларидин сўнг ул таърифга лойиқ танга берсунлар. Агар мастлар бир йўла суруд айт десалар, уни айтмоқ сенга малол келмасин, ҳар на буюрсалар, шуни чертғил ва шуни айтғил, нединким мутрибларнинг улуғ хунари мастларнинг ишига сабр қилмоқдур. Агар сабр қилмасалар, муздурлик инъомидин маҳрум бўлурлар. Яна дебдурларки, ҳофиз кўр, кар ва соқов бўлмоғи керакдир.

Агар ҳофиз бир мажлисга борса, унда кўрғон ва эшитгон нарсаларни ўзга жойга бориб айтмасун. Бундай мутриб ҳамиша азиз ва аржуманд бўлур.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

ПОДШОҲГА ХИЗМАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматига ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга фарра⁴ бўлмағилким, унинг яқинлигидин узоқлиғини яхши кўрғил. Аммо ҳар турли хизматдин қочмағил, не-

¹ Арбада – тўполон, қий-чув.

² Муздур – ёлланиб ишловчи, мардикор.

³ Густоҳ – андишасиз, тортинмайдиган.

⁴ Фарра – мағрурланиш.

динким подшоҳга яқин бўлишнинг охири узоқликдур. Агар подшоҳ сени ҳар қанча имн¹ қилса, сен ундин ноимнроқ бўлғил ва ўз ҳаддингдин асло ошмағил, нединким сенинг семирмоғинг унинг қурби² била ва ўлиминг ҳам унинг тиғи била бўлғусидур. Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам ўз ҳаддингни билмакдин гофил бўлмағил. Подшоҳнинг муродидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у била мунозара қилмағил, нединким ҳар одам подшоҳ била мунозара қилса, ажалидин бурунроқ ўлғусидур. Ўткир тиғнинг дамига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқликдур.

Подшоҳга яхшилик қилмоқнинг йўлини тузғил, токи ул ҳам сенга яхшилик қилғай. Агар подшоҳга ёмонликни ўргатсанг, у ёмонликни олдин ўзингга қилур.

Ҳикоят. Дебдурларки, амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомоннинг^{43*} Ганжада подшоҳлик қилгон замонида Дайлабий халқининг улуғларидин бир муҳташам одам унинг муқараби³ ва мушовари⁴ эрди. Ул ҳамиша подшоҳга ёмонлик ўргатур эрди. Мамлакатнинг муҳташам⁵ одамларидин ҳар ким бир гуноҳ қилса, уни банд қилиб, зиндонга солур эрди. Подшоҳга дер эрдиким: «Озод одамга озор бермағил ва озор бергондин сўнг уни ўлдирғил». Мана шул дайлабийликнинг машварати⁶ била кўп одам подшоҳнинг қўлида ҳалок бўлди.

Иттифоқо, бир кун шу дайлабийлик кенгашдор бир гуноҳ иш қилди. Подшоҳ буюрди, уни банд этиб, зиндонга солдилар. Дайлабийлик

¹ Имн – омон, хавфсиз.

² Қурб – яқинлик.

³ Муқараб – яқин дўст.

⁴ Мушовари – кенгашиш.

⁵ Муҳташам – ҳашаматли.

⁶ Машварат – кенгаш.

подшоҳнинг олдига киши юбориб дедиким: «Мен минг тилло берурман, мени подшоҳ ўлдирмасун». Подшоҳ деди: «Мен сенинг ўзингдин ўрганмиш эрдим, сен ўзинг озодга озор бермағил ва агар озор берсанг ўлдирғил, деб ўргатар эрдинг». Дайлабийлик ёмонлик ўргатмоқнинг шумлиғидин ўз жонидин айрилади.

Эй фарзанд, барча орзуларнинг охирини нуқсон билғил, давлатга гарра бўлмағил. Подшоҳнинг хизматида ҳурматли бўлғил, нединким неъмат ҳашаматидин сўнг зиёдароқ бўлу, подшоҳ хизматининг иззати тавонгарликдин зиёдадур. Агар подшоҳнинг амалида ҳар қанча семирсанг ҳам ўзингни ориқ кўргизғил, токи имн бўлғайсан. Кўрғилки ориқ қўй ўлимдин имн бўлу.

Дирам учун подшоҳнинг хизматин тарк этмағил, нединким дирам гулдек хушранг, хушбўй, машҳур ва азиздур ва лекин умри гулнинг умридек бебақодир ва яроқсиздур. Подшоҳнинг хизматида ҳар қанча дирамни кўп жам этсанг, унинг бақоси йўқдур. Подшоҳнинг хизмати дирам судининг сармоясидур. Бас, суд тилаб сармояни қўлдин бермағил, нединким сармоя ўз жойида турса, ҳамиша суд умиди бордур. Аммо сармоя қўлдин кетса, суд умиди йўқолур.

Ҳар одам дирамни ўзидин азизроқ тутса, азизликдин хорлиқларга тушгусидур. Азиз одамнинг мол жамига рағбат этғони ўзин ҳалок қилғонидур.

Молни ўлчов ва андаза била жам этғил ва ўзга халққа ҳам ундин насиб берғил, токи халойиқнинг тили сенинг мазамматинг била боғлиқ бўлғай. Подшоҳнинг хизматида улуғ мартаба топғондин сўнг ҳаргиз подшоҳга хиёнат қилмағил. Агар хиёнат қилсанг ул мартабадин тушғонингдур ва хорлик домига етишғонингдур, нединким подшоҳ бир ки-

чик кишини улуғ қилса ва у бунинг эвазига хиёнат кўргузса, бу иш ул кишининг иззат ва улуғлиқдин маҳрум бўлмоғига сабабчидур, нединким агар у кишига меҳнат ва хорлик етишмаса эрди, ўз валењмати баробаринда яхшилик қилгон кишига ёмонлик қилмас эрди.

Ҳикоят. Амир Фазлун Биссувор бир кун ўзининг ҳожиби Абу Асирни Бурдаъ вилоятига сипоҳсоларликка юбормоқчи бўлди. Абу Асир ҳожиб деди: «То қиш фасли бўлмағунча бормасман, нединким Бурдаънинг обу ҳавоси ниҳоятда ёмондур». Унга амир Фазлун деди: «Бундоқ эътиқод яхши эрмас, нединким ҳеч киши ҳаргиз беажал ўлмағусидур». Ҳожиб деди: «Айтғонинг дурустдур, лекин то кишининг ажали етмаса Бурдаъга бормағусидур».

Эй фарзанд, дўст ва душман ишидин гофил бўлмағилки, сенинг нафинг дўстга ва зараринг душманга етсин. Улуғликка муносиблик улдурки, дўстга яхшилик, душманга ёмонлик била жазо еткурғайсан.

Давлатга, неъматга молик бўлғонингдин сўнг халойиққа наф еткурғил, саховатни халқдин дариф қилмағил. Давлати камолга етгон одамнинг хизматига бормағил, чунки камолга етиш – заллатга яқиндур.

Қаригон давлатманднинг атрофига яқин бормағил, чунки қарининг умри узоқ бўлса ҳам халойиқ уни йигитларга қарағонда ўлимга яқинроқ тутарлар. Агар подшоҳнинг хизматида ҳамиша барқарор бўлмоқ тиласанг, Расул алайҳиссаломнинг катта амакиси ҳазрати Аббос ўз ўғли Абдуллоҳга айтғондек бўлғил. Ул ўз ўғлига деди: «Эй фарзанд, билғилким, бу киши, яъни Умар сенга эътимод қилди ва барча халқдин илғари тутди. Энди, агар (сенга) душман голиб бўлмасин де-

санг, беш хислатни маҳкам тутғил, шунда сен ҳамиша имн бўлғайсан. Биринчиси шуки, ҳаргиз ёлғон сўзламағил, иккинчиси, подшоҳ олдида ҳеч кишининг айбин айтмағил, учинчиси, подшоҳга ҳеч важҳ била хиёнат қилмағил, тўртинчиси, подшоҳнинг фармонига хилоф иш қилмағил, бешинчиси, подшоҳнинг сири, ҳасрати, кучсизлигини ҳеч бир одамга айтмағил, нединким киши бу беш хислат била ўз мақсудига етса бўлур.

Подшоҳнинг хизматида нуқсон қилмағил. Агар баногоҳ нуқсон қилсанг, ўзингни нодонаикка солғил ва ул нуқсонни билмағондек кўргизғил, токи сенинг қасд била қилғонингни подшоҳ билмасин ва билмағонингга ишонсин.

Ҳамиша хизматга машғул бўлғил. Агар буюрмаса ҳам ўзгалар қилмоқчи бўлғон хизматни сен қилишни тилағил ва бажарғил. Ҳамиша хизматда ҳозир бўлғил, сени ҳар вақт сўраб қолсалар (тезда) топсунлар, нединким подшоҳлар ҳамма вақт хизматкорларини имтиҳон қилурлар ва сени ҳамиша муқим кўрсалар, улуғ ва нофиъ¹ ишларни сенга эътимод қилиб буюрурлар, токи кичиклик ранжин чекмагунча улуғлик роҳатига ета олмағайсан...

Ҳамиша подшоҳнинг разабидин кўрқғил. Икки нарсани ҳаргиз хор ва саҳл² тутмағил: бири подшоҳнинг қаҳри, яна бири донишманднинг панди. Ҳар одамки бу икки нарсани саҳл ва хор тутса, ўзи хор бўлур ва агар сен бу даражадин илгари ўтиб, подшоҳ надимликларига восил бўлсанг, надимлик шартларини билмағинг керакдур.

¹ Нофиъ – фойдали.

² Саҳл – енгил, қулай.

ПОДШОҲГА НАДИМЛИК
ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сени подшоҳ ўз надимлигига талаб қилса ва сенда надимлик хислатлари бўлмаса, қабул қилмағил, нединким ҳар киши подшоҳнинг надимлигини қабул қилса, ул дастлаб ўзида надимликка қанчалик хислати борлигини аниқламоғи лозим. Чунки подшоҳ хизматида жулус¹ руҳеатин топгондин сўнг аввал беш сезгиси ҳиссиёти унинг фармонида бўлиши керакдур ва яна одамларга жирканч кўрингудай бадрўй бўлмаслиги керак, токи бу кўринишдин подшоҳга малол етмасин ва яна форсий, арабий тил била иншо ёза билсин, токи агар бир вақт подшоҳ иншога ҳожатманд бўлса, надим шу ишни биткара олсин. Яна керакдурким, надим шоирликни ҳам билсин ва форсий, арабий байтларни кўп ёд ўқисин, токи бир вақт подшоҳга шоир керак бўлса, бошқа жойларга киши юбориб шоир талаб қилиб юрмасин, шоирлик хизматини ўша надимнинг ўзи бажарсин. Бундин бошқа, надим илми тиб ва илми нужумни ҳам билсин, токи табиб ва мунажжим керак бўлса, сен бу бобда ҳам билгонингни баён қилгайсан, бу била надимлик шартин бажо келтиурсан. Подшоҳ эрса сенинг ҳамма илмдин хабардор эканингга эътимод қилгай ва хизматинг маъқул бўлгай. Яна созандаликдин ҳам хабардор бўлгайсан, токи подшоҳ бир хилват қилса, мутриб бундай хилватга кира олмаса, сен соз чертиб вақтини ҳуш қилгайсан, шу муносабат била подшоҳ сенга муҳаббат пайдо қилгай. Яна

¹ Жулус, мажлис.

керакдурким муҳоки муҳоко¹ бўлғайсан. Яна қўп кулғили ҳикояларни, ажойиб сўзларни, нодир қиссаларни ёд билғайсан, нединким ҳикоят билмагон надим ноком² бўлур. Яна керакдурким, нардвозликни ва шатранжбозликни ҳам билғайсан, лекин қиморбоз бўлмағайсан. Яна Қуръон, тафсир илмининг хабардор бўлғайсан ва ҳадис, шариат илмининг ҳар туридин зуфунун бўлғайсан. Агар подшоҳнинг мажлисида бу илмлар ҳақида орага сўз тушса, сен жавоб берғайсан, шунда қози, муфтиларни талаб қилишга ҳожат бўлмағай.

Яна ўтган подшоҳларнинг қиссаларини қўп ўқиғон бўлишинг лозим. Сен барча подшоҳларнинг хислатларини ўз подшоҳинг олдида сўзлаб берғайсан, токи шу сўзларинг подшоҳнинг кўнглига таъсир этғай.

Ҳар сўзнинг истеъмол вақтини билғайсан, вақтга номуносиб сўз айтмағайсан. Мардона ва баҳодир бўлғайсан, нединким подшоҳ ҳамиша ҳам ишрат ва томошага машғул бўлғусидур. Баъзи вақт подшоҳ муҳораба ишига машғул кўргизгусидур. Бундай вақтда баҳодирлик кўргизғил, токи агар ўлсанг яхши от била ўлғайсан ва сенинг қабила, фарзандларингнинг ҳақини тўлаб туриш подшоҳга вожиб бўлғай. Агар ўлмай қутулсанг ишинг улур бўлғай ва подшоҳга муътамад³ муътабар бўлурсан. Бу айтилгонларнинг ҳаммаси сенда бўлса, шундин кейин подшоҳнинг надимлигига лойиқ бўлғайсан.

Агар мақсудинг нон емоқ, шарбат ичмоқ, ҳазил айтмоқ бўлса, бу надимлик эмасдур, балки насимлик⁴дур.

¹ Муҳоки муҳоко – бир-бири билан сўзлашиш.

² Ноком – истагига етмаган.

³ Муътамад – ишончга сазовор.

⁴ Насимлик – разиллик.

Надимликнинг барча тадбирин билғил, токи хизматинг бекор кетмағай. Мажлисда подшоҳнинг ҳолидин ҳаргиз ғофил бўлмағил ва подшоҳнинг ғуломларига қарамағил. Соқий сенга коса берса олғил, аммо унга назар қилмағил ва ўзингни сақлағил, токи подшоҳ сени унга мойил кўрмасин ва қози Абдумалик Ақайрийнинг бўйнига тушғон иш сенинг бўйнингга ҳам тушмасин.

Ҳикоят. Эшитдимки, халифа Маъмун қози Абдумалик Ақайрийни⁴⁴ ўзига надим қилди. Қози набизни кўп ичар эрди, шунинг учун подшоҳ уни қозилиқдин маҳрум этғонди. Бир куни мажлисда бир ғулом соқий бўлди ва ул қозига набиз берди. Қози набизни олур вақтида ғуломга караб бир кўзи била унга ишорат қилди, бир кўзини юмди. Унга Маъмун халифанинг кўзи тушди. Қози халифанинг кўргонин билиб қолди. Қози ғуломга қилғон ишоратини халифадин яширмоқ учун бир кўзини ишорат қилғондек юмуқ тутди. Халифа бир соатдин кейин қасд била: «Эй қози, кўзингга нима тушди?» – деб сўради. Қози деди: «Эй халифа, билмадим, ушбу соат кўзим юмудди». Шундин кейин қози ҳам хоҳ йўлда кетаётгон бўлсин, хоҳ уйга кетаётгон бўлсин, одамлар била кетаётгон вақтда ҳам, якка ўзи бўлғон вақтда ҳам, ҳатто зиёфатга кетаётгон вақтда ҳам асло кўзини очмади, токи халифанинг қўнгли шубҳадин холи бўлмағунча.

Демак, ҳар киши подшоҳга надим бўлмоқ тиласа, келажакни кўргувчи, ақлли ва огоҳ бўлиши лозим. Шунда подшоҳ хизматида кўп вақт яхши от била умр кечирғай ва ишни охирига етказғай.

ДАБИРЛИК ВА КОТИБЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар дабир¹ ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллағил, хатни яхши билғил ва кўп ёзмоқни одат қилғил, токи яхшироқ моҳир бўлғайсан.

Ҳикоят. Ундоқ эшитиб эдимки, ҳожиб Исмоил⁴⁵ шанба куни девонхонада⁴⁶ ўтириб, бир нарса ёзар эди. Котибларга қараб деди: «Ҳар шанба куни ўзимнинг котиблигимда нуқсон кўраман, бунинг сабаби шу жиҳатданки, мен ҳар жума куни девонхонага келмайман ва ҳеч нарса ёзмайман. Бир кун то пешингача хат ёзишни тарк этгонимнинг нуқсони менга таъсир қилур ва хатимда нуқсон кўрурман».

Бас, эй фарзанд, ҳамиша хат ёзишга машғул бўлғил, номада кўп арз ёзишни одат қилғил ва номани истиоралар, ибратли ҳикоялар, масаллар, шеърлар, ибратли фикрлар била бойитғил. Агар ёзув форсча бўлса, бу сўзларни форс тили била ёзиб ўтирмағил, чунки бундай сўзларни халқ тушунмайдур, у яхши эмас, хусусан, қадимги форс дарий тилини кўп халқ тушунмайди, шунинг учун дарий тил била ёзилмагон маъқул.

Араб ёзувидаги қофия – бир санъатдур, у ёқимли эшитилур, аммо форс тилидаги қофия ёқимсиз эшитилади. Энг яхшиси форсча қофияни татбиқ этмаслик керак. Аммо сенинг ўзинг қадимги дарий тилида гапирмаслигинг керак, энг юксак услуб била, нозик ва қисқа сўз била гапирғил.

Номада сажънинг ўзи бир ҳунардур, лекин сажъ форсча номада нохуш кўринур. Ҳар сўзниким ёз-

¹ Дабир – иш юритувчи.

санг ширин, мустаар¹ ва мужтасар² ёзғил. Котибга соҳиб идрок бўлмоқ ва котиблик сирларин яхши билмоқ, рамзли сўзларни англамоқ лозимдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитгонманки, эй фарзанд, сенинг бобонг султон Фазнавий (Маҳмуд) Бағдод халифаси Алқодир биллоҳга⁴⁷ нома ёзиб юборди ва дедиким: «Мовароуннаҳрни менга берғил, йўқ эрса қилич била олурман ва раият³ менга мутиъ бўладилар. Агар сен Мовароуннаҳр тасарруфининг ёрлиғини юборсанг, мен у ёрлиқни халойиққа кўргузарман, токи сенинг фармонинг била раият менга мутиъ бўлғайлар».

Алқодир биллоҳ элчи юбориб деди: «Оламда менга Мовароуннаҳр раоёсидин⁴ мутиъроқ қавм йўқдур, ҳаргиз бермасман. Агар сен мендин фармон етмай туриб уларга қасд қилсанг, барча оламни сенга душман қилурман».

Султон Маҳмуд бу сўздин танг бўлиб, халифанинг элчисига қараб: «Менинг ҳақимда бу сўз муносиб эмас эрди. Энди Қодирга айтғил, мен икки минг фил била бориб, халифани филларнинг оёғи остида вайрон қилурман ва Бағдод тупроғини филларга юклаб, Фазнинга олиб келурман ва филларни восита қилиб катта таҳдид⁵ тахвиф⁶ кўргузурман».

Халифанинг элчиси қайтиб келиб, халифага мазкур хабарни еткурди. Халифа бунинг жавобини элчига топшириб юборди ва элчи султон Маҳмуднинг вилоятига етди. Султон Маҳмуд

¹ Мустаар – ўзлаштирилган.

² Мужтасар – қисқача.

³ Раият – бир ҳукмдорга тобе халқ.

⁴ Раоё – тобе халқлар.

⁵ Таҳдид – дўқ қилиш.

⁶ Тахвиф – кўрқитиш.

тахт устида ўтириб эрди. Ҳожиблар¹, муқарраб²-лар, амирлар, сипоҳийлар атрофида саф тортиб турардилар ва маст филларни келтириб, улуғ ҳайбат била кўчаларда қатор қилиб қўймиш эрдилар. Шундин кейин элчини кўринишга келтирдилар. Элчи номани султон олдига қўйиб деди: «Амиралмўъминин юборғон номасин ўқидим, унга лойиқ жавоб ёзиб юбордим», – деб мени сизга йўлламиш». Хўжа Абу Наср Мешкон⁴⁸ султоннинг муншийси эди. У номани олиб очиб ўқиди. Номани бошида «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» деб ёзилгон эрди. Ундин кейинги сатрда «алиф, лом, мим» деб ёзилгон эрди ва раббил оламин...» деб ёзилгон эрди, бошқа бирорта сўз ёзилмагон эрди.

Султон Маҳмуд ҳамма котиблар била ўйлашиб кўриб «бу қандай сўздур, – деб Қуръондаги ҳар байтники алиф, лом, мим бўлса ўқиб, тафсир қилди. Ҳеч бири унинг сўзига жавоб эмас эрди. Ниҳоят, Абу Бакр Қаҳноний⁴⁹ (у ўтирғонича йўқ эрди, аёқ устида турғон ёш йигит эрди) шундай деди: «Эй худованд, халифа сизга алиф, лом, мимни ёзиб юборгани йўқдур. Сиз уни фил била кўрқитиб ва хавф бериб нома юбормиш эрдингиз ва Бағдоднинг тупроғини филларга юклаб Фазнингга келтурурмиз, деб эрдингиз. Шу жиҳатдин халифа: «Худо филбонларинг бошига не кўйларни солғонин наҳотки тушунмамишсан?» – деб ёзмишдур. Сизнинг фил юришингизга жавоб ушбудур».

Султон Маҳмуд бағоят диёнатлиғ одам эрди. Бу сўзни эшитгач, ҳайратда қолиб, кўп вақтга қадар ҳуши қочди ва йиғлаб зорлиқлар қилиб, халифадин узр тилаб, унга мактуб йўллади. Абу

¹ Ҳожиб – дарвозабон.

² Муқарраб – яқин дўст.

Бакр Қаҳнонийга хилъат бериб, тарбият қилди ва надимларнинг орасидин ўрин берди. Кўрмас-мусан, Қаҳноний бир сўзнинг сабаби била шунингдек улуғ даражага етди.

Ҳикоят. Эшитибманким, Сосонийларнинг салтанати замонида Абу Али Самжур^{50*} дегон шахс Нишопурда ҳоким эрди. Айтур эдиким, мен Хуросон амирининг сипоҳсоларидурман, лекин амирнинг даргоҳига бормас эрди. Бу замон Сосонийлар давлати замонининг охири эрди. Уларнинг Абу Алини зўр била қўлга киргизгудек қуввати йўқ эрди. Абу Али уларнинг отига хутба ва сикка ўқиб, ақча чиқарарди ва бир оз ҳадя юборарди. Улар Абу Алидин ложарм рози бўлардилар. Ўша замонда Абдужаббор Хўжоний дегон бир одам бор эрди. У одам Хўжонда хатиб эрди. Ул фикҳ¹ ва одоб илмини яхши билур, эс-ҳушлик ва доно котиб эрди. Абу Али уни Хўжондин чақириб келтириб, ўзига котиб қилиб олди ва баланд мартабага кўтарди. Абу Али ундин бемашварат ҳеч иш қилмас эрди, нединким ул бағоят кифоятлиг² одам эрди.

Аҳмад Рофеъ Хуросон амирининг котиби эрди, кўп фозил ва муҳташам одам эрди. Мовароуннаҳрнинг жами иши унинг қалами остида эрди. Ул Абдужаббор Хўжоний била қаттиқ дўст эрди. Хусусан, фазли илм муносабатидин бир-бирига дўстлик қилур эрдилар. Бир кун Хуросон амирининг вазири амирга деди: «Агар Абдужаббор Хўжоний Абу Алини осонлик била қўлга киргизса бўлур эрди, нединким Абдужабборнинг тадбири била Абу Али шундоқ густоҳлиқларга иқдом³ кўр-

¹ Фикҳ – диний одам.

² Кифоятлиг – етук.

³ Иқдом – қадам.

гузадур. Абу Алига шундоқ нома ёзмоқ керакдурки, агар сен менга чокарлик¹ қилиб итоатимда бўлсанг, ушбу нома етишгач, Абдужабборнинг бошини кесиб, тўрвага солиб, борғон қосид²га топшириб, даргоҳга юборғил. Шундин кейин сенинг итоатингнинг ростлигини билурман, нединким ҳарнаки қилурсан, унинг тадбири била қилурсан. Агар юбормасанг, менким Хуросон амиридурман, сенинг устингга бостириб борурман, урушга омода³ бўлғил».

Бу тадбирни иттифоқ қилишгондин сўнг ҳамма деди: «Бу нома Аҳмад Рофеънинг хати била ёзилсин, нединким Аҳмад Абдужабборнинг дўстидур. Ул одам юбориб Абдужабборни хабардор қилур ва Абдужаббор бир тарафга қочиб кетур». Бу маслаҳатдин сўнг Хуросон амири Аҳмад Рофеъни чақириб деди: «Абу Алига ушбу тариқа нома ёзғил ва номани ёзгонингдин сўнг уч кеча-кундуз ушбу маконда бўлғил, ҳеч жойга кетмағил. Сенинг мутобе⁴ларингдин ҳеч одам қошингга келмасин, нединким Абдужаббор сенинг дўстингдур. Агар у қўлга кирмаса, сен унга хабар юбориб, қочишга йўл кўрсатғон бўлурсан».

Аҳмад ҳеч чора қила олмади ва ўз-ўзига деди: «Кошкийди, мен ҳаргиз котиб бўлмасам ва шундоқ фозил, донишманд дўстим менинг хатим била ўлмағай эрди». Ниҳоят, «ан юқатталу», яъни «агар ўлдирсалар, оёқ-қўлни миҳласалар», – дегон араб ибораси ёдига тушди. Аҳмад ўз-ўзига деди: «Бу рамзни Абдужаббор билур ва ўзга киши бу сўзнинг сирига тушунмас. Энди мен дўстлик шартини бажо келтирай».

¹ Чокар – хизматкор.

² Қосид – элчи.

³ Омода – тайёр.

⁴ Мутобъ – тобе.

Номани ёзиб бўлгондин сўнг номанинг охирига, яъни унвон¹нинг бир тарафига нозик қалам била бир алиф, иккинчи бир тарафига бир нун ёзди, яъни «ан юқатталу»га ишора қилди. Номани Хуросон амирининг қўлига берди. Амир номанинг унвонига қарамай, ўқиб муҳр босди, хатни Жаммозабон отлиқ бир ишончли кишига топширди, лекин уни хат мазмунидин огоҳ қилмади ва деди: «Бу номани Абу Алига элтиб берғил, у сенга бир нима берса олиб келғил». Аҳмад Рофеъни эса уч кунгача уйдин чиқармадилар, уч кундин сўнг қўйиб юбордилар. У дилтанг бўлиб уйига келди.

Жаммозабон Нишопурга келиб, мазкур номани Абу Алига топширди. Абу Али номани олиб ўпди ва Хуросон амирининг ҳоли-саломатлигин сўради. Абдужаббор ҳам бу мажлисда ўтирғон эди. Абу Али номани унга бериб деди: «У муҳрни йиртиб, хатни олиб ўқиғил. Фармонда ҳар на хабар бўлса маълум қилғил».

Абдужаббор номани олиб унвонга қаради: бир тарафда бир алиф ва бир нун кўрди. Дарҳол «ан юқатталу» ояти ёдига тушди. Билдики, бу номанинг қатли бобида келмишдур. Муҳрини очмай, номани ерға қўйиб, бир қўли била бурнини ушлаб: «Бурнимнинг қонини ювиб келаман», деб ташқарига чиқди ва бир жойга бориб пинҳон бўлди. Абу Али унга мунтазир бир оз вақт ўтирғондин кейин деди: «Ташқари чиқиб Абдужабборни чақириб келтиринг». Аммо ташқари чиқиб уни топмадилар. Бир кўрғон киши деди: «Абдужаббор мажлисдин чиқиб, бир отга миниб кетди».

Абу Али бошқа бир котибга номанинг муҳрини очиб ўқишни буюрди. Ул котиб номани ўқи-

¹ Унвон – мактубдаги манзилгоҳ.

ди. Жаммозабоннинг олдида аҳвол маълум бўлди. «Бу номада не сўз ёзилгонин ким айтдики, ул чиқиб қочди», – деб барча таажжуб қиларди. Абу Али гарчи бу ишга шодмон бўлса ҳам, аммо Жаммозабоннинг олдида кўп хижолатлиғ бўлиб кўринди ва шаҳарга муноди¹ қилди. Абдужаббор пинҳоний бир одам юбориб дедиким: «Мен фалон жойда ўтирибман». Абду Али бунга хушҳол бўлиб, унинг омонлиғига шукр қилиб айтиб юборди: «То Жаммозабон кетгунча ўша жойда бўлғил». Бир неча кундин сўнг Жаммозабонга хилъат бериб, бутун бўлгон ҳолининг мазмунини бир номага ёзиб: «Бизларнинг бу ҳолдин ҳеч хабаримиз йўқдур», – деб онт ичди ва кўп узрлар била номага зинҳор жавоб ёзишни тилади. Хуросон амири ҳам бу ҳолнинг сиридин ҳайрон бўлиб, тезда нома юборди ва деди: «Ғуноҳини бу шарт била афв қилурманки, бу номада на сўз ёзилгонин қандай қилиб билгонини айтсин». Шу аснода Аҳмад Рофеъ айтди: «Менга омонлик берғил, токи у розни мен сенга айтайин».

Кейин унга омонлик берди. Аҳмад барча аҳволни айтиб деди: «Мен унга хабар бердим». Шундин кейин Хуросон амири Абдужабборнинг ғуноҳин афв қилди ва ўзининг юборгон номасини қайтаришни талаб қилди. Шу рамузни² ўз кўзи била кўрмоқ истади. Номани қайтариб келтирдилар, шу рамузни амир ўз кўзи била кўрди, у Аҳмаднинг айтгонидек эрди. Абдужабборнинг донишлиғига ва унинг идрокига таажжуб қилдилар.

Эй фарзанд, котибликнинг яна бир шарти улдурки, котиб бўлгонингда ҳамиша подшоҳ ҳузурда ҳозир бўлғил ва ҳар ишнинг отини билғил.

¹ Муноди – хабар бериш.

² Рамуз – имо-ишорат.

Барча ишни имтиҳон қилғил, бир ишдин фаро-
муш бўлмағил, ҳамма ишни ёдингда сақлағил
ва барча девоннинг¹ ҳолидин огоҳ бўғил. Ҳам-
ма омилнинг² муомалаларин билғил ва ҳар тур-
ли ишни билмақда тажассус³ қилғил. Мазкур из-
ланишларнинг суди сенга ҳозир кўринмаса ҳам,
кейинчалик киши мазкур изланишларга муҳтож
бўлиб қолади. Лекин билғонингни бировга айт-
мағил, агар ноилож бўлсанг ва айтсанг ихтиёр
ўзингда. Зоҳирда⁴ вазир ишининг имтиҳонига
машғул бўлмағил ва лекин ботинда барча ишдин
огоҳ бўғил. Барча ҳисобга қодир бўғил ва ҳар
дақиқа иш билад машғул бўғил. Бу ишлар котиб-
нинг ишидур. Подшоҳнинг сирини айтмағил ва
ҳар бир ишдин подшоҳни огоҳ қилғил.

Хаттотликка қодир бўлиб, ҳар турли хатни
ўқиб, ёзмоқни билсанг улуғ ҳунардур. Лекин
буни бошқа бир кишига зоҳир қилмағил, токи
ҳар қандай хатни ҳаммага машҳур қилмағил
ва сендин подшоҳнинг эътимоди кам бўлма-
син. Алдамчилик билад шуҳрат қозонмағил,
агар киши одамлар орасида ёлғон-яшиқларни
сўзловчи бўлса ва буни ким сўзлағонин бил-
масалар, балки сенинг бўйнингга тушар. Ҳар
қандай таҳқирланғон, паст ишни қилмағил.
Бекор қолғон чоғларингда хатингни уйдирма
қилмағил. Ҳожат вақтида бир нав ишни ба-
жарғилки, у бир кун ишингга яраб, улуғ ишлар-
га сабабчи бўлсин ва ҳеч одам сендин даргумон
бўлмасин. Нетайким, кўп муҳташам ва фозил
кишилар хато қилишдин ҳалок бўлдилар.

¹ Девон – давлатнинг кирим-чиқимлари ёзиладиган даф-
тар ва шу ишлар олиб бориладиган маҳкама.

² Омил – амалдор.

³ Тажассус – қидириш.

⁴ Зоҳирда – очиқдан-очиқ.

Ҳикоят. Эшитибманки, Рабеъ ибн Му-
таҳҳар ал-Қусвий ҳожиб Исмоилнинг девонхо-
насида бағоят улуғ ва муҳтарам котиб эрди. У
музаввар¹лик хатини ёзарди. Бу хабар ҳожиб
Исмоилнинг қулоғига етди. Ҳожиб Исмоил ҳай-
рон бўлди ва шунингдек фозил ва доно кишини
музавварлик журми² била ўлдириб юборишга
андиша қилур эрди. Ҳожиб энди нима иш қи-
ларини билмасди, унинг ўзига бу розни ҳаргиз
изҳор қила олмас эрди.

Иттифоқо, бир кун соҳиб (ҳожиб Исмоил) ка-
сал бўлди. Ҳамма халқ уни кўргани борди. Ҳат-
то Рабеъ ҳам соҳибнинг олдига бориб ўтирди ва
сўради: «Эй соҳиб, касалингиз нечукдир, қайси
шаробни ичарсиз ва қайси таомни ерсиз?» Соҳиб
деди: «Шаробдин фалон шаробни ичарман ва та-
омдин сен ейдиган таомни танаввул қиламанки,
у музавварлик таомидур». Котиб билдики, Ҳожиб
Исмоил унинг ишидин огоҳ бўлибдур. У деди: «Эй
худованд, сенинг бошинг ҳақи, энди бу ишни
қилмасман». Соҳиб деди: «Агар бундин сўнг қил-
масанг, бурунги қилгон гуноҳларингни афв қи-
лурман!»

Демак, музавварлик қилмоқ улуғ гуноҳдур, ун-
дин парҳез қилмоқ керакдур. Мен ҳар пешанинг
сўзини айтиб тамом қила олмасман, ҳар бобдин
сенга бир неча керак сўзни айтарман, бундин
ҳар бир воқеа сенга маълум бўлғай. Агар котиб-
лик даражасидин ўтиб, вазирлик мартабасига
етсанг, ҳар сўзга вақти била амал қилғайсан.

¹ Музаввар – сохта, ёлғон.

² Журм – гуноҳ.

ВАЗИРЛИКНИНГ ШАРТ ВА РАСМЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар вазирлик мансабига етсанг, турли ҳисобот йўлларини, муомала тариқини яхши ўрганиб олғил, подшоҳга ҳамма вақт тўғри йўлларни баён қилғил, инсофлик бўлғил. Барча молни ўз уйингга жам этмағилки, кўп нарсага ҳирс қўйғон киши кўп нарсадин тезроқ ажралур. Агар сени ўз ҳолингга қўйсалар ҳам кейинроқ қўймаслар. Сенга вақти била берсалар ҳам кейин сендин талаб қилурлар. Подшоҳнинг молини яхши сақлағил. Агарда есанг, икки бармоқ била еғил, токи томоғингда қолмасин.

Ўзга амалдорларнинг қўлини буткул боғламағил, нединким ўтга ўтин солмасанг, кабоб хом қолур. Ўзгаларга ярим тангани едирмасанг, ўзинг бир тангани ея олмассан ва агар едирмай есанг, у амалдорлар барча хомуш ўтирмаслар ва барча пинҳон ишларни ошкора қилурлар.

Валинеъмат подшоҳ ҳақида инсофлик бўлғонингдек, лашқар ҳақида ҳам инсофлик бўлғил ва арзимас нарсаларга назар солмағил. Оз маблағ учун кўп лашкарни ўзингга ва подшоҳга душман қилмағил. Агар кифоят қилмоқ ва мол жам этмак тиласанг, вайрон мамлакатларни обод қилғил, токи чандон даромад ҳосил бўлғай ва ўзгага зараринг етмағай.

Ҳикоят. Бундоқ эшитибманки, форс подшоҳларининг бири бир ваҳж била ўзининг вазирини маъзул этиб¹, вазирлик мансабини бошқа бир кишига берди. Маъзул бўлғон вазирга деди: «Сен

¹ Маъзул этиш – ишдан бўшатиш.

қайси жойни ихтиёр этсанг, ўша жойни сенга берурман, то ўзингнинг хеш ва ақраболаринг била унда макон тутиб, ризқ-рўзингни еб, осойишта яшағил». Вазир деди: «Менга ризқ-рўз даркор эрмас ва мен барча нарсамни подшоҳга бердим. Мен ҳаргиз ободон мулк тиламасман. Агар менга тарахҳум қилсангиз, ўз мулкингиздан бир вайрон кентни беринг токи мен ўзимнинг мутааллиқотим¹ била унга бориб обод қилиб ўтирай». Подшоҳ буюрдиким: «Ҳар қанча вайрон кент вилоятимда бўлса, унга беринг!?» Подшоҳ фармонин бажармоқ учун кишилар мамлакатнинг бошидан аёғигача ахтариб, бир қарич вайрон ерни топмадилар. Охирда қайтиб келишиб: «Мамлакатда унга бергулик вайрон ер топмадик», – деб хабар бердилар. Вазир подшоҳга қараб деди: «Эй худованд, мен билур эрдимки, менга бергудек вайрона йўқдур, аммо муддаом шулдурки, бу вилоятни мендин олдинг, энди уни шундоқ одамга берғилки, бир вақт ул одамдин қайтиб олур бўлсанг, менинг қайтиб берғонимдек бўлсин ва шу ободлик била яна сенга топширсин». Подшоҳ бу сўзни эшитғондин сўнг мутаассир бўлиб, маъзул бўлғон вазирга узрлар айтди ва хилъатлар кийдириб, яна вазирлик мансабини унинг ўзига қайтариб берди.

Демак, вазир бўлсанг ҳамиша вайроналарни обод қилғил ва додгар бўлғил, токи ҳамиша подшоҳнинг олдида тилинг узун бўлсин. Деҳқонга парвариш ва ободонликка кўшиш кўргузиб, жаҳондорлик қилғил. Билки, жаҳонни лашкар била ва ободонликни адл-инсоф била қўлга киргузса бўлур. Демак, адл ва инсофдин ғофил бўлмағил. Агар ҳар нечаким рост ва беҳиёнат бўлсанг ҳам ҳамиша подшоҳдин қўрқғил. Агар подшоҳ

¹ Мутааллиқотим – таалуқли нарсаларим.

ёш ўғлон бўлса ҳам уни кичик деб ўйламағил, нединким подшоҳзодалар сув қушларининг чоғасидек¹ дурки, улар юзмакни ўрганишга муҳтож эрмаслар. Демак, оз фурсатда сенинг яхши ва ёмонлигингдан огоҳ бўлурлар. Агар подшоҳ улуф ва балоғатга етгон бўлса, икки хил хулққа эга бўлур: ё донодир ёки нодондур. Агар доно бўлса, сенинг хиёнатингга ҳеч рози бўлмас ва бир важҳ топиб сенинг қўлингни қисқа қилур ва агар худ нодон ва жоҳил бўлса, сени ёмонроқ ваҳж била ишдин маъзул этиб, ўлимга ҳукм қилур, донодин жонинг омон қолур, нодондин бирор ваҳж била ҳам қутула олмассан.

Подшоҳ ҳар ерга борса, ундин ажралмағил ва уни танҳо юбормағил, токи душманлар сенинг ёмон сўзипгани (подшоҳга) айтиб, подшоҳни сендин мутағайир² қилмасинлар. Подшоҳнинг ҳолидан ҳаргиз гофил бўлмағил, чунки подшоҳ даргоҳидаги ақобирларнинг³ барчаси жосусингдурлар ва аҳволингни подшоҳга айтурлар. Подшоҳнинг ҳар нафасидан огоҳ бўлғил, токи ҳамиша эминда бўлғайсан, яъни заҳарни заҳар тузатмишдур. Атрофингдаги подшоҳлар ҳолидан ҳам огоҳ бўлғил, нединким дўст ва душман подшоҳнинг не егонин ва не ичгонин билғай. Сен уларнинг мамлакатидин ўз мамлакатингдин кўра ҳам яхшироқ огоҳ бўлғил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, Фахруддавланинг замонида Исмоил бинни Аббод икки кун уйидин ташқари чиқиб, девон маснадида⁴ ўлтурмади ва кўриниш бериб, девон ва халқ аҳволин сўрамади. Фахруддавланинг жосуслари бу аҳволни

¹ Чоғасидек – боласи, жўжасидек.

² Мутағайир – ўзгарган.

³ Ақобир – энг катталар.

⁴ Маснад – тахт.

келиб айтдилар. Фахруддавла унга киши юбориб, ул орқали шундай нома йўлади: «Сенинг паришон ҳолиғинг ва дилтанглиғингни эшитдим, қайси воқеага кўнглинг машғул бўлиб, паришонлиғ етишғонин айтғил, токи биз ҳам ўшал ишнинг маслаҳатин қилғаймиз. Агар биз тарафдин дилтанглик етғон бўлса айтғил, токи биз сенга узр айтайлиғ». Исмоил бинни Аббод деди: «...ул ҳазратдин бу бандага ҳеч бир дилтанглик етишғон эрмас ва мамлакатинг ҳоли тартиблиғ ва фароғатдадур. Ул ҳазратнинг давлатидин ҳамиша вақтим хушнуддур, бу банданинг кўнгли паришонлиғи тезда зойил бўлу¹». Учинчи кун хушҳолик била Фахруддавланинг олдига келди. Фахруддавла сўради: «На важҳ била кўнглингга паришонлиғ етди?» Исмоил бинни Аббод деди: «Қашқарға юборган жосусларининг бири ёзиб юбормишки, хоқон ўзининг сипоҳсоларининг қулоғига бир сўз айтибдур, аммо ул на сўз деғонин билмабдур. Бу сўзни эшитғонимдин сўнг, яъни Қашқарда хоқон сипоҳсоларига на сўз деғонлигин бул ерда туриб билмағонимдин жуда дилтанг бўлиб, томоғимдин нон ўтмади. Ушбу кун «Хоқон на сўз деғони менга маълум бўлди», деғон яна бир хабар келди. Шундин сўнг кўнглимга хушҳолик етишди ва дарҳол дарғоҳингизга келдим».

Бас, эй фарзанд, подшоҳларнинг ҳолидин хабардор бўлғил ва барчасининг аҳволин ўз подшоҳингга маълум қилғил. Сенинг ихлосманглиғинг ва хайрихоҳлиғинг ўз подшоҳингга зоҳир бўлсин, токи дўст-душман қулидин омон қолғайсан.

Агар бировга амал берсанг, муносиб одамга берғил. Мол-дунёга тамаъгир бўлғон жоҳиллар-

¹ Зойил бўлмоқ – тарқалмоқ.

нинг ва бедодгарларнинг¹ қўлига халқни топширмағил ва сармоясиз амалдорларга улуғ амал бермағил.

Бир кун Абу Зар Жамҳардин: «Сосоний авлодининг иши амал бобида нима учун тубанликка тушди?» – деб сўрадилар. Абу Зар Жамҳар деди: «Шул жиҳатдинки, улар улуғ ишда кичик амалдорлардин мадад талаб қилдиларки, уларнинг иши бу ерга етди».

Муфлис ва бенаво омилларга² амал бермағил, хусусан, улуғ амал бермағил, чунки у ўзининг қорни тўймагунча сенинг беҳбудингга³ қарамағай. Омилким қувватлик ва молдор бўлса, билки ул ўз ишига асло машғул бўлмас, тезда сенинг ишинг била ишғол бўлур. Чунончи, кўрғилки, экинга сув бермоқ тиласалар, экин солмаси⁴ сув ичиб ҳўл турғон бўлса, сув тезроқ экинга етар ва агар солма қуруқ турғон бўлса, то солма ўзи сувдин тўймагунча экинга сув юбормас. Бас, бенаво омил ҳам қуруқ солмадекдурки, бурун ўзи тўяр, ундин кейин сенга берар.

Ўз сўзингни улуғ тутғил ва фармонингни улуғ ҳисоблағил, ҳеч одамга унинг хилофини қилдирмағил.

Ҳикоят. Эшитдимки, Абул Фазл Балъамий⁵¹ Суҳайл Хўжонийни Самарқанднинг соҳиб девонлиғига буюриб, хилъат ва ёрлиқ берди. Суҳайл кетар куни хайрлашмоқ ва фармон тиламоқ учун Абул Фазлнинг олдига борди ва айтадурғон сўзин айта олмай хилват (жой) талаб қилди. Жойни холи қилдилар. Суҳайл деди: «Эй худованд, мен банда кетаман, маъмур бўлғон иш устига борғон-

¹ Бедодгар – зулм қилувчи.

² Муфлис ва бенаво омиллар – камбағал ва бечораҳол амалдорлар.

³ Беҳбудингга – ишингга.

⁴ Экин солмаси – экин ариғи.

дин сўнг, албатта, сизнинг тарафингиздин неча фармонлар бандангизнинг олдига борур. Энди сиз мен қулингизга бир нишон қилсангиз эрдик, токи мен банда қайси фармонни айтарни ва қайси фармонни қилмаслигимни билсам». Абул Фазл деди: «Тўғри, эй Суҳайл, яхши сўз дединг. Билурманки, бу сўзни сен кўп вақт андиша қилмишсан¹, бизга ҳам андиша қилмоқ керакдур, аммо дарҳол жавоб бериб бўлмағусидур. Сен бир неча кун таваккуф қилғил». Суҳайл уйига кетди. Абул Фазл дарҳол Сулаймон бинни Яҳё ал-Маонийни соҳиб девон қилиб, унга ёрлиқ ва сарупо бериб юборди. Суҳайлга деди: «Сен бир йил уйдан чиқмай ўтирғил». Суҳайл бир йил уйда ўтирди ва Абул Фазл бир йилдин сўнг уни олдига чақириб деди: «Эй Суҳайл, бизнинг икки фармонимизнинг бири рост ва бири ёлғон эканин қачон кўрмиш эдинг. Улуғ жаҳонни биз шамшир била итоат қилишга ўргатурмиз. Бизнинг кичикларга беадаблик ва нофармонлик ўргатиб, фармон била иш қилмағил, деганимиз қамоли аҳмоқликдур. Бизнинг фармонимиз бирдур, дарҳол ул ишни қилурлар ва ҳар ишни қилмоқ тиламасак, ҳаргиз буюрмасмиз. Бизнинг ҳеч одамдин қўрқинчимиз йўқдур. Бизнинг ҳаққимизда шундоғ гумон қилибсан, бу сенинг ожизлигингдур. Сен бу ишда бизни пиёда қилмоқчи бўлмишсан, биз ҳам сени амалдин пиёда қилдик, токи сен ушбу гумон била ҳеч бир амалга ярамағайсан».

Бас, эй фарзанд, то ўлгунча ёлғон фармон ёзмағил. Агар қайсики амалдор сенинг фармонинг била иш қилмаса, унга қаттиқ уқубат қилғил, то ўзинг тирикликда фармонингни муаззам тутмасанг, сендин сўнг ҳеч ким сенинг фармонинг

¹ Андиша қилмишсан – ўйлаб кўргансан.

била иш қилмас. Ундоқким, ҳали ҳам ўлғон вазирларнинг фармони била иш қилурлар. Бас, подшоҳ била вазирнинг сўзи бир бўлмоғи керакдур, то амр қатъий, ҳурмати барқарор ва давлати пойдор бўлмоғи зарур.

Набизни ичмағилки, ундин гафлат пайдо бўлур. Агар вазир ҳам, подшоҳ ҳам набиз ичишга машғул бўлса, мамлакатда халал¹ пайдо бўлур.

Бас, ўзингни ва подшоҳингни омон сақдағил ва айтгонимдек бўлғил, нединким вазир мамлакатнинг посбони бўлур ва посбоига посбон керак бўлғони ниҳоятда айбдур. Бас, агар вазир бўлмай, сипоҳсолар бўлсанг, унинг шартларини энди айтурман.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

СИПОҲСОЛАРЛИК ШАРТЛАРИ ВА ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сипоҳсолар бўлсанг, лашкаринга эҳсон кўргузғил, ҳам ўз тарафингдин, ҳам подшоҳ томонидин уларга яхшилик расмини тузғил. Ҳамиша ҳайбатлик бўлғил, лашкар чекмак ва уруш қилмак тариқин билғил. Уруш куни ўнг тарафга ва сўл тарафга кўп уруш кўрғон саркардаларни юборғил. Шижоатлироқ саркардани ёки баҳодирроқ қавмни лашкарнинг орқа жанохига² қўйғил, токи лашкарнинг орқаси қувватлик бўлсин. Агар душман қанчаки ожиз бўлса ҳам уни ожиз кўрмағил ва унинг ҳақида ҳам қувватлик душман ҳақида қилғон эҳтиётингни қилғил.

Урушда далирлик қилмағилким, далирлик сабабидин лашкарни барбод қилурсан ва баддия

¹ Халал – камчилик.

² Жанох – қанот.

бўлмағилким, баддиллик жиҳатидин ўз лашка-
рингга ҳазимат¹ еткарурсан.

Жосус юбориб, хасмнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ-
дин гофил бўлмағил. Кеча-кундуз тилла юбориш-
дин тақсир қилмағил. Уруш кунини лашкарга назар
қилғил ва икки лашкари бир-бирига рўбарў бўлғон
чоқда очиқ юзлик ва яхши сўзлик бўлғил. Лаш-
карингга деғилким, «Душман лашкари шундай
бир итки, биз уни бир соатда қириб ташлармиз». Лаш-
карни бирданига юбормағил, подшоҳнинг
олдига фавж-фавж² лашкари юборғил. Сарҳанг
ва саркардаларнинг отларини бир-бир тутғил,
уларни танҳо-танҳо тайинла ва буюрғил. «Эй фа-
лончи, сен ҳам ўз тобеъларинг билан борғил». Ҳар
одамки аъло мурод маслаҳатчилар жумласидин
бўлса, ўз қошингда сақлағил.

Ҳар бир киши уруш қилса, урушда бирор ки-
шини йиқса, мажруҳ қилса ёки ўзи мажруҳ бўл-
са, бирор душман кишини тутса, ё отни тутиб
келтурса, ё бош кесиб келтурса ёки бошқачароқ
яхши хизмат қилса, унга ўша хизмати учун икки
чандон мукофот берғил, сарупо тақдим қилғил,
иш ҳақини ва вазифасини бурунгидин зиёда
этғил ва молингни худди шу вақтда сарф қилғил,
токи мақсудинг тезроқ ҳосил бўлғай. Бу сабаб
билан ўзгалар ҳам мардоналикка ҳаракат қилғай-
лар ва сен ғалаба қозонғайсан.

Агар шу билан ҳамма мақсудинг ҳосил бўлса,
сен шошиб қолмағил, ўзинг шитоб қилмағил ва
жойингдин тебранмағил, душманга от отмағил,
нединким сипоҳсолар шикаст топса улуғ ор бўлур.

Агар урушга кирсанг, мардона ҳаракат қилғил
ва кўнглингга қочмоқ фикрини келтурмағил.

¹ Ҳазимат – чекиниш.

² Фавж-фавж – гуруҳ-гуруҳ.

Ўлимга кўнгул қўйғил, нединким ҳар одамнинг муроди ўлим бўлса, уни ҳеч лашкар жойидин кўтара олмас.

Зафар топсанг, қочғоннинг изидин қувмағил-ким, бу ишда хатар кўп бўлади. Менинг отамнинг хулқ-атвори шундоқ эрди, Султон Маҳмуд ҳам шу хилдаги одатни кўзда тутиб, қочғон одамнинг изидин қувмасди ва дер эдики: «Қочғон киши жонини аямай ҳаракат қилур ва ҳар киши жон била саъй кўргузса, албатга, зафар топар».

Урушда зинҳор бир қадамни кейин қўймағил. Агар бир қадамни кейинга қўйсанг, албатта ҳазимат топарсан. Ҳамиша жаҳд қилки, турғон жойингдин илгари юрғил ва ҳаргиз бир қадам кейин юрмағил.

Ҳамма вақт лашкарга ҳуш сўз айтғил ва бир луқма нон, бир коса сув топсанг, улар била баҳам кўрғилки, бир парча ноннинг қилғон ишини кўп зар ва саруполар қила олмағусидур. Лашкарнинг кўнглини ҳамиша хушҳол тутғил. Агар улар сендин жонини дариф тутмасин десанг, улардин сен нонингни дариф тутмағил... Агар сени подшоҳлик шарафига еткурса, подшоҳлик тариқин яхши тутғил.

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

ПОДШОҲЛИК ШАРТИ ВА РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар подшоҳ бўлсанг, порсо бўлғил ва кўзингни, кўлингни халойиқнинг аёл ва атфолидин¹ йироқ тутғил. Пок ва имн бўлғилки, пок ва имнлик покдилликдур.

¹ Аёл ва атфолидин – (аёллар) хотин ва бола-чақаларидан.

Ҳар иш қилсанг, ақл фармони била қилғил ва ақлдин бемаслаҳат иш қилмағил, нединким подшоҳнинг вазирлари ақлдур.

Ҳеч ишда шитоб қилмағил. Ҳар ишгаки киришар бўлсанг, олдии ўша ишдин чиқмоқни яхши кўзлағил ва ишнинг охирига қарағил. Ҳар бир ишнинг ўлчоғин билғил ва барча ишни ўйлаб қилғил. Барча ишга, сўзга ақл юзи била қарағил, токи ботилни кўра олғайсан.

Ҳамиша ростгўй бўлғил, кам сўзлағил ва оз кулғил, токи кичиклар сенга густоҳ ва далир бўлмасинлар, нединким дебдурлар: «Подшоҳ учун энг ёмон иш халқнинг густоҳлиғидур».

Ҳар наки ато¹ қилсанг, мустаҳиқ қилғил ва ўзингни азиз тутғил, лашкар ва раиятнинг кўзига хор кўринмағил. Ҳеч одамдин зинҳор бир нарса тиламағил ва бандаларга раҳмдил бўлғил, аммо бераҳмларга раҳм қилмағил. Ҳамиша лутф ва карамни одат қилғил, лекин сиёсатлик бўлғил. Барча ишни буткул вазирга таслим қилмағил, унинг раўйига ҳамиша муҳтож бўлмағил. Вазир ҳар одамнинг ҳақида ҳар сўзни айтса эшитғил, аммо дарҳол қабул қилмағил. Вазирга айтғилки: «Ўйлаб кўрурман, агар маъқул бўлса, у ишни қилмоқни сенга буюрурман». Ўзинг бу ишни бахшиш била имтиҳон қилғил, токи унинг наф ва зарари сенга маълум бўлғондин кейин ҳар наки ҳукм қилсанг қилғил. Агар хоҳ қари, хоҳ йигитликда подшоҳ бўлсанг, қари кишини вазир қилғил, йигит одамга вазирликни бермағил. Агар сен қари бўлиб, вазиринг йигит бўлса, номуносиб ишдур. Агар сен йигит бўлиб, вазиринг ҳам йигит бўлса, икки йигит бир ўт бўлиб мамлакатни куйдирадур.

¹ Ато – ҳады қилиш.

Вазир хушсуратлик ва узун бўйлик, кенг қоринлик, қари одам бўлса яхшидур. Қисқа бўйлик, бадрўйлик, таҳфиф¹ суратлик киши бўлса, унда ҳеч ҳайбат ва шукуҳлик бўлмағусидур. Узун соқолик одам вазирликка яхшироқ муносибдур.

Ҳикоят. Ундоқки бир куни султон Тўғрил⁵² Хуросон фозилларидан бир кишини вазир қилмоқ тилаб, бир донишманд кишини вазирликка ихтиёр этди. Ул донишманднинг соқоли ниҳоятда қалин ва узун эрди. Шундоқ эдики, унинг соқоли бетидан ошоққа тушарди. Уни келтуришиб, султонинг пайғомини унга еткурдилар ва дедилар: «Биз сени ўзимизга вазир қилдик, нединким, сендин муносиброқ одамни топмадик». Ул донишманд деди: «Султонга айтингларки, вазирлик кўп хусусият ва ҳунари бўлғоп кишига яхши бўлур. Банданинг эрса соқолидин ўзга ҳеч хусусияти ва ҳунари йўқдур. Подшоҳ менинг соқолимга алданмасун, ушбу хизматни бошқа одамга буюрсун».

Эй фарзанд, агар бир кишини вазир қилсанг, уни тамкинлик била узоқ тутғил, токи мамлакатнинг ишлари тўхталиб қолмасин. Аммо вазирнинг хеш ва ақраболарига ҳеч амал бермағил.

Фуқаронинг ҳолидин хабардор бўлғилки, подшоҳлар – чўпон, фуқаролари қўй рама²си манзарасида бўлур. Агар чўпон қўй рамасини сақлашга урунмаса, рама қисқа вақт ичида ҳалок бўлур.

Ҳеч одамдин хизматни дариф тутмағил ва лекин ҳар кишига иш буюрсанг, ўзига муносиб ишни буюрғил, номуносиб ишни буюрмағил, ундоқким, фаррошликка муносиб одамга шаробдорликни буюрмағил, шаробдорликка муносиб

¹ Таҳфиф – енгил.

² Рама – тўда, сурув.

кишини хазинадор қилмағил. Алқисса, ҳар кишига ҳар ишни буюриб бўлмас. Агар иш билмагон кишига бир ишни буюрсанг, у киши ўз манфаати учун бу ишни билмаслигин айтмаса, ул иш дуруст ва фойдали бўлмағусидур. Бас, ишни билгон одамга буюрғил, токи дардисарликдин қутулгон бўлғайсен.

Агар бир чокарга иноят қилиб, уни улуг ва мухташам қилмоқ тиласанг, уни амалсиз ҳам ҳашаматлик ва неъматлик қилса бўлур. Агар бир нодонга хизмат буюрсанг, ўз нодонлигинга гувоҳлик бергон бўлурсан.

Подшоҳлигинда ҳеч одамнинг фармонингни хор тутишига йўл қўйма, сўзингни хор тутма – ўзингни хор тутгон бўлурсан, нединким, подшоҳликнинг роҳати амрини юритмоқдадур, йўқ эрса подшоҳ била раиятнинг хулқи бирдек бўлиб қолур. Подшоҳ била раиятнинг фарқи фармонбардорликдадур.

Ҳикоят. Эй фарзанд, эшитдимки, сенинг бононг Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг замонида бир киши бор эрди. Уни Абул Фатҳ Бустий⁵³ дердилар. У Нисанинг омили эрди. Султон бошқа бир омил юбориб, уни туттириб келтирди ва барча мол-мулкани хоса¹ликка олди, ўзини қаҳр била зиндонга солурди. Бир неча муддатдин кейин у киши зиндондин қочиб, Ғазнингга борди ва султоннинг олдида кўп тазарруъ қилиб ва ёрлиқ бериб юборди. У Нисага бориб, мазкур номани кейинги омилнинг қўлига берди. Омил ўйлаб туриб, ўз кўнглида деди: «У қайтиб яна Ғазнингга кетгай». Алқисса, номани ўқимади ва мазмунига амал қилмади. У киши (Абул Фатҳ Бустий) яна Ғазнингга бориб султоннинг боғдин танҳо чиқадигон йў-

¹ Хоса – подшоҳ молн.

лининг устида кутиб турди ва султонга йўлиқиб, Ниса омилидин шикоят қилди. Султон яна нома берди. У киши деди: «Бергон номангизни омила эшитмағусидур». Шу вақтда султоннинг кўнгли бошқа бир иш билан машғул эрди Шу жиҳатдан унга деди: «Мен худ нома бердим, бас, уни қабул этмасалар, бошингга тупроқ сочғил!» У киши деди: «Эй султони олам, фармонингни эшитмасалар, энди тупроқни менинг бошимга сочиш керакму?» Султон ўйлаб қолди ва деди: «Мен хато қилмишман, тупроқни менинг бошимга сочмоқ керакдур». Дарҳол икки ғулумни юбориб, Ниса вилоятидаги омилани дорга остирди ва жар солдирди. «Ҳар ким подшоҳнинг фармонидин бош тортса, жазоси ушбудур». Шундин кейин ҳеч ким фармонга хилоф иш қилмади.

Ҳикоят. Эй фарзанд, сенинг тоғанг Султон Масъуд⁵⁴ салтанат тахтига минди, у шижоат ва мардоналик тариқин яхши билур эрди. Аммо мамлакатдорлик¹ тариқин ҳеч билмасди. Подшоҳликдин кўра канизаклар билан айш-ишрат қилмоқни яхши кўрар ва барча молларини шу ишга сарф қиларди. Уммол² ва лашкарлар унинг шундай ишга машғул бўлғонин кўриб, нофармонлик³ йўлин тутдилар ва халойиқнинг ҳолига футур етди. Лашкар, раият густоҳ ва далир бўлдилар.

Бир куни Фаррова қалъасидин бир хотин келиб, омилнинг зулумидин додхоҳлик қилди. Султон Масъуд унга хат берди. Хотин у хатни олиб бориб омига кўргузди. Оми хатнинг мазмунига амал қилмади. Хотин яна келиб султондин адолат тилади. Султон унга яна хат бермоқни буюрди. Хо-

¹ Мамлакатдорлик – мамлакатни бошқариш.

² Уммол – солиқ солувчи.

³ Нофармонлик – итоатсизлик.

тин деди: «Омил сенинг хатингни қабул қилмағусидур». Султон деди: «Мен ўзим хат бердим, унга амал қилмасалар, мен нима қилай!» Хотин деди: «Эй султон, подшоҳ бўлсанг шундоқ бўлғилки, сенинг ҳукмингни қабул этсинлар ва токи бандалар зулм ва балога гирифтор бўлмасинлар, сен эрса ишрат тахтида ҳамиша барқарор бўлғил». Султон бу хотиннинг сўзидин хижолатманд бўлиб, хотиннинг додига етди ва у омилани тутиб дарвозага осди. Шундин кейин султон рафлат уйқусидин уйғонди ва ҳеч одам унинг фармони қабулида тақсир қилмади.

Бас, эй фарзанд, ҳар бир подшоҳнинг ҳукми юрмаса, у подшоҳ эмасдур ва подшоҳлик фармон раволикка вобастадур¹. Фармонни раво қилдирмоқ сиёсат била бўлур. Демак, сиёсат қилмоқда камчиликка йўл қўймоқ яхшимас.

Сипоҳийни раиятга мусаллат² қилмағил. Сипоҳийни на янғил тарбият қилсанг, раиятга ҳам шундоқ меҳрибонлик кўргузғил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгирмас. Раиятни лашкар била мутеъ этса бўлур ва лашкарларни раият била ҳушқол, ободон этса бўлур. Асло зулмни кўнглингга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким адл ободонликнинг нишонидур ва зулм вайронлик аломатидур. Ҳукамолар деб-дурларки, одил подшоҳ олам хуррамағининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон хароблигининг селоба³сидур.

¹ Раволикка вобастадур – бажарилишга боғлиқдир.

² Мусаллат – қўлга олиш, молик бўлиш.

³ Селоба – тўфон.

Мазлумлар дуосидин гофил бўлмағилки, уларнинг дуоסי, албатта, мустажобдур. Хилватда кўп ўтирмағил, лашкардин ва ўзга халойиқдин қочмағил, агар қочсанг, улар ҳам сендин қочурлар. Раиятнинг ҳолига қарашда тақсир қилмағилки, бу тақсиринг душманнинг тавфиридур. Аммо лашкар тутсанг, барча лашкарни бир қабиладин тутмағил. Агар подшоҳ барча лашкарни бир қабиладин тутса, лашкари забун бўлур, нединким улар ҳамиша бир-бирлари била иттифоқ бўлурлар ва ҳаммасига бирдек сиёсат қилиб бўлмас. Агар ҳар турли қабиладин лашкар тутсанг, у ҳолда бир тоифа иккинчи тоифадин бийм¹ қилур ва нофармонлик қила олмаслар, сенинг фармонинг эса лашкарингга раво бўлур. Шундоқки, сенинг бобонг Султон Маҳмуднинг тўрт минг турк ғуломи ва тўрт минг ҳинду ғуломи бор эрди. Туркларни ҳиндулардин кўрқитарди. Бу икки тоифа бир-биридин кўрқиши натижасида мутеъ ва фармонбардор бўлур эрдилар.

Эй фарзанд, гоҳ-гоҳ лашкар улуғларини нон емак, набиз ичмак учун ўз мажлисингга чақириб, карам ва меҳрибонлик кўргузғил ва сарупо бериб, кўнгилларин хуш қилғил. Лекин кишига оз нарса бермоқ тиласанг, кўп халқнинг орасида бермағил, токи ҳимматинг пастлиғи маълум бўлмасин. Масалан, мен саккиз йил Ғазнинда султон Мавдуднинг⁵⁵ надими² бўлдим. Унда уч ишни ҳаргиз кўрмадим: бир улки, агар инъом икки юз тиллодин оз бўлса, уни кўп халқ орасида ҳеч кишига бермасди, хилватда парвоначисига³ буюриб берур эрди. Иккинчиси, ҳарғиз

¹ Бийм – кўрқув.

² Надим – яқин хизматкор, маҳрам.

³ Парвоначи – вазирнинг муовини.

тиши кўрингудек қаттиқ қулмас эрди, учинчиси, ҳар қанчаки қаттиқ қаҳри келса ҳам ҳаргиз «беҳамият» дейишдин бошқа дашном қилмасди. Бу одат бағоят яхши ишдур. Эшитгон эдимки, Рум султонининг одати ҳам шу хилда экан. Бас, эй фарзанд, сахий бўлғил ва паст ҳиммат бўлмағил, йўқ эрса, кўпнинг орасида ҳимматингни кўргузмағил. Агар шундай қилмасанг, халқ сенга душман бўлур. Гарчи ҳатто сенга бирон-бир душманлик қила олмасалар ҳам, ҳар ҳолда сенга бир душман бўлса, хизмат қилмаслар ва душманингни дўст бўлурлар. Аммо жаҳд қилиб подшоҳлик шаробидин маст бўлмағил. Олти ҳислатдин воз кечмағил ва уларни маҳкам тутғил, масалан: ҳайбат, адл, саховат, муҳофазат, мулоимлик ва ростгўйлик. Ҳар подшоҳ бу олти ҳислатнинг бирининг узоқ бўлса, подшоҳлиғ шароби мастлиғига яқин бўлур. Ҳар подшоҳ подшоҳлиғ шаробидин маст бўлса, подшоҳликдин жудо бўлгондин сўнг бу мастликдин айрилар. Шунинг учун подшоҳ бўлсанг, бу ишларга эҳтиёт бўлғил ва олам подшоҳларининг ҳолидин шундоғ хабардор бўлиб турғилки, уларнинг нафас олгонларидин ҳам ҳатто гоғил бўлмағил.

Ҳикоят. Меи отамдин эшитдимки, у шундай деди: Фахруддавла ўзининг биродари Азудуддавлдин бир амаллаб қочиб, кўздин гойиб бўлди ва ҳеч жойда мақом қила олмай, менинг бобом Қобуснинг даргоҳига омонлик тилаб келди. Бобом унга омонлик бериб, кўп лутф ва карам қилди, нединким бобом Фахруддавланинг тоғаси эрди. Фахруддавланинг отаси била бобом Қобус Ҳусн Фирузоннинг қизидин туғилмиш эрдилар. Шундин кейин Азудуддавла бобом Шамсул Маолий Қобуснинг олдиға элчи юборди ва элчи

келиб номани топширди Номада шундай дейилмиш эрди: «Биродарим у ерга борибдур. Сен била менинг орамизда дўстлик биноси маҳкамдур ва икки юрт бир юртдур. Биродарим менга душмандур. Уни тутиб менинг олдимга юборғил. Бу ишнинг мукофоти учун мен сенга вилоятимдин қайси шаҳарни тиласанг, ўшани берурмен, токи дўстлик бурунғидин зиёдароқ бўлғай. Агар бу бадномликдин қочсанг, унга заҳар бериб ўлдурғил, токи менинг муродим ҳосил бўлсин ва сенга бадномлик бўлмасин. Ҳар на тиласанг уни қабул қилурман».

Амир Қобус деди: «...шундоқ улуғ подшоҳ мандек кишига то қиёматгача бадном бўлғудек сўзни айтмаса керак эрди». Шундин кейин элчига деди: «Азудуддавла бағоят гофил кишидур. Нечук бундоқ мумкин бўлмагон сўзни айтадур?» Элчи деди: «Эй худованд, Азууддавлани Фахруддавлага сотмағил, яъни Фахруддавлани Азудуддавладин илгари тутмағилки, Азудуддавла сени ўзининг туғишгон биродаридин ҳам дўст тутар ва айтарки, худди шу мактубни бергон куни эшитдим: «Бир кун дўстим Қобус ҳаммомга борди, ҳаммомда оёғи тойиб йиқилди. Мен диланг бўлиб дедим: «У қирқ ёшида қариб қолдимики, забун бўлиб, қуввати кетиб йиқилибди».

Элчининг бу сўздин мақсуди: «Менинг подшоҳим сенинг ҳолингни кўп яхши билур», демоқ эрди. Қобус деди: «Умри узоқ бўлсин, менга кўп шафқат қилибдур. Лекин унинг учун мен ҳам ғам ерман: фалон ойнинг фалон кунда, сени бу тарафга юбормасдин бир кун илгари кечаси фалон уйда ўтириб шароб ичди ва фалон жойда ётиб ухлади. Нуштегин соқий ярим кечада унинг қошига келди ва у уйқудин туриб ичкари саройга

бориб, учок¹ка чикди. Шу чоғда қаттиқ шамол эсди ва у учокдин тушар вақтида оёғи дуруст тегмай, зангунинг² иккинчи тишидин йиқилди. У киши учун менинг ҳам кўнгулум анчагина азобланди ва дедимки: «Қирқ икки ёшдағи подшоҳ шунча шароб ичиб, учокка чиқа олмайдиғон ва ярим кечада ундин туша олмайдиғон даражада ожиз бўлиб қолибдими, бундоқ ҳодисага гирифтор бўладур?» Бу сўз билан Қобус элчига ўзининг ҳам уларнинг ҳолидин хабардорлиғини билдирди.

Эй фарзанд, атрофдағи подшоҳларнинг ҳолидин огоҳ бўлгондин сўнг ўз вилоятинг, раи-ят ва лашкар ҳолидин ҳам огоҳ бўлғил. Агар ўз шаҳрингнинг ҳолини билмасанг, бегоналар ҳолини қандай қилиб билурсан?

Ҳикоят. Эй фарзанд, тоғангнинг ўғли султон Мавлауд бинни султон Масъуднинг замонида мен Ғазнингга боргондим. Менга кўп эъзоз ва эҳтиром қилди. Бир неча муддатдин сўнг мени имтиҳон қилиб, ўзига хос надим қилди. У ҳамиша таомни менинг била бирга ерди. Хоҳ ўзга надимлар била бўлсин, хоҳ бўлмасин, мен унинг суҳбатида ҳозир эрдим.

Бир кун субҳидамда надимлар била набиз ичиб ўтирғон вақтда лашкарга кўриниш берди ва барча лашкар келиб салом бериб қайтдилар. Хўжа Абдулло Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий⁵⁶ унинг вазири эрди. Бир мунҳий³ бир хат келтириб хўжага берди. Хўжа ичкари кириб, у хатни Али ходимга берди ва Али ходим султонга берди. Султон набиз ичиб ўтириб эрди, ўшал хатни ўқиди ва Хўжага қараб деди: «Буюрғил, мунҳийга беш юз таёқ урсинлар, токи бундин

¹ Учок – том.

² Зангу – нарвон.

³ Мунҳий – хабарчи.

буён хабар келтурса, шарҳ била ёзиб келтурсин, нединким бу хатда: ўтган кеча Ғазнида икки минг уйда ош пиширмамишлар, деб ёзмиш. Мен у уйлар кимларнинг уйларидур, қайси кўчада, қайси маҳаллада эканин билмасман». Хўжа деди: «Мунҳийнинг гуноҳин афв қилинг, бу жиҳатдин у мужмал гаплар ёзибдур. Аммо агар шарҳ била ёзса, бу сўз бир улуғ китоб бўлурки, уни бир мажлисда ўқиб тамом қилиб бўлмағусидур. Ноилож ошни зикр этибдур, аммо ошнинг рангин ва навин ёзмабдур. Энди тарахҳум қилсангиз, бундин буён ҳар сўзни мужмал қилмай, фалон киши, фалон маҳалла ва фалон ош деб шарҳ ва тафсил била ёзсин». Султон деди: «Бу навбат афв қилдим. Агар яна шундоғ ёзса, гуноҳи ўз бўйнидадур».

Бас, эй фарзанд, ҳамиша лашкар ва райят ҳолидин хабар олғил, хусусан, вазирнинг ҳолига тафаҳҳус¹ қилғил ва шароб ичишга йўл қўймағил, нединким сен барча аҳду аёл ва хонумонингни унга топширғонсан. Агар унинг ҳолидин ғофил бўлсанг, ўзингдин, хонумон ва мол-мулкдин ғофил бўлғонингдур. Атрофингдаги ўзингга баробар подшоҳлар била зоҳирда дўст бўлсанг ҳам ботинда² дўст бўлмағил ва агар ботинда душман бўлсанг, зоҳирда ошкор қилмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, Искандар Румий бир кун ўз душманига қарши урушга бормоқ бўлди. Унга дедилар: «Эй малик³, хасм ғофилдур, унга шабхун⁴ урмоқ керакдур». Искандар деди: «Ўғрилик била зафар топмоқ менга ордур!»

Бас, подшоҳликда улуғ ишларни одат қилғил, нединким подшоҳ барча кишидин улуғроқдур.

¹ Тафаҳҳус – атрофлича текшириш.

² Ботинда – ички томондан.

³ Малик – подшоҳ.

⁴ Шабхун – кечки ҳужум.

Унинг гуфтор¹ ва кирдори² ўзгаарнинг гуфтор ва кирдоридин улуғроқ бўлмоғи керакдур ва бундоқ гуфтор ва кирдор била улуғ ном ҳосил қилса бўлур. Паст ҳиммат подшоҳнинг номи баланд чиқмағусидур.

Хукмингни улуғ тутғил ва ҳар муҳаққар³ нарсага ҳукм қилмағил. Агар бирор нарсага ҳукм қилсанг, унинг хилофини қилмағил, нединким хилоф иш қилмоқ барча кишига ёмондур, хусусан, подшоҳга ёмондур.

Подшоҳлик пешасининг шартларини баён қилдим.

Агар деҳқончилик ё бозор пешалари насибинг бўлса, улар янада яхши пешадир. Сен ҳар бирининг шартларини бажо келтирғил, токи ишинг ҳамиша ривож топғай ва муродга етғайсан.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА БОЗОР ПЕШАЛАРИ БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар деҳқон бўлсанг барча деҳқондин шиностароқ⁴ бўлғил ва ҳар бир экинни эксанг, вақтидин ўтказиб экмағил. Агар вақтидин ўн кун бурун экканинг икки кун вақтидин сўнг эккандин яхшироқдур.

Ҳўкизни жуфт этиб, барча асбобни муҳайё қилғил. Зўравон, қувватли ҳўкизларни сотиб олғил, охурига алафни ва дон-дунларни солғил. Уни шу хилда тарбият қилғилки, ҳўкизларинг зўрликда ва семизликда барча халойиқнинг ҳўки-

¹ Гуфтор – сўзлаш, суҳбат.

² Кирдор – қилиқ.

³ Муҳаққар – таҳқиқланган.

⁴ Шиностароқ – билимдонроқ.

зидин илгари бўлсин. Агар бир хўкизинг ишга ярамай қолса, тезликда яна бир хўкиз олишга ҳаракат қилғил, токи экин вақти ўтмасин. Агар экиш ва ўриш вақти бўлмаса, ҳамма вақт ер суриб, шудгор қилишдин ғофил бўлмағил. Сўнги йилнинг тадбирини ушбу йил қилғил. Экинни бақувват ерга экилки, агар ернинг қуввати бўлмаса, ер сенга фойда бермас.

Ҳамма вақт ерни тарбият қилғил, деҳқончилик пешасидин бархурдор¹ бўлғайсан.

Агар ўзга пеша қилмоқ тиласанг, бозор пешаларини қилғил. Ҳар бир пешани қилсанг ҳам чобук бўлғил ва покиза иш қилғил. Шунда сенинг ишинг ҳамма пешаварларнинг ишидин яхшироқ бўлғай.

Ҳариф ва ошналаринг кўпайсин. Оз фойдага қаноат қилғил ва харидорни кўп лажож ва оғир баҳо била ўзингдин қочирмағил, токи мазкур пешада ризқинг зиёда бўлсин. Халқ сенинг олдинга бир нарсани олмоқ ва сотмоқ учун келса, дўстимсан ва биродаримсан демақдин тақсир қилмағил, токи сенинг бундоқ меҳрибонлигингни кўриб, улар молларига оғир баҳо қўйишдин шарм қилсинлар ва сенинг мақсудинг ҳосил бўлсин. Шунда ҳамиша пешаварларнинг орасида яхши отинг чиққай. Аммо рост сўзлағил, бахилликдин парҳез қилғил. Савдонгни яхши ишга сарф этғил, қашшоқларга инъом берғил ва ўзингдин қавийларга ниёзманд² бўлғил. Савдода кўп қаттиқ бўлмағил, ғариблардин кўп фойда истамағил ва мустаҳқиқни хушқол қилғил. Подшоҳинг ҳақида ростлиғ қилғил, аммо подшоҳнинг хизматига ҳарис бўлмағил, сипоҳийларга аралашмағил. Бозор халқи била бозори бўлғил. Тош ва тарози-

¹ Бархурдор – баҳраманд.

² Ниёзманд – ҳожатманд.

ни рост қилғил. Ўз ақчанг ҳақида икки дил ва икки ҳамён бўлмағил. Шерикларингга хиёнат қилмағил, ҳар пешаким қилсанг, унда ҳийла қилмағил ва ҳамиша ҳамма ишингни бирдек қилғил. Агар молдор бўлсанг, муҳтожга қарз бермоқни ганимат билғил.

Ёлғондин онг ичмағил ва киши била қаттиқ муомала қилмағил. Пок дил бўлғил, токи савдонда, фойдангда баракат бўлғай. Ҳар бир пешадурки, менинг айтғонимдек бўлса, барча пешаварларнинг жувонмарди¹ бўлғайсан. Энди билғилки, жувонмардликнинг барча шармларини қудратим етгунча баён қилурман.

ҚИРҚ ТЎРТИНЧИ БОБ

ЖУВОНМАРДЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сен жувонмардлардек ҳаракат қилмоқ тиласанг, дастлаб жувонмардлик нима эканлигин ва унинг қандоғ пайдо бўлурын аниқ билғил. Қилғилки, одам уч хил сифатга эгадур. Барча шахс у хоҳ доно, хоҳ нодон бўлсин, шу уч нарсa била хушнуддур... Бу уч нарсанинг бири ақл, бири ростлик ва бири жувонмардликдур.

Халқнинг даъвосига ҳақиқат била қарасанг, ҳеч киши ақл ростлик ва жувонмардлик била ёлғон даъво қилмағусидур. Нединким, бу уч сифатга эга бўлмағон ҳеч киши йўқдур. Аммо одатнинг тундлиғи (шиддатлиғи, ғазаби) ва хиралиғи (даҳшатли қоронғилик) халқнинг асли йўлини боғлаб қўяди. Инсон асли барча илмни ўргана олади. Одамнинг тани кўзга кўринадурғон ва кўзга кўринмайдурғон моддалардин тузилғон. Демак, инсоннинг бадани-

¹ Жувонмард – сахий.

да бир қисм табиий кучлар осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас шакллар, жонлар, ақллар мавжуддурки, уларнинг ҳар бири алоҳида бир оламдур, яъни мураккаб бир мажмуъ бўлмишдур. Бас, кўрмасмусан, бу улуғ жаҳонда кўк гумбази ҳам, юлдузлар ҳам, табиий кучлар ҳам буларнинг бари хилма-хил моддалар бўлсалар ҳам табиат бандида бир-бирларига боғлиқдурлар, яъни ўт ва сув барча сифатда бир-бирига зиддур. Андоқким, ўт ва сув барча сифатлари била зиддурлар, тупроқ ва ел ҳам бир-бирига зиддур. Демак, ер тупроқ, ўт ва сувнинг орасида воситачи бўлиб, уларнинг орасини улуғ банд қилиб боғлайдур. Шу тариқа ердаги қурғоқчиликнинг олов била, совуқликнинг сув била боғланиши орасида банд пайдо бўлди, лекин қувват моддаси била мазкур банд узилди. Куч фалақдин, фалақ ҳаюло¹дин, яъни ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳиятидин, ҳаюло нафасдин, нафас ақлдин ушбу қиёс била жудо бўлди. Одам жисмида тириклик ва оғирлик табиат қуввати орқали жам бўлди. Сурат, чеҳра, ҳаё, қувват, ҳаракат фалақдин жам бўлди. Бешта жисмоний сезги, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, искаммоқ, тотмоқ, сийпаламоқ ҳаюлодин жам бўлди; ёд этмоқ, тафаккур қилмоқ, ҳаёл этмоқ, сўз айтмоқ, тадбир қилмоқ жон орқали жам бўлди. Одамнинг баданидаги шариф² нарсаларнинг манбаи йўқдур ва уларнинг ўрнини кўрсатиб ҳам бўлмас. Нединким, жувонмардлик, донишлик, камолот, шариф – буларнинг ҳаммаси ақлнинг сармоясидур ва олий ақл ташаббуси била баданда пайдо бўлдилар. Демак, тан жон била, жон нафас била ва нафас ақл била тирикдур. Ҳар кишини тирик кўрсанг, у

¹ Ҳаюло – модда.

² Шариф – тароватли.

жонсиз эмасдур, ҳар одамни жонли кўрсанг, у нафассиз эмасдур, ҳар кишини нафасли кўрсанг, у ақлсиз эмасдур. Бу аҳвол барча одамда мавжуддур. Лекин тан била жоннинг орасида беморлик пардаси бўлса, жондин танга модда, яъни қувват ва ҳаракат етишмас. Ҳар кишининг нафаси била жони орасида оғирлик ва нодурустлик пардаси бўлса, нафасдин жонга модда тамом етишмас. Ҳар бир одамнинг нафаси била ақли орасида жаҳд хиралик пардаси бўлса, ақлдин жонга фикр, тадбир, жувонмардлик ва ростлик етишмас. Демак, ҳақиқатан, ақлли ҳамиятсиз бўлмағусидур. Лекин олий файрга руҳоний йўли боғланса, бундай ҳолда бемаъни фикрлар туғиладур.

Дунёда мардумлик, яъни жувонмардлик даъвосини қилмагон ҳеч одам йўқдур, лекин, эй фарзанд, сен жаҳд қилиб ўзгалардек бўлмағил ва беъмани даъво қилмағил. Файзи олийни ўрганмоқ ва идрок қилмоқ зикринда руҳоний йўлни таълим ва тафҳим¹ била очиқ тутғил, токи сендин маъно даъво қилмағайлар.

Эй фарзанд, билғилки донишлар ақл ва жувонмардликдин алфоз² била жасадсиз бир неча сурат ясабдурлар. Бу суратлар тан, жон, ҳавос³ ва маоний⁴ суратидур. Дебдурларки, бу суратнинг тани – жувонмардлик, жони – ростлик, ҳавоси – донишмандлик, маонийси – сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қилдилар: бир гуруҳга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гуруҳга тан, жон, ҳавос ва маоний тегди. Тан етгон гуруҳ иёрлар ва сипоҳийлардурки, халойиқ уларга жувонмардлар деб от қўйдилар; тан ва жон етгон гуруҳ зоҳирда

¹ Тафҳим – англаиш.

² Алфоз – сўзлар.

³ Ҳавос – сезгилар.

⁴ Маоний – маънолар.

маърифат соҳибидурларки, халойиқ уларга ёлгон маърифат деб от қўйдилар; тан, жон ва ҳавос етгон гуруҳ ҳукамо, анбиё ва авлиёдурларки, халойиқ уларга ғоят донишманд деб от қўйдилар; тан, жон, ҳавос ва маоний етгон гуруҳ фаришта-лардур ва уларга жувонмардлик насиб бўлди.

Жувонмардлик асли уч нарсадур: бири улким, айтгон сўзингни ўзинг қилсанг, иккинчиси улким, ростликка хилоф қилмасанг, учинчиси улки, хайр ишини илгари тутсанг. Одамдағи қолгон барча сифатлар бу уч нарсанинг остидадур.

Эй фарзанд, агар сенга мушкул бўлса, мен бу уч сифатни тадбир била, бу қавмнинг ҳар бирига мартаба ва андозасига лойиқ тақсим қилурман. Билғил, жувонмардлик ва иёрлик шундай кишига сазовордурки, бир қанча ҳунари бўлсин. Бу ҳунарлардин бири: жасур, мард, сабр-матонат, ваъдага вафо қилмоқ, пок дил ва пок забон бўлмоқ бўлса, яна бири улким, ўз манфаатин кўзлаб асирларга озор бермаса, бечораларга мадад еткурса, ёмонларнинг ёмонлигини яхшилардин йироқ тутса, рост сўз айтса, ўз танидин дод берса, яхшига ёмонлик еткурмаса, зиёндин омон тутса, одамларга зиён-зарар еткурмаса, яхши қарағилки, бундай ишларнинг ҳам охири ул уч сифатга вобастадур.

Ҳикоят. Айтурларки, бир куни Кўҳистондағи бир уйда иёрлар жам бўлиб ўлтирар эрдилар. Бир киши эшиқдин кириб, салом бериб деди: «Мен Марв иёрларининг элчисидурман. Улар сизларга салом юбордилар ва дедиларки, бизлар бир масалани сўрармиз. Агар бу масалага жавоб берсангизлар, сизларнинг улуғлигингизга рози бўлурмиз. Агар тўғри жавоб бера олмасангизлар сизлар бизларнинг улуғлигимизга иқрор бўлингизлар». Улар элчига дедилар: «У масалани

сўрағил». Элчи деди: «Улар сўраб юбордиларки, жувонмардлик недур ва жувонмардлик билан ножувонмардликнинг орасида фарқ недур? Агар бир иёр бир йўлнинг бошида ўтирғон бўлса ва бир киши унинг олдидан ўтиб кетса, бир оз фурсатдин сўнг унинг изидин яланғоч қилишни қўлга олиб бошқа бир киши ўтса. У ўтиб кетғон одамни ўлдирмоқ учун йўл бошида ўтирғон иёрдан «фалон киши шу ердан ўтдими» деб сўраса, қандай жавоб бермоқ керакдур? Ўтмади деса ёлғон сўз айтғон бўлур, агар ўтди деса ғаммозлик қилғай. Бу икки иш ҳам жувонмардлик тариқидан эмас».

Кўҳистон иёрлари бу масалани ва бу сўзни эшитғонларидин сўнг ҳайрон бўлуб, бир-бирларига қарашдилар. Буларнинг орасида Афзал Ҳамдоний деғон бир киши бор эрди. У деди: «Жувонмардликнинг асли – айтғон сўзни бажармоқдур. Жувонмардлик била ножувонмардлик орасидағи фарқ сабрдур. Йўл устидағи иёр ўтирғон жойидин бир қадам илгари ёки бир қадам кейинроқ ўтириб: «Мен бу ерда ўтириб эрдим, ҳеч киши бу ердин ўтғони йўқдур», – деб жавоб берса, у шу тадбир била рост сўз айтғон бўлур».

Демак, эй фарзанд, бу иёрларни эсга солсада, сипоҳийлар ҳам бу расм била бўлмоқлари шартдурки, сипоҳийнинг иши иёрлик иши била тавом бўлур. Лекин каримлик, меҳмондорлик, сажийлик, тўғрилиқ, ҳақшунослик, пок жомалиқ, яхши яроғланиш сипоҳийга хосдур. Сипоҳийга тавозеъ ва сарафкандалиқ¹ бир ҳунардур, иёрга айбдур. Аммо бозор одамларининг жувонмардлиғида ҳам анча шартлар бордурки, уларни мен ўзга пешаварларнинг бобида зикр қилдим, такрор қилмоққа ҳожат йўқдур... Жувонмардлик

¹ Сарафканда – боши эгик, камтар.

одоби шундоқки, нифоқ жиҳатдин ҳеч одамнинг пардасин йиртмаслар; халойиқни бир ишда саҳв¹ этиб, омонлик тилаб келса бахиллик қилмаслар, ...халқнинг орасида кишига кўп панд² бермаслар. Кишининг ҳаргиз қони тўкилишига саъй этмаслар. Қатли вожибга ҳам фатво бермаслар, нединким хато фатвони тузатса бўлур, аммо беғуноҳ ўлдирилғонни тузатиб бўлмас, ўлғон асло тириламас. Авомни гуноҳга далир қилмаслар.

Аҳли тасаввуфнинг жувонмардлигини ўтғон устодлар кўп китобларда зикр этибдурлар, мен уларнинг ҳаммасин баён қила олмағайман.

Эй фарзанд, менинг арзим бу китобда сенга панд бермоқдур. Агар сен ушбу гуруҳ била ҳаммажлис бўлсанг, сен уларга оғир тушмағил ва улар ҳам сенга оғир тушмасин. Бу тоифанинг жувонмардлигини сенга айтурман, нединким яхши зиндагонлик қилмоқда бу тоифага ўзга тоифадан кўп ранж етишар ва ўзларин барчадин баландроқ кўрарлар. Жувонмардликнинг асосий фазилати манманликни бошидин чиқармоқ ва ўзгага қасд қилмасликдур. Яна бу тоифанинг адаб ва жувонмардлиги икки нав бўлур: бири тасаввуф дарвешларига хос бўлур, бири муҳибларга мансуб бўлур. Мен иккала навини ҳам баён қилурман.

Билғил, дарвешликнинг шарти улдурким, у ҳамиша мужаррад³ бўлғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир вақт икки сўфи йўлдош бўлиб, бир тарафга борур эрдилар. Бири мужаррад эрди ва бирининг ёнида беш тиллоси бор эрди. Мужаррад сўфи ҳеч хавфсиз борур эрди ва ҳамроҳ талаб қилмасди. Ҳар жой-

¹ Саҳв – хато, янгилишиш.

² Панд – ўғит, насиҳат.

³ Мужаррад – холи, танҳо.

гаки борса, у жой қанчалик хавотирли бўлса ҳам у ҳеч андиша қилмас ва ўтириб роҳат қилар эрди. Беш тиллоси бор сўфи ҳам унинг била кетиб борарди. Аммо доимо бадбуруш, мутафаккир ва андуҳгин эрди. Бир вақт бир қудуқнинг бошига етдилар. Бу ер ҳаддин зиёда хавфли ва ўғриси кўп эрди. Мужаррад сўфи мазкур қудуқдин сув ичиб, беҳавотир ётиб роҳат қилди, аммо беш тиллоси бор сўфи хавфдин ухлай олмади ва ҳамиша ўзига дер эдики: «Оҳ, на қилай?!» Бунинг овози мужаррад сўфининг қулоғига етиб уйғонди ва унга деди: «Эй фалончи, сенга нима бўлди, тинмай: «Оҳ, на қилай, дерсан?» У деди: «Эй биродар, менда бешта тилло бордур. Бу жой хавфлидур, сен бу жойда беҳавотир ухларсен, мен эрса хавотирдин ухлай олмасман ва ҳатто ўтира олмасман ҳам».

Мужаррад сўфи деди: «Тиллонгни менга бергил, токи мен бу тиллонгга бирон чора қилай». Сўфи тиллони унга берди. У олиб тиллони қудуққа ташлаб юборди ва деди: «Мана энди, «оҳ на қилай»ингдин қутулдинг. Энди тинчгина ўтиргил, фароғат била ухлагил. Билғилки, мужаррад кишининг ҳеч офатдин хавфи бўлмағай».

Эй фарзанд, билғилки, агар назаринг бир бўлса, барча офатдин омон юргайсан. Агар биродаринг ҳақида жанжал қилсанг ҳам ўзинг ҳақингда биродаринг била ҳеч вақт мукошафа¹ қилмағил. Манманликни бошингдин чиқаргил ва соҳиби беғараз бўлгил. Тасдиқ ва тажаррудга назар қилгил ва ҳеч нарсага иккилик кўзи била қарамағил.

Эй фарзанд, билғилки, агар киши сидқидил била сувга оёқ қўйса, сув ҳам унинг оёғи остида қаттиқ бўлур. Агар бирон киши бу бобда сенга

¹ Мукошафа – фош қилиш.

авлиё кароматидин бир ҳикоят қилса ва ул ҳикоят ақл тариқасидин йироқ бўлса ҳамда сенга номумкин кўринса ҳам унга рой, эътиқод қилғил. Дарвеш шундай кишидурки, у ҳар бир нарсага сидқ кўзи била қарағай, унинг зоҳири ва ботини бир бўлғай ва кўнглини тавҳид фикридин холи қилмағай. Қаттиқ андиша ва оҳисталикни ихтиёр этғай, токим тафаккур ўтига куймағай, нединким бу тариқа соҳиблари тафаккурни улўт ўт деб билурлар, сидқ суви эса унинг тасаллиси бўлур. Демак, улар ишрат ва рақс, самоъ¹ни тасаллига дом қилмишлар, агар дарвешлар самоъ оҳангига мойил бўлмасалар, ҳамиша тафаккур ўтига куярлар, нединким ҳар кишида тавҳид тафаккури бўлмаса, унга самоъ қилмоқ маҳолдур... Дарвеш ...мулойим сўзлик бўлғай; тан ва жаомасин пок тутғай; сафарни дўст тутғай ва биродарларига ҳамма вақт хизмат қилғай; сафарга ҳар одам ҳамроҳ бўлмоғ тиласа ман этмағай ва белини устидин боғлаб, халқ орасига бормағай; ҳар ердин жой берсалар, унда ўтирғай; ичкари кирғон вақтида салом берғай; яхши одамлар била суҳбат тутғай, беҳуда сўзлашмағай; бир ерга чақирсалар тезроқ борғай, токи азиз бўлғай. Бир иш қилмоқ бўлса, кўпнинг ҳукми ва ризо-си била қилғай... Агар ҳожат юзасидин бир жойга кетмоқ, ё либос киймоқ ёки либосни тандин чиқармоқ тиласа, кўпдин рухсат олғай; халқдин яширин равишда ҳеч нарса емағай ва халқнинг олдида кўп сўзламағай... Кўп халқнинг орасида шитоб била юрмағай.

Бу гуруҳ ранж била топғон нонни ганж билғай. Нон емоқ вақтида суфра²дин ғойиб бўлмағай,

¹ Самоъ – ашула.

² Суфра – дастурхон.

токи ўзгалар уни келур деб интизорлик чекмағайлар. Халқнинг олдидаги нонга қўлин урмағай. Агар бир иллат сабаби била таом егуси келмаса суфра ёйилмасдин бурун узр айтғай.

Эй фарзанд, жаҳд қилки, ҳар қандай сифатга эга бўлсанг ҳам олдинни кўрадиғон бўлғил ва жувонмардликка яқин бўлғил, токи жаҳон аҳлининг яхшиси бўлғайсан.

Агар жувонмардлик йўлида юрмоқ тиласанг, ҳамиша уч нарсани кўзда тутғил: кўзни ёмон назардин, қўлни ёмон ишдин ва тилни ёмон сўздин сақлашни. Уч нарсани дўст ва душманга очиқ тутғил: уй эшигини, суфра бошини, ҳамёнингнинг боғичини.

Ҳаргиз ёлғон сўз демағилки, барча ножувонмардлар ёлғон сўз айтмоқдадурлар. Агар ҳар киши сенинг жувонмардлиғингга эътиқод қилса, агар азиз киши бўлса ҳам сенинг олдингда ўзини хор тугар, агар улуғ душман бўлса ҳам сенга ўзини таслим қилур ва барча халқнинг орасида сенинг жувонмардлиғингга эътимод этар.

Бас, жонинг борича кўшиш қилиб, жувонмардликни эғаллағил. Ва яна ҳаргиз ўтғон иш юзасидин интиқом қилмоқ¹қа машғул бўлмағил, хиёнат қилмоқни асло ўйламағил, нединким хиёнат қилмоқ жувонмардликнинг шарти эмасдур.

Эй фарзанд, огоҳ бўлғилки, сўз кўпдур. Агар ҳар тоифанинг жувонмардлигини айтсам сўз чўзилур, аммо сўзни мухтасар қилурманки, айтғонларимнинг барчаси юқорида баён этилғон фикрларга тобедур.

Билғилки, камоли жувонмардлик шулдурки, ўз молингни аниқ билғил, киши молини киши моли билғил, халқ молидин тамаъ қилмағил. Ўз

¹ Интиқом қилмоқ – ўч олмақ.

қўлинг била қўймағон нарсани олмағил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил. Оламда жувонмардроқ киши ҳамиша менинг айтғонимдек тирикчилик қилғай, токи ҳам бу дунёни, ҳам охиратни топғай.

Эй фарзанд, билғилки, бу китобнинг неча жойида қаноатни зикр этдим ва яна тақрор қилурман. Аммо ҳамиша дилтанг бўлмасликни тиласанг, қаноатлиг бўлғил, ҳасадчи бўлмағил, токи вақтинг ҳамиша хуш бўлғай. Нединким, барча ғамнокликнинг асли ҳасаддур. Билғилки фалак гардишнинг таъсиридин одамга нек¹ ва бад² етар. Менинг устозим дердики: «Фалак таъсири била одам бўйини узатғай ва оғзини очғай. Фалакдин бир саъб³ етса, одам бўйнида кўтарғай ва агар бир луқма етса, оғзига олғай...»

Фалак таъсирида ҳам шул икки ишдин ташқари эрмасдур. Бу тариқани илгари тутиб, қаноатга одат қилсанг, озод баданинг ҳеч кишининг бандаси бўлмас. Ҳаргиз тамаъни хаёлингга келтурмағил. Нек ёки баддин наинки олдингга келса, рози бўлғил. Билғилки, одам тоифаси хилма-хилдур. Лекин уларнинг бир-биридан кам бўлмоғи ниёз⁴ ва тамаъ жиҳатидиндур. Шунинг учун киши тамаъни тарк этиб, қаноатни одат қилса, барча жаҳон аҳлидин бениёз бўлғай. Демак, ҳеч кишидин тамаъ талаб қилмағон киши жаҳонда энг азиз, муҳташамдир. Ул ҳеч одамга ниёзи бўлмағай, тамаъгир ва ниёзманд паст ва хордир. Нединким, бундай киши ўз моли ва жувонмардлигидин тамаъ қилғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, шайх Шибли бир кун бир мачитга борди ва икки рақат намоз

¹ Нек – яхши.

² Бад – ёмон.

³ Саъб – машаққатли.

⁴ Ниёз – муҳтожлик.

Ўқиб, бир оз вақт осойиш топди. Ул мачитда ёш ўғлонлар жам бўлиб китоб ўқир эрдилар. Ўғлонларнинг таом ейдигон вақтлари бўлиб қолди. Буларнинг орасида бир бойнинг ўғли ҳам бор эрди ва бир фақирнинг ҳам ўғли бор эрди. Бойнинг ўғли олдида ҳалво, фақирнинг ўғли олдида қуруқ нон эрди. Бойнинг ўғли унга деди: «Агар ҳалво емак тиласанг, менинг итим бўл, шундин сўнг ҳалво берурман». Фақирнинг ўғли деди: «Мен сенинг итингман». Бойнинг ўғли деди: «Шундоқ бўлса, итдек ҳурғил». У бечора ит янглиғ ҳурди, шундин кейин бойнинг ўғли бир бўлак ҳалво берди. У ҳар вақт итдек ҳурарди ва бир бўлак ҳалво оларди. Шайх Шибли ҳар вақт уларга қараб йиғлар эрди. Бир куни муридлари ундин сўрадилар: «Эй шайх, не важдин йиғларсан?» Шайх деди: «Кўрингларки, беқаноатлик ва тамаъгирлик одамнинг бошига на савдоларни солур. Агар бу ўғлон қуруқ нонга қаноатли бўлиб, ундин ҳалво тиламаса эрди, ўзидек бир ўғлоннинг ити бўлмасди».

Бас, агар зоҳир ва фосиқ бўлсанг ҳам қаноатли бўлғил.

Эй фарзанд, билғилки, мен шу қирқ тўрт бобда ҳар хил ишлар тўғрисида сўз дедим ва ҳар боб ҳақидаги масалалар юзасидин панд-насихат қилдим. Аммо ақллилик бобини зўрлик била айта олмасман. Ақлни кишига зўрлик била ўргатиб бўлмас. Билғилки, ақл икки хилдур: бири тугма ақлдур, уни азалий дерлар, иккинчиси касбий ақл, буни муктасиб дерлар, касбий ақлга дониш ҳам дерлар. Бас, агар азалий ақл бўлмаса, мен ва сен ҳеч илож қила олмасмиз. Сен муктасиб ақлни пеша қилмоқда камчил қилмағил, қурбинг етғонича ўрганғил. Ақллилар тоифасидин бўлмасанг ҳам донишлар тоифасидинсан, иккисидин бири-

га эга бўлгонинг яхшидур, нединким дебдурлар, агар ота бўлмаса, онадин яхши киши йўқдур. Агар оқил бўлмоқ тиласанг, ҳикмат ўрганғил, ақ ҳикмат била камолга етар. Аристотолис донишдин: «Оқилнинг қуввати нимада?» – деб сўрабдурлар. Донишманд: «Барча кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи эса ҳикматдандур», – дея жавоб бермишдур.

Эй фарзанд, билғилки, ҳар неки иш менинг одатим эрди, ҳаммасини сенинг учун бу китобга ёздим, бу фақат сенинг учундур, яъни барча фикр ва тушунчаларимни сенинг учун китобга ёздим ва ҳар бир илм, ҳар ҳунар ва ҳар пешаким билур эрдим, ҳаммасини қирқ тўрт бобда баён этдим.

Билғилки, кичикликдин менинг одатим шундоқ эрди. Мен олтмиш уч ёшимни шу сират ва шу одатда ўткардим. Бу китобни сана тўрт юз етмиш бешда бошладим. Агар бундин буён ҳам Худо таоло умр бериб, тирик бўлсам, яна шу одат била бўлурман. Агар сен бундин яхшироқ хислатни билсанг, ўша била бўлғил. Шуларни ўзимга раво кўрдим, сенга ҳам раво кўрдим. Агар сен менинг бу пандларимни эшитмасанг ва булар била иш қилмасанг, сенга менинг зўрим йўқдур. Ҳар қандай киши бу китобни ўқир, тушунар ва шу китоб юзасидин иш кўрар, нединким менинг ҳар бир сўзим бахтнинг аломатидур.

ИЗОҲЛАР

1. *Мутаваккил* – 847–861 йиллар орасида хукмронлик қилган аббосийларнинг учинчи халифаси.

2. *Сукрот* – юнон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари 469–399 йилларда яшаб ўтган.

3. *Афлотун* – *Платон* – эрамиздан илгари 427 йилда туғилиб, 343 йилда вафот этган юнон олими.

4. *Муҳаммад Закариёи Рози* – Эроннинг машҳур табибларидан бири. У Рай шаҳрида 240 ҳижрий йили (854–856 милодий йили)да туғилди, 320 ҳижрий йили (932 милодий йили)да вафот этди.

5. *Хисрав Парвез* – Ануширавон (Хисрав I) 579 йилда вафот этгандан кейин тахтни унинг ўғли Хурмузд IV эгаллайди. Аммо 90-йилларнинг охирида Миҳран қабиласидан бўлган Хурмузднинг сипоҳсолари Баҳром Чубин бошчилигида Хурмуздга қарши исён кўтарилади. Баҳром ўз яқинлари билан пойтахтга юриш қилади. Бу вақтда пойтахтда Испахпат уруғидан бўлган Биндол ва Вистахм номли икки ака-ука бошчилигидаги оқсуяк гуруҳи Баҳром Чубиннинг келишини кутмасдан мустақил равишда ҳаракат қиладилар. Бу гуруҳ Хурмуздни қўлга оладилар ва унинг иккала кўзини ўйиб олиб кўр қиладилар, кейин ўлдирадилар. Унинг ўрнига Хурмузднинг ўғли Хисрав II ни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Хисрав II кейинроқ «Парвез» лақабини олади, «Парвез» сўзининг маъноси музаффар, галаба қилувчи, ғолиб демакдир.

Аммо Хисрав Парвез ўзини ўраб олган давлат кишиларига, қўшинларига ишонмайди ва Ктеси-

фонни ташлаб, Византия императори даргоҳига боради, улар билан келишиб, яна ўз ватанини эгаллайди. Аммо Хисрав Парвезнинг душманлари уни зиндонга ташлайдилар ва ўлдирадилар.

6. *Абузуржмехр* – Сосоний Нўширавоннинг афсонавий вазири бўлиб, асли оти Бузургмехрдир. Бу номга арабча тус берилиб, «Абузуржмехр» дейилган.

7. *Абу Сувор Шопур* (Шовур) бинни Абу ал Фазл. Абу Сувор Шовур бинни Абу ал Фазл Шаддодийлар сулоласидан саккизинчи амир Бус Сувор (ёки Абул Асовар) Шовур (ёки Шопур) ибн Фазл ҳақида сўз юритилади. Шаддодийлар тарихи кам ўрганилган. Улар курдлардан бўлиб, 340 ҳижрий (951–952 милодий) йилида Арронда ҳукмронлик қилганлар. Амир Бус Сувор Двинанинг ҳокими сифатида эсга олинади. Маълумки, салжуқийлар 1021 йилданоқ Арманистонга ҳарбий юриш қилдилар. Арманистон Византиядан ёрдам сўрашга ҳаракат қилади. Бу курашга Шаддодийлар ҳам тортилган эди. Жумладан, Бус Сувор аввал византияликлар томонига ўтади, аммо улардан норози бўлиб салжуқийларга қўшилади, улар билан 1047 йилда муносабатни тиклади. Тўғрулбекнинг Арманистон билан бошлаган урушини унинг валиаҳди Олп Арслон давом эттиради. Олп Арслон узоқ вақт Аня шаҳрини қамал қилгандан сўнг уни забт этади (1064 йил 6 июнда). Аня шаҳри олингандан сўнг бир қанча вақт салжуқий ноиблари ҳукм сурадилар. 1072 йилда эса Абу Сувор бу шаҳарни ўз ўғли Манучага таг-тути билан сотиб олиб беради. Шу вақтдан бошлаб Шаддодийлар икки шажарага бўлинганлар, улардан бири Ганжада ҳукмронлик қиладилар, иккинчи шажара эса Аняда яшадилар. Бу оддий маълумот тахминий бўлса ҳам «Қобуснома» муаллифининг

Бус Сувор ҳузурига келганидан дарак беради. Афтидан, бу вақтда Ганжа Шаддодийлар томонидан олинмаган, византияликлар қўлида бўлган бўлиши мумкин. Шундай тахмин қилиш мумкинки, «Қобуснома» муаллифи Кайковуснинг Бус Сувор ҳузурига келган 1021–1047 йилларнинг ўрталарига тўғри келади.

8. *Гургон* – Журжон вилоятининг маркази бўлиб, у Каспий денгизининг шарқи жанубий қирғоғида Гургон дарёсининг ҳавзасидаги вилоятдир. Беруний Журжонда бўлган вақтда бу вилоятнинг ҳокими Кайковуснинг бобоси Қобус бинни Вушмагир эди.

9. *Фирузон Дайлабий* – Дайлам вилоятининг ҳукмдори. 289 ҳижрий (901 милодий) йилида Исмоил Сомоний қўшинлари жангда ўлдиради.

10. *Хорун ар-Рашид* – Аббосийлар сулоласининг халифаларидан (786–809) «Минг бир кеча» асаридаги эртақларнинг қаҳрамони.

11. *Ануширавон* – Асли исми Хисрав I бўлиб, лақаби Ануширавондир. Баъзи манбаларда «Нўширавон» деб ҳам юритилади. «Ануширавон» сўзининг маъноси «абдий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси» демақдир. Унинг отаси Кубод ўлгандан сўнг (531 йил) Ануширавон отасининг тахтини эгаллайди (531–579) ва Маздак қўзғолонини бостиради. Шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шуҳрат қозонган.

12. *Соҳиби Аббод* – 932–1055 йилларда Фарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган феодал давлати сулоласи Бувайҳийларнинг машҳур вазири Соҳиби Исмоил ибн Аббод кўзда тутилади.

13. *Ажам* – Дастлаб араблар Арабистондан ташқари мамлакатларни Ажам деб атаганлар, кейинроқ Эрон мамлакатини ва эронликларни Ажам деганлар.

14. *Аристотелис* (Аристотель) – юнон файла-суфларидан бири. У эрамиздан аввалги 384 йилда туғилди, 322 йилда вафот этди.

15. *Ибн Муқла* – Абу Али Муҳаммад ибн Хусайн ибн Муқла машҳур адабиётчи, вазир ва ҳаттот. У 272 йил ҳижрий (885–886 милодий) йилида Бағдодда туғилди ва Аббосийлардан Муқтадир (908–932)нинг вазири эди. Бунинг даргоҳида ибн Муқла зиндонга ташланди (324 ҳижрий, 936 милодий йилида), аввал унинг ўнг қўлини кесадилар, 326/938 йили тилини суғуриб оладилар. У 328/939 йилда зиндонда вафот қилади.

16. *Ал Муътасим* – Аббосийлар сулоласидан саккизинчи халифа бўлиб, у 833–842 йилларда ҳукмронлик қилади.

17. *Шамсулмаолий* – Кайковуснинг бобоси Қобуснинг исми.

18. *Аҳмад Жағдий* – Огаҳий таржима қилган «Қобуснома»да Аҳмад Жағдий. Е.Э. Бертельс таржима қилган «Кабус-наме»да Аҳмед (Аҳмад) Сади (Саъдий) деб юритилади.

19. *Ботлимус Птоломей*. Милодий иккинчи асрининг бошларида Искандарияда яшаган риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия) олимидир. У кўпроқ астрономия илми билан шуҳрат қозонган.

20. *Юсуф* – Шарқда кўп шоирлар томонидан ижод қилинган «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг асосий қаҳрамони пайғамбар Яъқубнинг ўғли.

21. *Амир бинни Аайс*. Сеистондаги Саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Аайснинг биродари ва бу сулоланинг иккинчи ҳукмдори. У 265/879, 287/900 йилларда ҳукмронлик қилган.

22. *Азҳари хар*. «Азҳар» – оппоқ, жуда оқ, ёрқин, ой, ёввойи буқа маъносига; «хар» эса эшак маъносига ишлатилади.

23. *Фалакул маолий* – Манучеҳр – Қобуснинг ўғли.

24. *Қорун* – Тавротда Қорей деб аталади. Қорун бой одам бўлган, бу ривоят Куръонда ҳам учрайди. Афсоналарга кўра у жуда бой бўлган ва куфронийлиги учун Қорунни ва бутун бойлигини ер ютган экан.

25. *Гиштосб* – Қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи, Абулқосим Фирдавсий Тусий «Шоҳнома» асарининг қаҳрамонларидан бири. Йигирма еттинчи бобдаги ҳикоя «Муқаддас подшоҳ» Гиштосбнинг ёшлик чоғида Византияга қилган саёҳати ҳақидаги ривоят билан боғланади.

26. *Рум* – Юнон, рим империяси, Туркия, Кичик Осиё мамлакатларининг қадимги номи.

27. *Қўстантания* – Истамбул шаҳрининг қадимги номи.

28. *Шаҳрбону* – Сосонийларнинг сўнгги подшоҳи Ййаздегирнинг қизи, 637 йилда Эронни араблар истило қилганда ўлдирилган.

29. *Салмон Форисий* – Афсонавий шаҳе бўлиши эҳтимол.

30. *Умар ибн ал Хаттоб*. Мусулмонларнинг тўрт халифаларидан иккинчиси, 634–644 йилларда ҳукмронлик қилган. Халифаликни ташкил қилувчилардан бири.

31. *Али ибн Абу Толиб* – 656–661 йилларда ҳукмронлик қилган тўртинчи халифа.

32. *Фатима* – Муҳаммаднинг қизи, Алининг хотини.

33-34. *Ҳасан. Ҳусан* – Алининг фарзандлари, араб халифалиги учун бўлган ўзаро низолар даврида (680–683 йилларда) Умавийлар халифаси Язид томонидан ўлдирилади.

35. *Иёр* – Халифалик шаҳарларида маълум касбга эга бўлмаган, тасодифий иш ҳақи билан яшайдиган шахслар шундай ном билан аталганлар. Улардан кўнгилли кўшин тузилган эди.

36. *Саййида* – Бувайҳийлардан Фахруддавла (976–997)нинг беваси.

37. *Искандар Зулқарнайн* – Александр Македонский.

38. *Фашёгурс* (Фифоғурс – Пифагор) ёки Фусоғурос – юнон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари, бир ривоятга қараганда 608, бошқа бир ривоятга қараганда 572 йилда Сисом оролида дунёга келган. У ўз юртида таълим олди, риёзиёт илмини эгаллади, катга олим даражасига етишди.

39. *Муовия* – Умавийларнинг биринчи халифаси, 661–680 йилларда ҳукмронлик қилган.

40. *Жолинус* – Гален Клавдий тахминан милодий 130 йилда туғилиб, тахминан 200 йилда вафот этган. Жолинус Рим табиби ва табиатшунос бўлган. Унинг бизгача етиб келган озгина асарлари Гиппократдан кейин тиббиёт соҳасида машҳур назариётчи эканлигидан далолат бсради.

41. *Ситта ашар* – Тиббиёт бўйича ўн олтита илмий асарнинг номи.

42. *Ровий* – Бу даврнинг одати бўйича сарой ҳофизи ўз шеърини ўзи ифодали ўқимайди, балки саройда шоир ва ҳофизнинг шеърини ифодали ўқитувчи махсус ёш хушовоз йигит тайин этилади, унга ровий дейилади.

43. *Амир Фазлун Биссувор ибн Хомон* – Озарбайжон ҳукмдорларидан бири.

44. *Абдумалик Ақайрий* – баъзи манбаларда «Акбар» деб ёзилган.

45. *Ҳожиб Исмоил ибн Аббод* – Буидларнинг машҳур вазири.

46. *Девон* – 1) шоҳнинг вазирлари, маслаҳатчилари тўпланадиган жой; 2) идора, маҳкама; 3) бир шоир томонидан ёзилган шеърларнинг тўплами.

47. *Алқодир биллоҳ* – Аббосийларнинг 25-халифаси, 991–1031 йилларда ҳукмронлик қилган.

48. *Хўжа Абу Наср Мешкон* – Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуднинг соҳиби девонларидан. У нома услубининг устози ва машҳур хаттотдир. Мешкон зўр тарихчи Байҳақийнинг устози.

49. *Абу Бакр Қаҳноний* – Султон Маҳмуднинг машҳур шоири.

50. *Абу Али Симжур* – Сомонийларнинг машҳур ҳокимларидан бўлиб, бир вақт Хуросонда ҳам ҳукмронлик қилган.

51. *Абул Фазл Балъамий* – Исмоил (892-907), Аҳмад (907-914) ва Наср II (914-943) Сомонийларнинг машҳур вазиридир. Балъамий 892 йилдан 938 йилга қадар шу вазифада бўлган.

52. *Султон Тўғрил* – 1035 йилда Ўрта Осиё чўлларини зухур этиб, Хуросон ўлкасида равнақ топган Салжуқий туркларининг салтанатига асос солади. Тўғрил 1038 йилдан бошлаб ҳукмронлик қилади, 1063 йилда вафот этади.

53. *Абул Фатҳ Бустий* – Бу шахсни 401/1011 йилда вафот қилган Абул Фатҳ Бустий (исми, отасининг оти бир хилда) билан аралаштирмаслик керак. Байҳақийнинг кўрсатувича, «Қобуснома»да тилга олинган шахс 430/1038 йилга қадар ҳаёт эди.

54. *Султон Масъуд* – Султон Маҳмуднинг ўғли 1030-1041 йилларда ҳукмронлик қилган.

55. *Султон Мавдуд* – Шаҳобуддавла Мавдуд (1041-1048) Разнавий сулоласининг 10-султони. Масъуднинг ўғли, Маҳмуднинг набираси.

56. *Хўжа Абдур Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий* – Султон Маҳмуднинг мактабдош ўртоғи Аҳмад Маймандийнинг ўғли. Маҳмуд уни Ҳиндистондаги бир саройга қамаган эди. Абдур Раззоқ қамоқни отаси билан тақсим қилганди. У қамоқдан қутулгач, Мавдудга вазир бўлиб тайинланган эди.

МУНДАРИЖА

| | |
|------------------------------|----|
| Муқаддима | 3 |
| Мавъизатномаи Кайковус | 12 |

| | |
|---|-----|
| БИРИНЧИ БОБ. Парвардигори оламини танимоқ зикрида .. | 19 |
| ИККИНЧИ БОБ. Пайғамбарларнинг хилқати зикрида | 21 |
| УЧИНЧИ БОБ. Ҳақ таолонинг шукргузарлиғи зикрида | 23 |
| ТЎРТИНЧИ БОБ. Неъматларга шукр қилмоқ зикрида | 26 |
| БЕШИНЧИ БОБ. Ота ва она ҳақини билмак зикрида | 30 |
| ОЛТИНЧИ БОБ. Ҳунар афзулиғи била баланд қадр ва олий табъ бўлмоқ зикрида | 32 |
| ЕТТИНЧИ БОБ. Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида | 44 |
| САККИЗИНЧИ БОБ. Ануширавон пандларин ёд олмоқ зикрида | 54 |
| ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Қарилик ва йигитлик сифати зикрида | 57 |
| ЎНИНЧИ БОБ. Тамкин шарофати ва таом тартибининг баёни | 62 |
| ЎН БИРИНЧИ БОБ. Шароб ичмак зикрида | 64 |
| ЎН ИККИНЧИ БОБ. Меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида | 67 |
| ЎН УЧИНЧИ БОБ. Мазох қилмоқ, шатранж ва нард ўйнамоқ одобин баёни зикрида | 73 |
| ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ. Ишқ ва унинг одатлари зикрида | 75 |
| ЎН БЕШИНЧИ БОБ. Нафъ олмоқ зикрида | 79 |
| ЎН ОЛТИНЧИ БОБ. Ҳаммомга бормоқ зикрида | 80 |
| ЎН ЕТТИНЧИ БОБ. Ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида | 82 |
| ЎН САККИЗИНЧИ БОБ. Шикорга чиқмоқ зикрида | 84 |
| ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Чавгон ўйнамоқ зикрида | 86 |
| ЙИГИРМАНЧИ БОБ. Уруш қилмоқ зикрида | 87 |
| ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ. Мол жам этмоқнинг зикрида | 90 |
| ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ. Омонатни сақламоқ зикрида | 93 |
| ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ. Асир сотғун олмоқни(нг) зикрида | 95 |
| ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ. Уй ва ер сотиб олмоқ зикрида | 102 |
| ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ. Чаҳорпой (от) сотиб олмоқнинг зикрида | 104 |

| | |
|---|-----|
| ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ. Хотин олмақ зикрида | 108 |
| ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ. Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида | 110 |
| ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ. Дўст тутмоқ зикрида | 117 |
| ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Душмандин андиша қилмоқ зикрида | 120 |
| ЎТТИЗИНЧИ БОБ. Афв ва укубат қилмоқ зикрида | 127 |
| ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ. Илм талаби ва қозигарлик зикрида | 130 |
| ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ. Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида | 139 |
| ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ. Тиб илми расми зикрида | 146 |
| ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ БОБ. Нужум (юлдузлар) ва ҳандаса (геометрия) илми зикрида | 154 |
| ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ. Шоирлик расми зикрида | 158 |
| ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ. Ҳофиз ва созандалик зикрида | 161 |
| ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ. Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида | 165 |
| ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ. Подшоҳга надимлик қилмоқ зикрида | 170 |
| ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Дабирлик ва котиблик зикрида | 173 |
| ҚИРҚИНЧИ БОБ. Вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида | 182 |
| ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ. Сипоҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида | 188 |
| ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ. Подшоҳлик шарти ва расми зикрида | 190 |
| ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ. Деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида | 201 |
| ҚИРҚ ТЎРТИНЧИ БОБ. Жувонмардлик зикрида | 203 |
| Изоҳлар | 215 |

Адабий-бадиий нашр

КАЙКОВУС

ҚОБУСНОМА

Муҳаррирлар
Маъмура ҚУТЛИЕВА,
Муҳайё РИХСИБЕКОВА

Бадиий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусахҳиҳ
Мадина МАҲМУДОВА

Саҳифаловчи
Суннат МУСАМЕДОВ

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Лицензия рақами: АІ № 252,
2014 йил 02.10 да берилган.
Босишга 2016 йил 28.01 да рухсат этилди.

Бичими 84x108 ^{1/32}.

Босма тобоғи 7,0

Шарти босма тобоғи 11,76

Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 073.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8,

Қатортол кўчаси, 60.

Китоб матни «Print Line Group» ХК босмахонасида чоп этилди.
100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкўчаси, 44.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 147-00-14; 129-09-72;

Маркетинг бўлими – 128-78-43; 397-10-87;

факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravloidi@mail.ru